

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

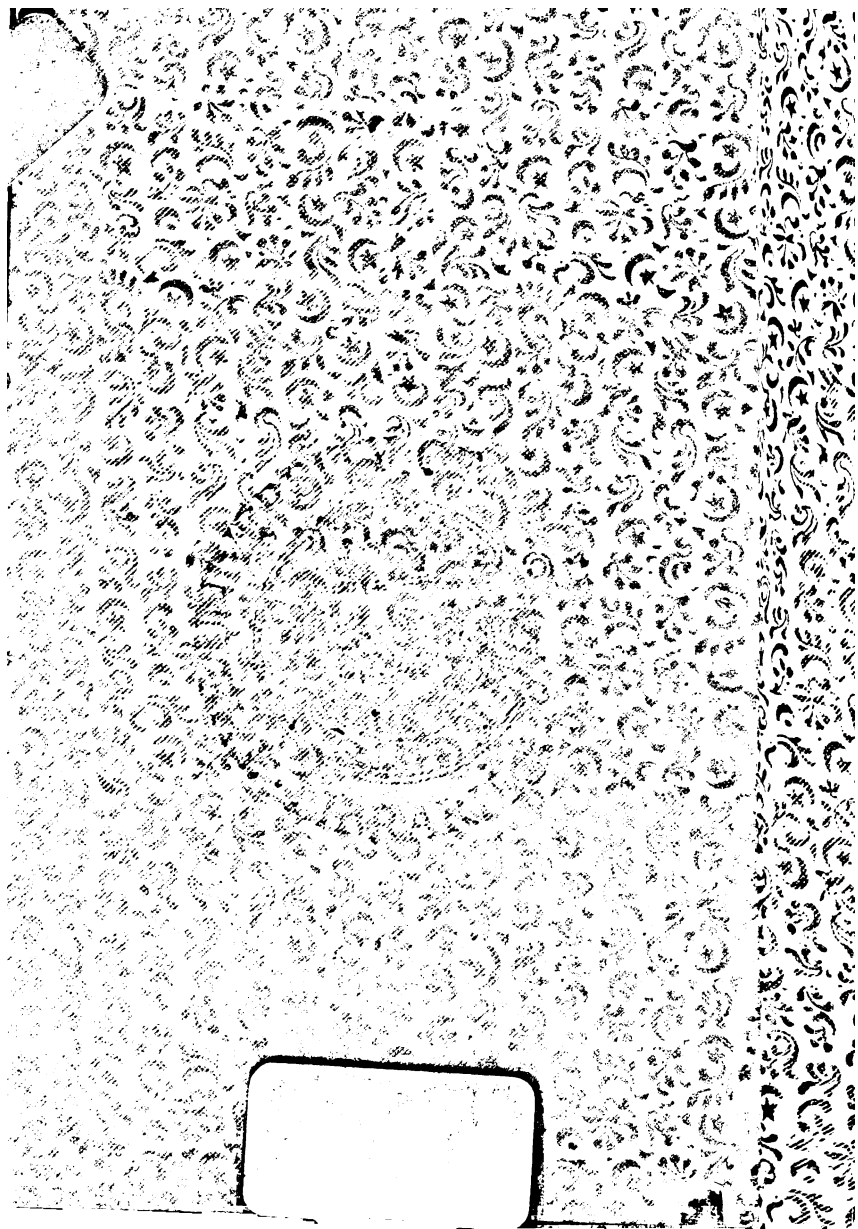
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
Կ. ՊՍՏԱՆԱԿԱՆ

Mkhitarcan, ...
Printed in ...

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՇՏԱՄԱՆՑ ԵՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆՑ

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԱԶԳԱՑ

Գ Ր Ե Ց

ԽՈՐԻՆ ԵՊԻՍԿՍՊՍ ԻՐԻՓԱՐԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՐԱՆ

ԳՐԱՐԱՆ 2677

Պատմություն

ՐԱՏԱՐԱԿԻՉ
Բ. Մ. ՊՕԶԱՃԵԱՆ

Կ. ՊՈՂԻՍ

ՏՊԱԿՐ. (ԵԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ) ԳՐԱՇ. ԸՆԿ.

1890

UNIVERSITY OF MICHIGAN

LIBRARIES

LIBRAIRIE ASHRAFI

دروسات آشتیانی

کتابخانه

Grad
F. P. F. W.
549

PLUCK

Օր. Արքայազն Ալեքսանդր Գեորգևիչ
Տրյանկովսկի

գրքանոցի և Կարգադրամների

1/14 Հունիս 1906

Ք. Ա. Մուս

Արտ
ՀԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ
1919

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Հին և նոր ազգաց պաշտամանց և կրօնական արարողութեանց սոյն համառօտ պատմութիւնն հետաքրքրական է իւր զուարճացուցիչ և դիցաբանական կտորներով, հմտալի է իմաստասիրաց ասացուածներով, հրահանգիչ է Յիսուսի ամենամաքուր կենսագրութեան օրինակներով, բարոյական հրահանգներով և հոգեշահ խրատներով :

Սոյն պատմութիւնն համառօտակի մեզ պիտի ներկայացունէ յարարջագործութենէ սկսեալ մինչեւ մեր օրերն եկող զնացող հին ազգաց և նոր ու ներկայ ազգաց հաւատալեաց, պաշտամանց և կրօնական արարողութեանց պատկերները, մարդկան կոջումն և նոցա նշանաբանը, նոցա խոնարհիլ և բարձրանայն, յուղղութենէ խոտորիլն և բարոյական կեանքն :

Իմ մասնակի փափաքս թելադրեց զիս՝ սոյն համառօտ պատմութիւնը գրել և տալ իմաստասէր ընթերցողաց՝ խորհիլ, քննել, հին ու նորը միմեանց հետ համեմատել, զուարճանալ, զբօսնուլ, հմտանալ, բանաւորն և օգտակարն առնուլ և անպէտներու վրայէն ներող հայեցուածով մը սահիլ անցնիլ :

ԿԱՆԽԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

էակ մը կայ որ անսահմանութեան մէջէն մէկ հայեցուածով արեգերք կը տեսնէ :

Այն արարիչն է :

Ուրիշ մը կայ որ , թանձրացեալ մարմնով , մթութեան մէջէն լոյս կը փնտռէ . այն ալ Արարչէն արարչագործեալ եւ ի հոգւոյ ու ի մարմնոյ բազկացեալ մարդն է :

Ո՞վ է մարդ եւ ո՞վ է Արարիչ :

Մարդն , կողմնակի հայեցողութեամբ , խաւարի մէջէն ի յայտ եկող մարմին մի կամ էակ մի է , որ մէտորայի մը պէս յանկարծակի կը ծագի , կը փայլի , եւ քիչ մը վերջը սրարշաւ կը ցլլանայ եւ անհետ կը լինի , միայն ափ մը հող թողլով իւր թաղուած գերեզմանի մէջ : Մարդոյն կենաց տեւականութիւնը ծննդեան վայրէն մինչեւ ի գերեզման է :

Քննելով կը գտնուիք թէ մարդոյն մարմնոյ կազմակերպութիւնը աարերաց զուգախառնութեան մի անխմանալի բաղադրութիւնն է , զոր բնութիւնը կը կազմակերպէ եւ պահ մը վերջը կը լուծէ :

Եւ միթէ ա՞յս է մարդն :

Երբ բանականութեան մտաւոր կարողութիւնն առաջնորդեալ խուզարկեմք իմանալու համար , թէ նիւթէն կամ աարերաց զուգախառնութիւնէն ի զատ , մարդն իւր մէջ ուրիշ բան մը ունի՞ թէ ոչ , քննութիւնը շօշափելի կերպիւ ցոյց կուտայ , թէ մարդուս նիւթական մարմնոյն մէջ ուրիշ անտեսանելի՝ աննիւթ էութիւն կամ զօրութիւն մ'ալ կայ որուն՝ մեր հասկացած լիզուաւ՝ հոգի կ'ըստիմք :

Ուրեմն տարերքէն կաղմակերպեալ մարդոյն մարմինն իւր մէջ հոգի մ'ալ ունի եւ այն հոգին է որ մարդոյն կատարելութիւնները ցոյց կու տայ՝ իւր զգալովն, խորհելովն եւ կամելովն :

Նա է որ կ'ըմբռնէ, կը յիշէ, կ'իմաստասիրէ, կը գուշակէ, եւ երբ այն հոգին մարմնէն հեռանայ, մարդ տարերաց մասունքներուն կը լուծուի :

Միտքն, իւր բաղձանաց կարողութենէն օժանդակեալ, փնտռելով գտաւ, թէ հոգին պարզ անստեսանելի զօրութիւն կամ էակ մի է որ իւր կարողութիւնները անստանել կուտայ թանձր մարմնոյ միջոցաւ :

Հոգին, երբ մտաց հասուն խորհրդով իմացաւ, թէ բոլոր արարածոց մէջ ինքն է միայն կարող եւ մտաւոր ու բարոյական էակը, եւ թէ սակայն ինքն ու իրմէ գերազոյն բարձր էակէ մը ներշնչեալ կը գործէ եւ միշտ անոր ինամոց եւ օգնականութեան պէտք կ'զգայ, կանգ առնլով ըսաւ. — Ես ամենակարող, ամենիմաստ եւ անմահ էութիւնէ մի յառաջ եկած եւ անոր զօրութեան թելէն կախուած կը շարժիմ, կը խորժիմ եւ կը պործեմ :

Ուրեմն այն է Աստուած :

Եւս եւ միտք երբ շօշափելի կերպիւ տեսաւ եւ ըմբռնեց, թէ համայն տիեզերք ոգեւորեալ կը շարժի, ըսաւ. — Ուրեմն տիեզերքէն առաջ, զայն ոգեւորող եւ շարժող ամենաբարձր հեղինակութիւն մը կայ :

Երբ իմացաւ թէ անհունութեան մէջ տարածուած անթիւ մարմինք եւ գունդք՝ անհաստատութեան մէջ իբրեւ հաստատուն կանգնած՝ անստեսանելի եւ անսխալ օրինօք կը հոլովին եւ կը շարժին, հոն կանգ առնլով ըսաւ. — Ամենիմաստ կարգադրիչ զօրութիւն կամ էութիւն մը՝ կայ՝ մարդկեղէն մտաց անհասանելի. նա է որ իւր յատուկ օրէնքներով կը կառավարէ զտիեզերս : Միտք երբ տիեզերաց յօրինուածութիւնն ու կարգադրութիւնը ան-

սաւ իւր նուրբ հայեցողութեամբ , միտք իւր գիտակցութեամբ , իսկ խիղճ իւր ներքին ձայնի անուսասանելի ազդմանէն շարժեալ , ըսին . — Ամենակարող եւ ամենիմաստ ճարտարապետ մը կայ , որոյ արարչագործութեամբ կազմակերպեալ են տիեզերք :

Ուրեմն , այլ է Արարիչ , այլ է արարած . այլ է Աստուած , այլ է բնութիւն . այլ է հոգին , այլ է մարմին եւ կամ նիւթ ու տարերք :

Միտք կը հաստատէ , թէ առանց օրէնսդրի օրէնք չ'լինիր (բնական կարգի մէջ) , առանց ծնողաց զաւակ չ'լինիր , առանց պատճառի պատճառեցեալ չ'լինիր . ուստի իննարհելով խոստովանեցաւ , թէ մարդն արարած է , եւ մարդկային կատարելութիւնէն աւելի բարձր կատարելութիւն եւ կարողութիւն ունեցող ամենաբարձր էակ մը կայ . նա է երկնի եւ երկրի եւ հոմայն տիեզերաց արարիչ Աստուած , որ ամենակարող է , ամենիմաստ , անհուն յաւիտենական եւ անմահ ու միշտ կենդանի :

Թէ ո՞վ է նա , եւ ի՞նչ է նա , եւ ո՞ւր կը բնակի :

Միտք կարող չէ ըմբռնել զայն իւր իսկական ճշգրիտ պատկերով , սակայն նորա կարողութիւնէն եւ հրաշալի դործերէն հետեւցնելով կ'ըսէ .

— Եթէ այն անսահման էակն ամենակարող չ'լինէր , չպիտի յաջողէր անհունութեան մէջ սփռեալ անթիւ մարմիններն ստեղծել :

Եթէ հոգեղէն անմահութիւն չ'լինէր , չպիտի կարողանար հոգեւորել եւ հոգեւոր կեանքն յաջորդական շարունակութեան մէջ պահել :

Եթէ ամենիմաստ չ'լինէր , չպիտի յաջողէր չափաւոր սահմանի մէջ իմաստնացունել զմարդ :

Արարչագործեալ մարդն , իւր Արարչի իմաստութեան ճառագայթներու մէկ ուշոյն առնելով , կարող կը

լինի խորհելով ինքզինք կառավարել , չարն ու բարին ճանչել , շինել եւ քանդել , բաղադրել եւ լուծել , անցեալն յիշել , ներկայն կարգադրել , ապառնին գուշակել : Եթէ արարչագործեալ մարդն այսչափ շնորհալի է , ուրեմն ո՞րչափ եւս առաւել նորա Արարիչն , որ ամեն բան անչափ եւ անսահման ունի :

Աստուած իւր զօրութեամբ , կարողութեամբ , իմաստութեամբ , կենսագործութեամբ , նախախնամական անօրինութեամբ եւ անմահութեամբ կը վայլի տիեզերաց մէջ , սակայն իւր իսկական էութեամբ անտեսանելի է եւ մարդկեղէն մտաց անըմբռնելի :

Վասն զի Նա պարզ եւ աննիւթ էակ ըլլալով , անհուն է եւ անսահման : Չէ՛ տեսանելի , չէ՛ շօշափելի . անպարագրելի է եւ անվայրափակ , ամեն արարածներն անկէ են եւ անոր մէջ : Իսկ Նա միայն կարողութեամբ , իմաստութեամբ , կենսագործութեամբ եւ նախախնամութեամբ կ'երեւի իւր ամենակարող զօրութենէն արարչագործեալ տիեզերաց ամեն արարածոց մէջ :

Աստուած կենաց եւ իմաստութեան , իւր անմահութեան աղբիւրէն կենսական զօրութիւն յառաջ բերելով , անխմանալի զազտնի սիրոյ հետ լծորդեալ իմաստութեամբ՝ զայն ստեղծական նիւթական տարերաց՝ ջերմութեան , խոնաւութեան , հողոյ , կուփ եւ տարրական ամեն մասունքներու մէջ զետեղելով կամ միացուներով զքնութիւն կազմակերպեց , եւ ըստ նախասահմանեալ օրինաց , քնութիւն կը հիւսէ մարդկութեան եւ ամեն ոգեկանաց շղթայն եւ կը լուծէ զայն ըստ աստուածային վճռոյն :

Մարդկան մարմինը կազմող տարերք կրնան իրենց մասանց բաժնուիլ եւ լուծուիլ , սակայն այն մարմնոյ մէջ եղած հոգին , որ խորհող էակ մը կը կացուցանէ զմարդ , չի լուծուիր , վասն զի պարզ է եւ աննիւթ :

Ուրեմն այլ է ի տարերաց կազմակերպեալ մարմինն , այլ է այն մարմնոյ մէջ խորհող եւ գործող պարզ հոգին :

Տարերք ինքնին անշարժ են , արտաքին զօրութեանէ մը կ'առնուն իրենց շարժումն , եւ մարմնոյն շարժում տուողն հոգին կամ կենսական զօրութիւնն է որ , ըստ Մովսիսի , աստուածային փշումն է ,

Գիտնալ պէտք է թէ այլ է կենսական հոգին , այլ է բանական հոգին : Կենսական հոգին ամեն շնչաւոր կենդանիներն ունին . իսկ բանական հոգին , կենդանեաց մէջէն միայն մարդն ունի իբրեւ առանձնաշնորհումն յԱրարչապետէն :

Մարմինն հոգւոյ գգայութեամբ նիւթէն կ'առնու իւր եւ հոգւոյն մնունդը , սակայն հոգին լոկ նիւթական մնունդով գոհ չլինիր , այլ իւր բարոյական կենօք կը ցանկայ հոգեկան եւ անմահական կենաց բարձրանալ , ուրկից նոյն ինքն հոգին բղիւսած կամ իջած է :

Սակայն հոգիներու զգացման եւ ըմբռնման մէջ անիմանալի գաղտնի տարբերութիւն մը կայ , որով ոմանք կը զօրանան , այլք կը սկարանան . այս է այն անհասկանալի գաղտնիք որ միտքեր կը յուզէ , զի ոմանք ի բնէ բարւոյն տրամադիր յաշխարհ կուզան , այլք ի շարիս յաջողակ տգեղ բնազդմամբ կ'երեւին աշխարհի վրայ : Այս անհամաձայն վիճակ բզզունքներ յառաջ բերելով , թէ՛ գաշխարհ կը յուզէ եւ թէ՛ ողջմտութեան սրտայուզութիւն կը պատճառէ :

Մարդկան այս մտաւորական անհամաձայն վիճակը , մարդոց կեանքն այլ եւ այլ ճիւղերու բաժնելով , նոցա հետ զուգընթաց կը քալէ : Ոմանք իրենց մտաւորական եւ բարոյական կարողութեամբ կը բարձրանան . այլք իրենց սկար խորհրդածութենէն հարկադրեալ , բանականէն աւելի զգայական բնազդման հետեւելով եւ իրենց զգայական կիրքերէն առաջնորդեալ , աւելի կը խոնար-

հին քան թէ կը բարձրանան : Այս երկու ճիւղի բաժնուած մարդոցմէ ոմանք դէպ ի նիւթ կը քալին եւ ոմանք դէպ յԱստուած եւ դէպ ի հոգին կ'ընթանան : Ոմանք մտաւորական կինօք կ'ապրին , այլք զգայական կինօք կը ղուարճանան : Զգայական կինօք ապրողը դէպ ի մթութիւն , դէպ ի նիւթ եւ դէպ յոչնչութիւն կ'երթայ . իսկ մտաւորական եւ հաւատոյ կինօք ապրողը դէպ յԱստուած եւ դէպ յանմահութիւն եւ յաւիտենական երանութիւն կ'ընթանայ :

Զգայական կինօք ապրողին յոյսը նիւթոյ հետ կ'ըսկըսի եւ նիւթոյ հետ կը վերջանայ . իսկ հոգեկան կինօք ապրողին յոյսը միշտ անմահ է եւ շարունակ անոր վրայ կը մտածէ եւ առ այն կը սաւառնի :

Զգայական կինօք ապրողները , մտաւորական կեանքէն հեռանալով , բնագոյնական օրէնքներն իրենց առաջնորդ ընտրելով , սկսան առանց լուսոյ մթութեան մէջ թափառիլ առանց գիտնալու թէ ո՞ւր կ'երթան , դէպի չափն թէ ի բարին , դէպի գիտութիւնն թէ ի սոքիտութիւն , դէպի կեանս թէ ի մահ , առ Աստուած թէ յոչնչութիւն :

Մինչդեռ մի կողմէ սոքա այս անստոյգ կինաց մէջ կը թափառէին , միւս կողմէ փրկիստփայն իւր նուրբ խորհրդով բանականութեան լապտերը վառած , տաժանեկի ճանապարհներէ շարունակ քալելով կը փնտռէր հոգեկան բարձր կեանք մը : Սակայն , նա ալ ըստ որում լոկ մտաց լոյսէն կ'առաջնորդուէր առանց յայտնութիւն շօշափելու , հետեւապէս մթութենէ մը դուրս ելած ժամանակ ուրիշ մթութեան մը մէջ կը գտնէր ինքզինք :

Նա , արարարածներով զԱրարիչն ըմբռնել բաւ չի համարելով , անտեսանելին տեսնել կ'ուզէր , անշօշափելին շօշափել , անմատչելւոյն մերձենալ եւ անսահմանն սահմանել՝ մտաց սրատեսութեամբ : Եւ այս ճիւղին վե-

բարբերող եւ լոկ մտաց լոյսէն առաջնորդուող սասուռա-
ճարանն, փիլիսոփայն, բանաստեղծն, պատկերահանն,
աստեղագէտն, բնագէտն ու բնալոյծը, մէկ մէկ գործի
տոնլով, կը փափաքէին անհունութեան, յախտեմակա-
նութեան եւ անսահմանութեան դաշտը մտնել եւ հոն
զԱստուած իւր իսկական պատկերով տեսնել եւ սահ-
մանել :

Մտաց լոյսէն առաջնորդուող աստուածաբանն (ա-
ռանց գերբնական յայանութեան եւ հաւատոյ տեսու-
թեան) որչափ որ կարող է, թո՛ղ խոնարհի եւ բարձ-
րանայ, եւ Արգոսի պէս իւր հարիւր աչիւրը մէկէն բա-
նայ, արծուի պէս թո՛ղ անհունութեան մէջ թեւարկե-
լով վերասլանայ, յոգնելէ վերջ պիտի ըսէ . Սահմանեալ
միտքն անկարող է անսահմանը գտնել եւ զայն սահմա-
նել . պէտք է նորա գործերէն զինք ըմբռնել եւ հաւա-
տալ :

Փիլիսոփայ տրամաբան, որչափ որ կարող է, թո՛ղ
փաստաբանէ եւ տրամաբանէ, կարող չպիտի լինի ան-
ըմբռնելին ըմբռնել մտաց սրատեսութեամբ :

Պատկերահանը թո՛ղ շարունակ վրձինը փոխէ եւ
անոր ծայրերը բարակցունէ, եւ ուզածին, ըմբռնածին
ու երեւակայածին պէս պատկերներ նկարէ, մերթ խո-
րին վիհութեան մէջէն, մերթ պայծառափայլ լուսոյ ճա-
ռագայթներու մէջէն իւր սքանչելարուեստ գործեր սոյց
տայ չպիտի համարձակի ըսել . — Նկարագրեցի ան-
նկարագրելին :

Իմաստասէրը թո՛ղ շարունակ բանաստեղծէ եւ ի-
մաստասիրէ, պէտք է համոզուի որ ինք կրնայ Աստու-
ծոյ իմաստուն գործերը եւ սքանչելարուեստ տեսարան-
ներն ու բնութեան երեւոյթները հրաշալի կերպիւ նկա-
րագրել, սակայն չպիտի յաջողի սրբարածոյ Արտրիչն՝
նորա իսկական տիպ եւ կերպարանաւ, իւր գրչին ա-
ռարկայ ընելով նկարագրել :

Աստեղագէտը թո՛ղ շարունակ վերցունէ իւր հեռադիտակն եւ բարձրացունէ գէպի աստղերն եւ համաստեղութիւններն , թո՛ղ քննէ , զննէ եւ խմանայ նոցա վանողական եւ ձգողական օրէնքները , նոցա հեռաւորութիւնն ու մօտաւորութիւնը , շարժումներն ու թաւալումները , նոցա երեւումն ու անհետացումը . հեռադիտակը վար առնելով թո՛ղ առնու մանրադիտակը , քըննէ զննէ այն աստեղաց մէջի նիւթերն եւ տարերաց մինչեւ վերջին հիւլէն որոնէ եւ անսնցմով թո՛ղ զբօսնու , միայն թէ զմեզ չխաբէ ըսելով . — Անսահմանութեան դուռը բաց գտայ , անհունութեան սահմանին հասայ եւ անսեսանելին սեսայ իմ սրասես եւ հեռատես գործիքիս միջոցաւ :

Բնագէտ եւ բնալոյծ թո՛ղ ընդարձակելով մեծցունեն իրենց հալոցն եւ բովանդակ աշխարհի մէջ գտնուած բնութեան բոլոր տարերքն ի հալոց դնելով հալեցնեն , զտեն , որոշեն , համեմատեն , բազդատեն , լուծեն , ձուլեն , եւ վերջին կէտին հասած ժամանակ , թո՛ղ խոստովանին թէ մեր հալոցին բոլոր նիւթերուն կամ առարկայներուն ամենքն ալ Աստուծոյ ըստեղծած բնութեան կազմակերպիչ տարերաց մասունքն էին , եւ թէ մեք անոնց մէջ բնաւ արարածոց արարչի նշոյլ չգտանք եւ ոչ ալ մարդկային բանական հոգւոյ մէկ ամենամանր հիւլէն . ուրիմն Աստուած եւ հոգին աննիւթ եւ պարզ են , անսեսանելի՛ անշօջափելի են , նոքա են նիւթի վրայ ներգործող , իրենք նիւթ չեն , աննիւթ են , պարզ եւ անըմբռնելի :

Երբ արեղերական նիւթոց խուզարկութեամբ , միտքը տկարացաւ զԱստուած իւր իսկական պատկերաւ ըմբռնելու , պարտաւորեցաւ յայսնութեանց եւ խղճին զիմեւ :

Թիղճն՝ որու մէջ անծերանալի եւ անմահ Աստուծոյ

ձայն կ'ապրի , անգիր օրինօք կ'ազդարարէ մարդոց՝ անմահը մահկանացուին եւ հոգեղէնը նիւթականին հետ չը շփոթել :

Խիղճը վերնախնամ տեսչութենէն իբրեւ անխաբ դատաւոր հաստատուած է մարդոց սրտին մէջ : Նա երբ կրից ծխամածութենէն զիրժ գտնէ ինքզինք , իբրեւ յուշարար կը յիշեցնէ մարդոն՝ իւր պարտքերն եւ զանոնք կատարելու հրահանգ կուտայ :

Կը նեղէ զմարդ երբ նա կը քալէ դէպի չարն . կ'ուրախանայ եւ կ'ուրախացնէ զմարդ , երբ սա բարեգործութեան կողմն երթալու կը պատրաստուի :

Խիղճն անստեսանելի է , բայց երբ մարդ խղճի օրինաց հակառակ գործէ , նոյն վայրկենին այնպէս կ'ըմբռնէ թէ խիղճն , իբրեւ տեսանող անձնաւորութիւն , իւր մօտ կանգնած խօսողի մը պէս զինք կը յանդիմանէ , թէ ինչո՞ւ ուզուածութեան օրինաց հակառակ գործեցիր :

Խիղճն , իւր գիտակցութեամբ խօսողի մը պէս կ'աղղէ մարդուս հոգւոյն , թէ դու թէիւ արարածական հողեղէն մարմնոյ մէջ իբրեւ երկնային շնորհք առաւելազանցութիւն մը ունիս բանականութեան խորհրդովդ , սակայն անկատար ես շատ մը պարագայներու մէջ , եւ կատարեալ էակն է որ քու պէտքերդ կը հոգայ եւ կը լեցունէ : Գու անսահման հեղինակութենէն սահմանեալ էակ մի ես , եւ անոր արարչապետական կարողութենէն առած ես կեանքդ , հոգիդ եւ մարմինդ . դու նորա շնչոյն զօրութեամբ կենագործուած ես եւ ոգեւորած . աւնոր իմաստութեան թելէն կը շարժիս , կը խորհիս , կ'իմանաս , կը կամիս եւ կը գործես : Համոզուէ թէ սահմանեալն չէ կարող քննել զինք սահմանողն . ուրեմն մի՛ քննեք անքննելին , զի մի գուցէ խորհրդոց հոսանքներէն մղեալ՝ երթաս զառանցանաց մէջ թաղուիս առանց ստոյգ բան մը գտնելու :

Աստուծոյ գոյութեան վրայ մի՛ երկբայիր , նորա յայտնածները մեծարէ , ծածուկ պահածները մի՛ քննիր , այլ միայն հաւատա՛ , սիրէ այն անհուն էակը եւ կատարէ նորա կամքն որ բարի է եւ քու փառքդ է :

Պաշտէ՛ զԱստուած , զի քո արարիչդ է . զքեզ եւրախտապարտ ճանաչէ նմա եւ շնորհակալութիւն մատո՛ , զի քո կեանքը պահպանող բարերարդ է իւր նախախնամական անօրէնութեամբ :

Աստուած , մեզ անհասկանալի սիրոյ զօրութեան թելով , զբովանդակ սիեզիրս հաղորդակցութեամբ կատարած է միմեանց հետ , որոց ամենեցուն շարժումը կ'ընթանայ դէպ առ այն անհուն , սնման եւ յաւիտենական կեդրոնն : Թորհող միտքն , առանց տարակուսութեան , կրնայ ըմբռնել զԱստուած . նորա սքանչելի գործերէն կ'իմանայ նորա զօրութիւնն , կարողութիւնն , իմաստութիւնն եւ անմահութիւնն : Մի՛ քննիր , այլ հաւատա՛ , զի հաւատք քեզ ուժգնութիւն կուտայ զօրանալու եւ կրիցդ դէմ դնելու , յորմէ յետոյ գերազանցաբար գործելով առաքինութեամբ կը բարձրանաս այն վեհապետական ազնուութեան , յորում կը թագաւորէ կամք Աստուծոյ :

Հաւատք եւ բարեգործութիւն կը բարձրացնեն զմարդ : Հաւատք սրաթռիչ թռչունն մի է , որոյ թեւեր քնաւ չեն յոգնիր . նա տիեզերական ընդարձակութեան մէջ շարունակ կը թեւարկէ դէպի վսեմութիւն , ուր անմահ փառք մը , ընդ աստուածային սիրոյ ձեռք ձեռքի տուած կը քալին : Հաւատոյ կեանքն առաքինութիւն է . հաւատք յառաքինութենէ կ'առնու իւր սնունդ , եւ որքան առաքինութիւն բազմապատկի , այնքան ալ հաւատոյ զօրութիւն կ'ընդարձակի :

Առաքինութեան վսեմութիւնն է որ զմարդ բոլոր ուրիշ կենդանիներէն զանազանելով , հաւատոյ եւ յուսոյ

Թեև երբևէ կը յանձնէ սաւառնիկ դէպի անուան էակին լուսոյ մշտավառ ճառագայթներն , որք կը ծաւալին յանհունս եւ ի խորս մշտատեւ երանութեան :

Խիղճը կ'ըսէ առ մարդ . — Ազօթէ՛ , զի ազօթք հողոյ շարժումն է , որ զմարդ դէպի իւր արարիչն կ'առաջնորդէ :

Հաւատաս՝ որ առ Աստուած երթաս . եթէ չի հաւատաս , յոչնչութիւն կ'երթաս :

Արդ , մեր սոյն համառօտ տեսութեան մէջ , երեք տեսակ մարդիկ ըմբռնեցինք , յորոց մին է ագէտ որ կ'ապրի զգայական կինօք . երկրորդը կ'ընթանայ բանականութեան առաջնորդած խորհրդոց գիտակցութեամբ . իսկ երրորդն է այն հաւատացեալն որ աստուածային յայտնութեամբ եւ խղճի գիտակցութեամբ կը քայլէ :

Տգէսն , երկնից ճանապարհը փնտռելու եւ գտնուող անկարող եւ զգայական բնազդմամբ ապրելով , արարչէն աւելի արարածներով կ'զբաղի :

Փիլիսոփայն , իւր մտաց հոսումն մղեալ , շարունակ քննելով յառաջ կ'երթայ , բայց դրութիւն մը հաստատել ուզած ժամանակ , ուրիշ դրութեան մը շէնքը կը խախտէ :

Հաւատացեալ աստուածաբանն Աստուծոյ յայտնութենէն եւ խղճի գիտակցութենէն , տիեզերաց յօրինուածութենէն եւ կարգաւորութենէն , նախախնամական տնօրէնութեան անսահման իմաստութենէն հետեւցնելով , կը յուսայ եւ կը հաւատայ :

Աստուածաբանը կը դառնայ դէպի խիղճն եւ յայտնութիւն . իսկ փիլիսոփայն կ'երթայ դէպի մտաց հոսումն . մին կը քննէ , միւսը կը հաւատայ : Ասոնք մերթ միմեանց կը մօտենան , մերթ իրարմէ կը բաժնուին :

Խնդիրներ կան որ աստուածաբանին հաւատոյն համար ուղիղ են . իսկ փիլիսոփային արամաբանութեան

համար անուշիղ են . փրկիտփայն մտաց սրատեսու-
թեամբ չի կրնար բարձրանալ այն անմահ յաւիտենակա-
նութեան , առ որ աստուածաբանը թեւարկեալ կը բարձ-
րանայ շարունակ իւր գերբնական հաւատոյ յուսով :

Մին կ'ուրախանայ իւր մտաց խորհրդով , միւսը կը
մխիթարուի իւր սրտի պարզ հաւատով . միայն առաջ-
նորդն է միտքն , միւսոյն առաջնորդն է խիղճն ու հա-
ւատքն . մին կը փնտռէ ինչ որ սրամաքանին համար
ճշմարիտ է . միւսը կը խնդրէ ինչ որ խղճի ազդման
համար ճշմարիտ է :

Փրկիտփայն կը զուարճանայ իմաստութեամբ . աստ-
ուածաբանը կ'անմահանայ հաւատով : Խորհուրդ փրկիտ-
փային է , հաւատք՝ աստուածաբանին . առաջինը խոր-
հրդով դէպի ապացուցական ճշմարտութիւն դնալ կ'ու-
զէ . երկրորդն առ Աստուած , յանմահութիւն եւ ի փառս
յաւիտենական երթալ կ'ուզէ : Մին կ'ըսէ . — ես մարդ
եմ . միւսը կ'ըսէ . — թէ՛ մարդ եմ եւ թէ՛ աստուածային
երանական փառաց՝ շնորհական անմահ ժառանգորդն եմ :
Մին կը քայլէ բանականութեան զօրութեամբ , միւսը
կ'ընթանայ գերբնական զօրութեամբ :

Երբ սրամաքանը կանգ առնու ըսելով . — Չեմ գի-
տեր , հոն աստուածաբանը կ'ըսէ . — Գիտե՛մ , հաւատք
ինձ այսպէս կը սովորեցնէ : Ըստ իմ հաւատոյ , բարոյա-
կանութեան լսեմ կեանքն անմահ պահելու համար ,
աստուածաբանին հաւատքը՝ փրկիտփայի մտաց հոսու-
մէն աւելի կը համապատասխանէ մարդու սրտին , խըղ-
ճին ու կենցաղավարութեան :

Այս երկու կարգի անձանցմէ զուրս գանուող , մը-
տօք հիւանդ , բուսական կենօք ապրող եւ մշուշներու
մէջ թափառող դժբաղդ էակներն՝ որք տգիտութեան եւ
նախապաշարմանց ներքեւ կաշկանդեալ , կրից եւ երե-
ւակայութեանց մէջ կը տառապին , իրականէն բաւելի
ստուերի համար կը մեռնին , խիստ բնական է որ իրենց
համար ստեղծէին այն տեսնկ թանձրացեալ եւ չօչափե-
լի աստուածներ , սրք իրենց մէջ ապրէին եւ իրենց հետ
քալէին : Եւ այս տեսակ աստուածները միայն կրնային
գոհացումն տալ նոցա կրից եւ ցանկութեանց . նոքա

նիւթական աշխարհէն դուրս չէին ճանաչեր ուրիշ աշխարհ, եւ իրենց հաճոյքէն դատ ուրիշ բան չէին փընտրուեր:

Մեք թողունք զանոնք որ իրենց ճակատագրի շուրջ թափառին, թողունք փիլիսոփայն որ բարձրանայ եւ խոնարհի, զի մեք կարող չենք պատուար կանգնել մըտաց հոսանքին առջեւ, եւ զի միտքն մշտանոս անըսպատելի աղբիւր մի է, որ շարունակ կը հոսի եւ դէպի յաճումն կ'երթայ. այսպէս եւ երկնային յեղակուն աղբիւրէն յառաջ եկած խիղճն ո՛րչափ որ կրից ծխամածութիւն իւր վրայէն քերէ, այնչափ աւելի ոգեւորեալ աստուածային յայտնութենէ՝ հաւատքով կը դիմէ դէպի անհուն, յաւիտենական եւ անսկիզբն Աստուած:

Փիլիսոփայն իւր խորհրդով, աստուածաբանն իւր գերբնական ուժով եւ հաւաստով թո՛ղ խոնարհին եւ բարձրանան, թո՛ղ խուզարկին, քննին, իմանան կամ հաւատան. շարունակ թո՛ղ քալեն դէպի անհունութիւն, յաւիտենականութիւն, անմահութիւն, ճշմարտութիւն, իմաստութիւն:

Ո՛վ կարող է պատուար դնել մտքի հոսանաց եւ հաւատոյ վերասյացման դէմ, զի միտք հոսելէ չի դադրիլ: Կաւարձ, յուսալէ եւ բարձրանալէ չի դադրիլ, ժամանակ հոլովելէ չի դադրիլ: Թո՛ղ սոքա քալին, քննին, գործեն եւ հաւատան կամ ոչ, մեք դառնամք նկարագրել մթութեան մէջ ապրող ողորմելիներու եւ ճշմարտութեան հետեւողներու պաշտամունքները եւ նոցա կրօնական արարողութիւնները, ազգաց պատմութիւններէն եւ կրօնական գիրքերէն ծաղկաքաղ ընելով տալ ի ծանօթութիւն հայ ընթերցասիրաց:

ԽՈՐԷՆ ԵՊԻՍԿՍՍՆ ՄԻԹԱՐԵԱՆՆ

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԱԶԳԱՑ

Իւր ժամանակակից մարդոց մէջ ամենէն աւելի պարկեշտն եւ առաքինին Նոյ , որ երկնային տնօրինութեամբ , ինքն եւ իւր ընտանիք ու այլ եւ այլ թոշուեք , գազանք եւ անասունք համատարած ջրհեղեղէն ազատեցան տապանի մը միջոցաւ , իւր եւ իւր ընտանեաց երախտագիտութեան ինչան սեղան կանգնեց յանուն ազատարար Աստուծոյ եւ զո՞ր մատոյց :

Նոյի այս բարեպաշտական առաջին գործը մեզ կը սովորեցնէ թէ ջրհեղեղէն առաջ կար աստուածպաշտութեան սիրտ եւ հոգի մարդկան մէջ , նոյնպէս ալ զո՞ր եւ պատարագ , ինչպէս որ վերջէն Մովսէս՝ հոգւոյն ներշնչութենէն աճելով պատմեց Աքելի զո՞ր , կայէնի նախանձն ու եղբայրասպանութիւնն , եւայլն :

Նոյ , ջրհեղեղէն ազատեալ , իւր աստուածպաշտութեան հետ նաեւ նախաձնողաց լեզուն իբրեւ աւանդ յանձնեց իւր երեք որդիներէն սերեալ ընտանեաց , ազգաց եւ ժողովրդոց :

Ջրհեղեղը թէպէտ մտիները պատժեց , սակայն մուրթիւնները չպատժեց : Մուրթիւնք , մարդոց սրտին ծալքերուն տակ պահուած , մոխրի տակ թաղուած ածխային կրակի պէս յերեւան գալով , մարդոց բնազդեցական կիրքերը բորբոքեցին եւ զանոնք հոգեկան կեանքէն հեռացնելով , անասնական բնազդեցական վիճակի մէջ դրին : Յորմէ յետոյ տգիտութեան քողը մար-

դուս միաքը պաշարեց , որ իւր մտաւորական կեանքը կորուսանելով ստորնացաւ եւ սկսաւ քարի ու փայտի հետ խաղալ , եւ ծնունդ տուաւ պշտարակալինութեան , որոյ հետեւանքն եղաւ լեզուաց խառնակումն եւ ազգաց բաժանումն :

Ազգաց բաժանման վերջը , երկրիս երեսը սփռուած այլ եւ այլ ազգերն ու ցեղերն սկսան իրենց համար պաշտամունքներ ստեղծել եւ լեզուներ սահմանել :

Թէպէտ պաշտամունք տարրեր էին , սակայն ամենեցուն նպատակը միեւ նոյն կեդրոնն յառած կը դիտէր : Ազգաց պաշտամունքն , թանձրացեալ լինէին թէ վերացական , ռամկական լինէին թէ խորհրդաւոր , ստորին լինէին թէ վսեմ , ամենքն ալ կ'ընդունէին թէ արարիչ աստուած մը կայ :

Կ'զար մարդկութիւն , թէ ինք բովանդակ արարածոց մէջ բարձր դիրք մ'ունի , եւ թէ մտաւորական կարողութեամբ ամենէն գերազանցն է . միւս կողմէ խորհելով կը գտնէր թէ իրմէ բարձր գերագոյն էակի մը խնամոց եւ պաշտպանութեան միշտ պէտք ունի . իւր ամենօրեայ վայելած բարիքներէն կը հետեւցունէր խոստովանիլ թէ տիեզերաց վրայ հսկող նախախնամութիւն մը կայ . երբ կը տեսնէր թէ այս աշխարհիս վրայ կատարուած գործերը բարեաց եւ չարեաց խառնուրդներ են , հոն ինքն իւր մէջ հաւատք կը կազմէր թէ գերիզմանէն յետոյ մարդկան համար նոր աշխարհ մը պիտի բացուի մշտնջենաւոր եւ անվախճան , եւ թէ այս հոգեւոր կենաց մէջ կարելի չէ որ բարիներն առանց վարձատրութեան մնան , ինչպէս չարերն առանց պատժոյ եւ առանց դատապարտութեան :

Այս հաւատք՝ որ մարդուս խղճի ազդմանէն ծագումն առաւ , յուսադրեց զմարդ՝ աղօթելու , զոհելու , պատարագի , ողորմութեան , պաշտաման եւ ամեն տեսակ բարեգործութեան :

Արեւելեան հին ազգերը չկարողացան միշտ այս պաշտամանց մէջ մնալ . անոնցմէ շատերն Աստուծոյ զուտ գաղափարը մոռնալով՝ փոխան արարչի սկսան պաշտել արարածներն : Ուանք բնապաշտ , ուանք տարրապաշտ , ուանք կռապաշտ եւ ուանք ալ դիցապաշտ դարձան :

Յսիացիք երկնից աստղերն եւ երկրի վրայ գտնուած նիւթերն , օդ , ջուր , հուր , լոյս , ջերմութիւն , եւ անասնոց զօրութիւններն սկսան պաշտել . այսպիսեաց կ'ըսուէր բնապաշտ :

Յոյք մարդկային ձիրքերն ու կիրքերը . — խմաստութիւն , քաջութիւն , գեղեցկութիւն , նախանձ , ասելութիւն . — աստուածացուցին եւ պաշտեցին . ասոնց ալ կ'ըսուէր կռապաշտ եւ մարդապաշտ :

Ուանք ալ կենդանիներն ու բոյսերը կը պաշտէին , որոց կ'ըսուէր դիցապաշտ : Սոքա լեռներու վրայ սեղաններ , ատրուշաններ եւ մեհեաններ կը կանգնէին եւ անոնց առջեւ զո՞ կը մատուցանէին : Սոքա ունէին Բագիններ , արձաններ , պատկերներ եւ կուռքեր , որոց առջեւ հանդիսաւոր արարողութիւններ կը կատարէին , եւ որոց համար յատուկ պաշտօնեայներ կային , պրահմաններ , մոգեր եւ քուրմեր , որք դից հրամաններն ու պատգամները կը մեկնէին եւ ժողովրդեան կը հաղորդէին :

Սոյն հեթանոսական կրօնքները գլխաւորաբար երկու ճիւղի կը բաժնուէին , որոց մին էր բնապաշտութիւն՝ որ արեւաց ցեղին հին կրօնքն էր եւ որ կը կայանար աստեղաց , լուսոյ եւ արշալուսոյ պաշտաման մէջ . միւսն էր բազմաստուածութիւն որ բոլոր սեմական ցեղերու պաշտամունքն էր : Սոքա բնութեան հետ շատ մը աստուածներ կը դաւանէին : Խուժան ժողովուրդներէն շատերն ալ յուռթապաշտութիւն ունէին , այսինքն՝ բնութեան մէջ եղած անկինդան իրերու , փայտի , քարի , ծառի եւ կախարդական իրերու պաշտօն կը մատուցանէին :

Հեթանոսաց պաշտած աստուածներու առատպեղաբանութիւնն ալ կը կոչուէր դիցաբանութիւն: Հին ժամանակ միաստուածութիւն դաւանող եւ պաշտողն էր գըլխաւորաբար Նփրայեցւոց ազգն որ անտեսանելի եւ ամենագոր աստուած մը կը պաշտէր:

Աստուածային արարչագործութեան պատմութեանց մէջ մեզ համար ամենէն աւելի հաւատարիմն եւ ճշմարիտն կը համարուի Մովսիսի արարածապատում սուրբ մատեանը, զոր հոգւոյն ներշնչութենէն ազդեալ գրեց, եգիպտական գերութենէն իսրայէլի ազատելէն յետոյ:

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

ԻՍՐԱԹԷԼԻ ԸՄԲՈՆԱԾ ԿՐՈՆՔՆ

Մարգարէից պարագլուխն՝ Մովսէս՝ կ'ըսէ. ի սկզբանէ արար Աստուած զերկինս եւ զերկիր, եւ երկիրն էր աներեւոյթ եւ անպատրաստ. անդունդներու վրայ խաւար պատած էր եւ Աստուծոյ հոգին ջուրերու վրայ կը շրջէր:

Մովսէս կը հաստատէ թէ, ի սկզբանէ կար յաւիտենական ինքնագոյ էակ մը, այն է՝ անսկիզբն Աստուած, եւ թէ Աստուծոյ հոգին ջուրերու վրայ կը շրջէր: Աստուած հրամայելով յոհնչէ գոյացուց բոլոր արարածները:

Նախ ստեղծեց երկինք ու երկիր, որոց վրայ խաւար տարածուած կը տիրէր, եւ հրամայելով լոյս ցոլացոյց Երկրորդ եւ երրորդ արարչութեամբ ջուրերն երկուք բաժնեց, զոր անջրպետեց եւ հաստատութիւն անուանել եւ ցամաք երեւեցոյց որ այլեւայլ բոյսերով ծածկուած և փառապարդուէր:

Չորրորդ արարչագործութեամբ արեգակն, լուսինն եւ աստղերն ստեղծելով՝ երկինքը զարդարեց : Հինգերորդ արարչութեամբ գոյացուց ծովու ձուկերն եւ օդոյ մէջ սաւառնող թռչուններն :

Ահեցերորդ արարչութեամբ ի յայտ բերաւ ցամաքային կենդանիները . նաեւ երկրէն կաւ առնելով, ստեղծեց զմարդ ըստ իւր պատկերին : Աստուած բանական հոգի ստուաւ մարդոյն, եւ փշելով նորա հոգեղէն մարմինը կենդանացոյց, (մարդոյն ստուած բանական հոգին նախապատուութիւն մ'էր ամեն կենդանեաց վրայ), եւ զմարդ օրհնելով՝ անելու եւ բազմանալու հրաման տուաւ : Աստուած, այս արարչագործութիւնը կատարելէ յետոյ, եօթներորդ օրն սրբելով՝ օր հանգստեան համարեց :

Մովսէս կ'ըսէ . մարդկութեան առաջին հայրն էր Ադամ, եւ առաջին մայրն՝ Եւա : Աստուած զանոնք փառազարդ դրախափ յը մէջ դնելով, ամեն պտուղներէ ուտելու հրաման տուաւ, բաց ի պազոյն գիտութեան բարւոյ եւ չարին . բայց խորամանկ օձն եւ ցատանան հրապուրեցին զանոնք աստուածանալու տենչմամբ, որք կիրան այն արգելեալ պտղէն : Ուստի Աստուած նոցա պատուիրանազանցութեան վրայ բարկանալով, զրկեց զանոնք իւր շնորհքներէն :

Մարդն իւր սկզբնական անմեղութիւնը կորուսանելով, սկզբնական մեղքը շալկած՝ դրախափէն արտաքսեցաւ արտուածային անէծքն ընդունելով : Տրտմութեան որդիները ծնան մեղաց մէջ, եւ իրենց աշխատութեամբ, քրտամբ երեսաց, սկսան իրենց հացը, կերակուրը պատրաստել : Մեղք եւ մահ տիրեցին իրենց վրայ, եւ բնական կիրքերը զօրանալով, սկսան բանափան հոգւոյն վրայ տիրապետել : Անոնց կայէն որդին իւր Աբել կ'ըսքաւ Աստուած մատուցած զոհին եւ պատարագին վրաս նախանձելով՝ զարկաւ սպաննեց զայն : Այս երկբքը կոչու արեամբ շաղախեցաւ :

Կայէն անիծուեցաւ եւ իւր սերունդը մոլի եղաւ եւ Աստուծոյ դէմ գործեց : Իսկ Ազամայ Սեթ որդւոյն սերունդը ժամանակ մը հաւատարիմ մնաց Աստուծոյ պաշտաման եւ իւր նախահարց հնազանդութեան մէջ : Բայց վերջէն Կայէնի ցիղին հետ յարաբերութիւն ընելով, վատթարացաւ եւ սկսաւ, Աստուծոյ կամաց հակառակ, անպատրուակ ամեն մեղք գործել : Աստուած բարկանալով, անոնց մէջէն արդարն Նոյի պատուէր տուաւ որ տապան մը շինէ : Նոյ իւր ընտանիքն, երեք որդիքն եւ դստերքն, եւ ամեն կենդանի անասուններէն եւ թռչուններէն մէկ մէկ զոյգ իւր հետն առնլով տապանը մտաւ . ջրհեղեղն սկսաւ եւ բովանդակ երկիրն ապականեց եւ միայն տապանն ազատեցաւ : Երբ ջուրը ցամքեցաւ, Նոյ իւր ընտանեաց եւ անասնոց հետ տապանէն դուրս ելնելով սեղան կազմեց եւ Աստուծոյ զոհ ու պատարագ մատոյց : Նոյի որդիքն սկսան աստուածպաշտութեան մէջ ածիլ եւ զօրանալ եւ սփռիլ աշխարհի վրայ իբրեւ նոր սերունդ եւ նոր ազգ : Վերջէն սկսան աշտարակաշինութեան մը, եւ Աստուած նոցա լեզուն խառնակելով ցրուեց զանոնք : Լեզուաց խառնակութեան հետ ազգաց բաժանում ալ տեղի ունեցաւ, եւ մէն մի ժողովուրդ իւր ըմբռնման համեմատ պաշտամունքներ սահմանեց իրեն համար :

Սեմայ ցեղն՝ որ Միջագետաց սահմաններուն մէջ կը բնակէր, շուտով խոտորեցաւ Աստուծոյ ճանապարհէն դէպի կռապաշտութիւն : Աստուած հաւատոյ հայր Աբրահամն այն ցեղի մէջէն հանելով եւ զայն աստուածպաշտութեան մէջ պահելով Պաղեստինացոց երկիրն առաջնորդեց, ուր ինք եւ իւր իսահակ որդին եւ իսահակայ Յակոբ որդին ու Յակոբայ որդիք, երկոտասան նահապետք, աստուածպաշտութեամբ եւ երկիւղածութեամբ կեանք կը վարէին : Յետոյ Յակոբայ որդին՝

Յովսէփ՝ իւր եղբայրց կողմէ վաճառուեցաւ եւ գնաց յԵգիպտոս : Սոփն հարկադրեց զՅակոբ՝ իւր որդիքն յԵգիպտոս զրկելու , ուր աճեցան եւ բազմացան : Յակոբ , Յովսէփ եւ նահապետք հոն վախճանեցան , եւ իսրայէլի թոռունք գիրի մնացին Փարաւոն թագաւորաց ձեռքը : Երկար ժամանակ հոն չարչարուեցան : Յետոյ Մովսէս , աստուածային հրաշիւք , ազատեց զիսրայէլ եգիպտական գերութենէն եւ կարմիր ծովէն անփնաս անցունելով , Արնայ լեռնէն Աստուծոյ տաճարանեայ օրէնքը բերաւ ժողովրդեան՝ Եգիպտոսի մէջ անոնց խանգարեալ բարոյականն ուղղելու համար : Իսրայէլի ժողովուրդն , հրեղէն սեան առաջնորդութեամբ եւ երկնատեղաց մանանն ուտելով , քառասուն տարի անապատին մէջ թափառելէ յետոյ հասաւ Աւետեաց երկիրն :

ԱՍՏՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ՄԱՍՆԱԻՈՐԱՅ ՈՒՆԵՑԱԾ

ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ

Երբ տիեզերաց կազմակերպութեան , ընութեան եւ անոր օրինաց վրայ խորհրդածութիւն ընեմք , բանակաշուքիւնը զմեզ կը համոզէ թէ անոնց ամենքն ալ անսահման կարողութեան մ'արդիւնք են :

Հին ազգաց բարձր գիտուններէն շատեր այս սկզբունքն ընդունած եւ դաւանած են , թէ ամեն արարածք միեւնոյն գերագոյն արարչին ստեղծագործութիւններն են . սակայն խուժան ժողովուրդն իրեն համար աստուածներ կ'ստեղծէր եւ կը պաշտէր , մէկ մէկ հեղինակութիւն ընծայելով անոնց . իմաստունք անոնց ամենքը

ժողովելով, միակ Աստուծոյ արարչապետական հեղինակութեան կ'ընծայէին :

Հրէից ազգէն զուրս գտնուող միւս ազգերն եւս իրենց աստուածաշատական զգացումներն ունէին : Բովանդակ աշխարհի մէջ գտնուող մարդիկ, ամեն տեղ եւ ամեն ժամանակ, ուսեալ լինին թէ սգէտ, հարուստ լինին թէ աղքատ, աղնուական լինին թէ ոամիկ, քաղաքակիրթ լինին թէ վայրենի, ամենքն ալ պաշտօն կը մտտուցանեն աստուածութեան, թէ եւ տարբեր եղանակաւ : Արիստոտէլ (1) կ'ըսէ. ամեն մարդիկ աստուածութեան գոյութիւնը կ'ընդունին : Ափկերոն (2) կ'ըսէ. չկայ ազգ մը որ չգիտնայ թէ Աստուած կայ, միայն թէ չի գիտեր թէ ո՞վ է այն : Սենեկայ (3) կ'ըսէ. Աստուծոյ վրայ ոչ ոք կ'երկբայի : Պլուտարքոս (4) կը հաստատէ թէ աշխարհի մէջ չկայ մարդ մը որ Աստուած մը չպաշտէ եւ անկէ բարիք մը չակնկալէ, եւ գէշ պատահար բաներէ զերծ մնալու համար սրբազան բաներ չունենայ, ինչպէս աղօթք, երգում, պատգամախօսութիւն, զոհագործութիւն եւ այլն :

Մաքսիմիոս Տիրացիին (5) կ'ըսէ. թէ եւ մեծ տարա-

ՄԱՆՈԹ. (1). — Արիստոտէլ, հուլիանոս յոյն իմաստօրէ, ծընեւ է Մակեդոնի (384 Նախ Կրիստոս) : Մեծ Արիստոտէլ գտնութեամբ է եւ ինքն է բազմաթիւ գրքեր, որոց ոչեւ յիշուած հոնք էն որքէ իմաստութեան յարաբերութեան :

(2) Ափկերոն, Հուլիանոսի հուլիանոս արեւմտեան եւ իմաստօրէ, (106 Ն. Ք.) որոյ իմաստութեան գրքերը նոյնպէ պատմական յիշարարաններ էն որոնք գրեմատիկութեան տեղադրեր :

(3) Սենեկայ, Հուլիանոսի հուլիանոս իմաստօրէ եւ գտնութեամբ Նիքոն իտալի : Բարոյական իմաստութեան վրայ ոչ ոք ինքն ինքն չէ չընտար էն :

(4) Պլուտարքոս, հուլիանոս յոյն պատմագիր եւ բարոյագետ (50—139 Ն. Ք.), որոյ նշանաւոր գրքոց 4-ն է Զուգակիւն երեսնի արեւոյ :

(5) Մաքսիմիոս Տիրացի, Պլուտարքոսի իմաստօրէ 11րդ դարու, որ ինքն է նշանաւոր հարաբերութեան իմաստութեան իմաստօրէ վրայ :

ձայնութիւնք եւ հակառակութիւնք կը տեսնուին մարգ-
կան մէջ, սակայն համայն տիեզերք մէկ կարծեաց եւ
հաստատուն օրինաց վրայ միաբանելով կ'ըսեն . — Ամե-
նուն թագաւոր հայրը միայն Աստուած է :

Սոփոկղիտոս (1) կ'ըսէ . Մի է Աստուած, արարիչ
երկնի, արեգական եւ երկրի, ծովու եւ հողմոց :

Հայք, իրենց կապաչատութեան ժամանակ, իբրեւ
մայր ամենայն զգաստութեան, զառք եւ կեցրուցիչ շունչ
եւ կենդանութիւն կը գաւանէին զԱնահիտ . նոյնպէս ե-
րեք վեհագոյն աստուածներ կ'ընդունուէին, Արամազդ,
Անահիտ եւ Վահագն, որոցմէ բարիք ակնկալելով, բա-
րեմաղթութիւններ կ'ընէին :

Արմեաց լիութիւն ու պարարտութիւն կ'ակնկալէին
Արամազդէն, խնամակալութիւն՝ Անահիտ տիկնոջմէն եւ
քաջութիւն կը խնդրէին Վահագնէն :

Եւրոպացիք հայր աստուածոց եւ մարգկան կ'ան-
ուանէին զԱրամազդ կամ զԳիտոս : Երբ Սենեկայի հար-
ցուցին, թէ Աստուած ի՞նչ կը խորհի եւ թէ ինչո՞ւ ըս-
տեղծեց զաշխարհ, պատասխանեց . — Աստուած բա-
րութիւն կը խորհի եւ զաշխարհ անոր համար ստեղծեց
զի ինք բարի է :

Լուսաւորեալ ազգաց մէջէն ամենէն նշանաւոր մար-
դիկ, Գալիլէոսի², Կարթեսիոսի, Նեւտոնի³, Եւլէրի⁴,
Գեփլերի⁵ պէս բազմաճանաչ մարդիկ, հիանալով կը զար-

(1) Սոփոկղիտոս, հուլիոսոց յոյ թարգմտիչ (495—403 Ն. Ք),
որ ժն զորս գրած է յանուան ոչբերքսփեան :

(2) Կալիլէոս (1564—1642), իտալացի հուլիոսոց բնօրինակ աս-
տղագետ :

(3) Նեւտոն (1642—1727), անգլացի հուլիոսոց բնօրինակ, աստղ-
ագետ եւ ինքնագետ :

(4) Եւլեր (1707—1783), Չեքոսլովակացի նշանաւոր շվեդագետ .

(5) Գեփլեր (1751—1830), գերմանացի նշանաւոր աստղագետ :

մանային բնութեան Արարչի վրայ եւ զայն կը մեծարէին։ Ամենէն հին ազգաց եւ կրօնից սլատմական վկայութիւնք ցոյց կուտան մեզ, թէ աշխարհիս ամեն կողմը գտնուող եւ ապրող ազգերն, իրենց աստուածածանօթութեան հետ նաեւ բարեաց ակնկալութեան համար, ունեցած են իրենց նուիրական բաներն, ինչպէս նուէր, խունկ, աղօթք, տօնական օրեր, քահանայներ, սեղաններ, մարգարէներ, սրբավայրեր եւ տաճարներ :

Աստուծոյ գոյութիւն եւ աստուածածանօթութիւն նախածնողներէն աւանդաբար մինչեւ ի Նոյ նահապետ, եւ ջրհեղեղէն վերջն ալ Նոյի որդւոց եւ թոռանց միջոցաւ ւածանցաբար հասան մինչեւ յաշտարակաշինութիւն : Հոն լեզուաց խառնակութեան հետ աստուածածանօթութեան եւ աստուածպաշտութեան ըմբռնումներն ալ սկսան աղաւաղիլ . սակայն ջրհեղեղ, տապան, Նոյ եւ իւր որդիք, զոհի սեղան եւ ծխածան, ինչպէս նաեւ նախածնողաց օձէն խարուիլն, դրախտէն արտաքսուիլն, Նոյի այգի տնկելը, գինովնալն եւայլն, ինչպէս ասիական ազգեր — Հնդիկք, Ճարոնք, Հայք, Պարսիկք, Արաբք եւ Չինացիք, — նոյնպէս ալ ասորիկեան ժողովուրդք, Եգիպտացիք, Յոյնք եւ այլ եւրոպեան ժողովուրդք եւ կղզեաց բնակիչք, թէեւ ոմանք աղաւաղեալ եւ տարբեր եղանակաւ, այլ իբրեւ ստոյգ եզելութիւններ կը յիշատակեն իրենց կրօնական եւ պատմական տարեգրութեանց մէջ :

Ամեն հզօր միտք կ'ըմբռնէ թէ Աստուած մը կայ : Այն բոլոր հին ազգերն՝ որք շատ մ'աստուածներ կը դաւանէին, աստուածոց հայր գերագոյն Աստուած մ'ալ կը պաշտէին ըսելով . — Նա տէր է եւ գլուխ ու տնօրէ մարդկութեան . իսկ միւս աստուածները նորա հպատակ արբանեակներն են :

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Հ Ն Դ Կ Ա Ց

Հնդիկք, ջրհեղեղէն վերջը, երկար ժամանակ պարզ աստուածպաշտութեան մէջ ապրեցան: Յետոյ Քրիստոսէ վեց հարիւր տարի յառաջ, նոցա Պուտտա իշխանն երեւեցաւ եւ պուտտայական կրօնքը սահմանելով, ինք եւս իբրեւ աստուած պաշտուեցաւ հնդիկ ժողովրդէն:

Հնդկաց սրբազան գրեանք հետեւեալ եղանակաւ կը նկարագրեն աշխարհի սրարչագործութիւնը: Նոքա կ'ըսեն. — Մենու կը սովրեցնէ հնդիկ իմաստնոց, թէ աշխարհ յառաջագոյն խոր խաւարի մէջ կը ննջէր. ինքնեղաներելոյթն Աստուած, խաւարը փարատելով, շատ բաներ ստեղծել ուղեց. նախ ջուր ստեղծեց եւ շարժման գօրութիւն տուաւ անոր: Բրամա աստուած, երկար ժամանակ ջրոց շարժումներէն գոյացեալ ոսկեղէն ձկան մը մէջ կը բնակէր, որ ի գոյանալն հազար արեգակնիւրու չափ կը ցլանար բոցով: Բրամա զձուկն երկու մասի բաժնելով, մէկ մասէն երկինքն իսկ միւսէն երկիրը ձեւացուց: Բրամայէն ծագեցան Դեւայք, այսինքն՝ բարի հոգիներն եւ Ասուրայք, այսինքն՝ չար եւ անկեալ հոգիները: Յետոյ մարդիկ յառաջ եկան, Բրամայէն յառաջ եկած առաջին մարդն՝ որ արու եւ էգ էր միանգամայն, չկրնալով միայնակ ապրիլ, երկուքի բաժնուեցաւ, իմանու, այսինքն՝ սյրը, եւ իսաութաւ, այսինքն՝ կիւնը: Ասուրայց, այսինքն՝ չար հոգւոց Մահասութաւ իշխանն օձի կերպարանօք անոնց մօտենալով, երկուքն ալ չորեցոյց, յորմէ յետոյ երջանիկ դարը խանգարելով րջացաւ:

Մանու, իւր անկմամբ, մահկանացու եղաւ: Մա-

նուի եւ իւր կնոջ՝ Սասուբայի՝ որդիքն անսանող եւ իմաստուն էին : Ասոնց օրով աստուածութիւնն զգի խոնարհեցաւ եւ անոնց օրէնք տուաւ . սակայն մարդիկ երթալով կ'ապականէին եւ աստուածոց խօսքը քիչ քիչ կ'անհետանար :

Հնդկաց իմաստունք , ռամիկներու պաշտած մանր մուսր աստուածներէն զատ , կ'ընդունէին թէ երեք դեբագոյն աստուածներ կան , որք են՝ Բրամա , Վիշնու եւ Եիւա : Ասոնցմէ Վիշնու երբ մարդկային մարմին ըզգենու , կը կոչուի Բրիզնա :

Հնդիկ մատենագրաց մին կ'ըսէ . — Երկկուս ապաբակ է եւ եռանկիւն , երկինք՝ եօթնսպարկ , եւ երկինք ու երկիր հաստատուած են փիղերու դիտոց վրայ , որոց ցնցումէն յառող կուգան երկրաշարժք :

Ուրիշ մատենագիր մը կ'ըսէ . — Երկիրն անկազմ խառնակութեան կոյտ մի էր անձեւ եւ անկերպարան , երբ Տիտան , այսինքն՝ Արեւը դեռ լոյս չէր տար եւ Լուսինն չէր աճեր . անձանօթն աստուած երկինքն երկրէս եւ երկիրն ալ ձոպէն բաժնեց , յետոյ աստեղք շոգացին , ապա բոլոր շնչաւորք եղան . ի վերջոյ անձանօթն աստուած զմարդն ստեղծեց ի պատկեր ամենիշխան աստուածոց :

Հնդիկք նախնեաց երկայնակեցութիւնն ու անոնց յազթանգամութիւնը կը պատմեն . կ'ըսեն նաեւ թէ , Մանու անուն բարեպաշտ մարդ մը պատգամ ընդունեց , թէ Չրնեղեղ պետի լինէր եւ տապան մը շինելով միջք մտաւ՝ իւր հետ առնլով կենդանի անասուններ : Տապանը դնաց Հիմալայա լեռանց գլխուն վրայ նստաւ : Մա նու նաւէն ելնելով , Աստուծոյ օգնականութեամբ մարդկային նոր ցեղ մ'ստեղծեց :

Ուրիշ պատմիչ մը Չրնեղեղի պատմութիւնն հետեւեալ եղանակաւ կ'ընէ . — Վիշնու աստուած , ձկան կեր

պարանք ունեցող նաև ու մը միջոցաւ ազատեց Սատտիաւ զարտի անուամբ Մէնու (արոս) մարդ մը , որ դից տիրելին էր . այս մարդն երեք որդի ունեցաւ , որոց երէցն էր Շարմայ , երկրորդը՝ Քարմայ եւ կրտսերն՝ Յապետի : Յոցա հայրն՝ Մենու՝ ըստ սահմանեալ հրամանի , դիտուցաւ եւ անզգայ կը քնանար : Քարմայ զայն տեսնելով , իւր եղբայրները կանչեց եւ անոնց ցոյց սուաւ իրենց հօր մերկութիւնը . նոքա ալ կտաւով ծածկեցին զայն : Երբ հայրն սթափելով եղածն իմացաւ , անիծեց զՔարմայ ըսելով . — Բոլոր ծառայից ծառայն եւ ստրկաց տարուկը լինի :

Հնդիկք կը հաւատային թէ Գանգէս գետին ջուրն ամեն տեսակ մեղք կը սրբէ եւ կը քաւէ : Եթէ մէկն իւր մեղքերը չքաւած մեռնէր , իւր այրած դիակին մոխիրը Գանգէս գետը կը թափուէր եւ այսպէս կը սրբուէր իւր մեղքերէն :

Հնդիկ մը երբ առաւօտուն իւր տունէն դուրս ելնէ , ինչ անասնոյ եւ թռչնոյ որ պատահի , երկրպագութիւն կ'ընէ անոր , բայ ի ազնաւէն : Փեկուցիք կը պաշտեն կոկորդիլոսն ու կազիկները .

Պիրմանիոյ ժողովուրդք մեծ պատիւ կուտային ճերմակ փղին , զի կը հաւատային թէ իրենց թագաւորին հողին այն փղին փորը պիտի մանէր : Ասոնք իրենց մեռելները կ'այրէին եւ աղքատ մտելոց դիակները խանձելով Գանգէս գետը կը նետէին : Հոգեփոխութիւն ընդունելու համար , շատերը կենդանեաց միւս չէին ուտեր , զի մի գուցէ իրենց ծնողաց կամ ազգականաց հողին այն անասնոյն մարմնոյն մէջ մտած լինէր : Մեռեալ կենդանեաց միւր կ'ուտէին ըսելով թէ արդէն մեռեալներու մէջ հոգի չկայ : Ողորմութիւն տալ , Բունկիներու ազօթքն առնուլ , ապաշխարհութիւն եւ բարեգործութիւն , այս ամենքն ունէին եւ ի գործ կը դնէին : Ապաշխար-

հուժեհան ժամտնակ ձեռնամած եւ ի գուճս նստեալ կ'աղօթէին . ապաշխարութեանս լրանալէն յետոյ , թմբուկ եւ փող հարկանելով կը պարէին . իրենց աղօթքն էր . «Տէր զքառաստ, ողորմեաց մեզ» : Ոմանք սովորութիւն ունէին իրենց պաշտօտ աստուածներուն պատկերն իրենց մարմնոյն վրայ նկարել տալու եւ ննջեցելոց մարմնոյն վրայ աղօթելու . Շատ մը կենդանեաց հետ կոմիւ ալ կը պաշտէին եւ այն պաշտեցեալ կովերն ազատ համարձակ իրենց ուզած տեղերը կը մանէին ու կ'եղնէին , եւ լինչ ուտելիք որ գտնէին , անարգել կրնային ուտել : Պիրմանաց քուրմերն եւ քրմուհիները չէին ամուսնանար : Ամուսնացեալ մը ազատ էր իւր այրը կամ կինը թողով քուրմ կամ քրմուհի լինել : Խիստ պարկեշտ կեանք ու վարք կը պահանջուէին անոնցմէ . անբարոյականը մինչեւ իսկ մահուամբ կը պատժուէր : Սակայն քուրմ կամ քրմուհի ազատ են իրենց նուիրական պաշտօնը թողուլ եւ երթալ ամուսնանալ : Գանգէս գետը սուրբ է եւ նուիրական . ծաղիկներ կը նուիրեն նմա , եւ նորա ջրով լուացումն մեղքէ սրբուիլ է :

Ռամիկները շատ այլանդակ կուռքեր չինելով կը զարդարեն եւ իրենց տուներուն մէջ դնելով կը պաշտեն : Երբ տարին ձախորդ լինի , մեծ նախատանօք եւ ցելոտեալ կը տանին Գանգէս գետը կը նետեն . իսկ ոսկիէ եւ արծաթէ կուռքերը , փոխանակ գետը նետելու , գետին ջրովը կը լուան եւ սրբելէ ու յաջորդ տարուան համար յաջողութիւն բերելու պատուէր սալէ յետոյ , զարձեալ տուն կը բերեն եւ կ'սկսին պաշտել :

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Չ Ի Ն Ա Ց

Չինացիք, ջրհեղեղէն յետոյ, երկու հազար տարիէն աւելի, իրենց ութսուն կայսերաց օրով, գերագոյն էակին պաշտօն կը մատուցանէին: Ծով, պահք, աղօթք, բարեգործութիւն կամ ողորմութիւն անխափան կը կատարուէին: Աերոյիչեալ կայսերք իրենց ձեռամբ կը պատրաստէին նուիրական սեղանոյն հացն ու զինին: Այսրուհիք՝ շերամ տածելով՝ մետաքան իրենց ձեռամբ կը մանէին եւ նուիրական աստուածային սուրբ սեղանոյն սփռոցները կը հիւսէին:

Քրիստոսէ եօթն դար յառաջ նոքա տակաւին աստուածայաշտութեան մէջ էին. անկէ վերջը Լաօթուքի աշակերտներէն, մին, իւր գերագանցութեան պատճառաւ, աստուած կամ դիք տիտղոսն ստացաւ Թէյիտօսում կայսրէն:

Մասննագիր մը կ'ըսէ թէ Թէյիտօսում կայսրն ամենակալ Աստուծոյ եւ ամեն իրաւանց դէմ ամբարըտացաւ, երբ Աստուծոյ անուէր մարդու մը տուաւ, եւ թէ նորա ամբարըտութեան համար, երկնից համայն հոգիներէն վեհագոյն՝ ամենակալ եւ երկրպագելին Աստուած բարկանալով՝ մեծ խստութեամբ պատժեց այս անաստուած կայսրն եւ նորա ընտանիքը:

Սինէացոց նուիրական մատենանը կը պատմէ, թէ մարդն յաւրանական՝ հոգեւոր եւ առաքինի էր եւ անոր մարմինը ղեզին ու փափուկ հողէ մը կազմուած էր. ամենքն անոր հնազանդ էին եւ ինք կ'իշխէր ամենու վերայ. կը բնակէր գետնէն վեր բարձր կախուած բուրաստանի մը մէջ, որ չորս գետերէ կ'ոռոգուէր եւ կինաց

պտուղ կը բուսցնէր . բայց մարդն որկորատութեան ետեւէն երթալով իւր մտաց լուսաւորութիւնը կորոյս , բուրաստանը գոցուեցաւ , ճանապարհն արգիլուեցաւ եւ ամեն արարածք իրեն թշնամի դարձան : Բայց այս անկումէն վերջը , մարդիկ վերստին բարեպաշտ կենաց դարձան եւ հազարաւոր տարիներ կ'ապրէին . ի վերջոյ դարձեալ ամբարաւանութեամբ քրտացան :

Ձինացիք աւանդութեամբ կը պատմեն թէ Վայօնի օրով , Ֆաֆի անուն մարդ մը եւ իւր կիին , իրենց երեք որդւոց եւ երեք աղջկանց հետ , մինչեւ երկինք բարձրացած մեծ ջրհեղեղէ մը ազատեցան , վասն զի նա կարողացաւ փայտով մ'արգելուլ ջուրերու վար թափիլն , եւ երկնից կամարն հինգ գոյն քարերով ձեփեց : Յետոյ Ֆաֆի շէնցուց երկիրն եւ Ձինացւոց մէջ քաղաքակրթութիւն հաստատեց :

Ձինացիք վերջէն սկսան հոգեփոխութեան հաւատալ եւ ըսել . Աստուած մը կայ , բայց ոչ անեղ , այլ անթիւ մարմիններէ անցնել վերջն , իւր արդեամբ եւ զօրութեամբ աստուածացեալ :

Նոյնպէս կը հաւատային մոգութեանց , գուշակութեանց , վիճակի , երազներու եւ մարդոց վրայ չար ոգիներու ըրած ազդեցութեանց :

Հայրերն անպայման կերպիւ իրաւունք ունէին իրենց զաւակաց եւ կանանց վրայ . գերիներն իրենց տէրանց գերեզմանին վրայ զո՞ կը լինէին :

Ձինացիք ի վերջոյ արեգակն եւ լուսինն ալ սկսան պաշտել , նոյնպէս եւ թաթարք : Վամա եւ ուրիշ կենդանիք , ինչպէս փիղ , կապիկ , վիշապ , եւայլն եւս կոպաշտուէին : Երեք մարդակերպ կուռքեր ունէին , որոց մին էր իրենց Վանկ թագաւորն , երկրորդն՝ անմահութիւնն եւ երրորդն՝ հեշտութեան աստուածը : Այժմ ժողովուրդը չար ոգիներէն վախնալով , դեւերն ալ կ

պաշտէր եւ հողեփոխութեան կը հաւատար . կ'ընդունէր նաեւ աղօթք , ապաշխարութիւն , նուէր , բարեգործութիւն : Աներեւոյթ հոկող ոգի մը կայ կ'ըսէր , ինչպէս նաեւ երկնային Աստուած մը :

Քաղաւորը ասարին մի անգամ մեծ կռատունն երթալով , երկնային Աստուծոյ անուան զոհ կը մատուցանէր :

Չինացիք կ'ըսեն թէ երկնից մէջ մեծ վիշապ մը կայ , որ արեգակն եւ լուսնի անհաշտ թշնամին է եւ զանոնք բանել ու կէանել կ'ուզէ , եւ թէ այս վիշապին յարձակումն է որ Արեգակն եւ լուսնոյ խաւարումներն յառաջ կը բերէ : Այս պատճառաւ , երբ արեգակն եւ լուսնո խաւարում պատահի , աղաղակ կը բառնան եւ հրաղէն կը պարպեն , որպէս զի վիշապը զարհուրելով ազատ թողու իւր բռնած արեգակը կամ լուսինը : Այս սնապաշտական սովորութիւն ուրիշ երկիրներու մէջ եւս կայ :

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՔ ՃԱՐՈՆԱՑԻՈՑ

Ճարոնացիք պուտեան աղանդին կը հետեւէին եւ գլխաւոր աստուծոյ մը գոյութիւնը դաւանելով հանդերձ կ'ըսէին թէ յանուն եօթն մուրակաց եօթն աստուածներ եւս կային , որոց անուամբ երգում կ'ընէին : Ասոնցմէ զատ , ուրիշ շատ մը աստուածներ ալ կը դաւանէին եւ կ'ըսէին . Տայիրը մեր թագաւորաց հողիները կ'աստուածացնէ» : Տայիր նոցա կրօնական գործոց մատակարարն ու պաշտպանն էր :

Կոոց տաճարները խիստ շատ էին եւ խզճահարք չէին համարձակեր հոն մտնել : Քուրմերն օրը եօթն ան-

գամ լուացուելու եւ եօթն հարիւր յիսուն անգամ ծնրա-
դրելու պարտաւոր էին :

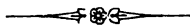
Ասոնք , յետ մահուան , յաւիտեանական աստուծոյ
մօտ երթալու հաւատքն ունէին , եւ այս պատճառաւ
ոմանք շուտ մեռնելու կը բաղձային : Ոմանք փոքր նա-
ւակի մը մէջը քար լեցունելով , իրենք եւս մէջ կը մըա-
նէին եւ նաւակն ընկղմելով ծովուն յատակն անյայտ
կը լինէին : Ոմանք ալ իրենք զիրենք պատերու մէջ
հիւսել տալով շունչ առնելու ծակ մը միայն կը թողէին
եւ հոն անօթի ծարաւ մնալով կը մեռնէին : Ոմանք
կրակնիրու մէջ կը նետուէին եւ ոմանք ալ կառայ ա-
նիւնիրու տակ պառկելով անձնասպան կը լինէին :

Հանդիսատես ժողովուրդն անտարբեր աչօք կը դի-
տէր այս անձնասպանութեանց բարեգործական շահա-
տակութեան տեսարանն :

Ճարտնացիք Քուադուսիմ անուամբ կուռք մը ունէին,
որ եօթն ձեռք ունէր եւ որոյ բողբոխքն երեսուն ե-
րեք հազար երեք հարիւր երեսուն երեք կուռքեր շար-
ուած էին :

Վերան մը զլուին հաստատուած էր քուրմիրու բը-
նակատեղի մը՝ ուր ապաշխարելու եւ իրենց մեղքերէն
սրբուելու կ'երթային խղճահարք : Ասոնք խիստ դժուա-
րադնայ ճանքայնորէ կ'անցնէին եւ շատերը հօթի ու
ծարաւ կը մեռնէին ճանքան : Երբ ուխտաւորք , գլխի-
բաց եւ բոկոտն , լերան գագաթն ելնէին , հոն մեծ գե-
րանով մը շինուած կշիռ մը կար որուն մէջ կը մտնէր ա-
պաշխարողն եւ կշիւր դարձունելով կ'երթար կը հասնէր
անդնդախոր վի մը վրայ եւ անկէ կ'սկսէր իւր մեղքերը
մի ըստ միով խոստովանիլ բարձրաձայն : Եթէ քուրմի-
րը կասկած ունենային թէ խոստովանողն իւր մեղաց
մէկ մասը ծածուկ պահեց , զայն վիճմէ մէջ նետելով կը
մահացնէին . իսկ խոստովանողք , կշիռէն ազատելով ,

կ'երթային մեծ կուռքին առջև կը ծնրադրէին , եւ իրենց ձեռները խաչաձեւ ի կուրծս եւ իրենց գլուխը մինչեւ ի ծունդ խոնարհած կը զղջային իրենց մեղաց վրայ եւ թողութիւն կը խնդրէին : Հոն այս արարողութիւնները կատարելէ յետոյ , քառութեան լեռը կ'ելնէին :

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԱՐԱՔԱՑԻՈՑ

Արաքացւոց պատմիչներէն մին կը գրէ թէ Սեմայ ցեղէն սերեալ եւ անապատներու մէջ բնակեալ արաքացիք եւս իրենց կուռքին եւ կռապաշտական արարողութիւններն ունեցան երկար ժամանակ , մինչեւ որ Քրիստոսէ հինգ հարիւր վաթսուն եւ ինն տարի վերջը Մուհամմէտ՝ որ մարգարէութեան վերջին կնիքը կը կրէր, Աստուծոյ կողմէ մարգարէութեան եւ առաքելութեան հոգի զգեցած՝ աշխարհի վրայ երեւեցաւ : Շատ հալածանք եւ նեղութիւն կրեց զինքն հալածող կռապաշտներէն եւ չափազանց նեղուելով անոնց ձեռքէն այլուր գաղթեց (հիճրէթ) : Սակայն Մուհամմէտ , իւր հաստատամտութեամբ , վերջապէս յաջողեցաւ իւր կռապաշտ ցեղակիցներէն փոքրաթիւ մաս մը մթութեան մէջէն ի լոյս հանելով յաստուածգիտութիւն բերել : Իսլամաց մարգարէին դաւանութիւնն էր . Չիք այլ Աստուած բաց ի միայն Աստուծոյ . Աստուած մի է . նա է երկնի եւ երկրի արարիչն : Մարգարէէն յետոյ , նորա յաջորդներուն եւ իմամներու քարոզութեամբ միաստուածու-

Թեան դաւանութիւնը սակաւ առ սակաւ ծաւարեցաւ Աբարտոյ, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, եւ Աֆրիկէի, Արտոյ եւ Կովկասու այլ եւ այլ երկիրնիրուն մէջ :

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Ա Ս Ո Ր Ի Ո Ց

Ատորիք թէեւ ի հնունն տարօրինակ ծէսեր ու արարողութիւննիր ունէին, սակայն Աստուծոյ միութեան կը հաւատային եւ կ'ըսէին թէ գերագոյն Աստուծմէ կը բղխին ուրիշ աստուածներն : Ամենքն ալ առ հասարակ կը պաշտէին իլուն, իսկ միւս աստուածները կ'անձնաւորէին աստեղաց կամ բնութիւան այլ եւ այլ զօրութեանց վրայ, որոց ամենուն ներկայացուցիչը կը համարէին զԲել : Նաեւ կը պաշտէին զՆիբօ, այսինքն Արեգակն, զՄէլիտա, այն է Խուսինն, զԱստրա, այն է Աստղիկն : Ատորիք կընդունէին թէ երկնային մարմինք մեծ ազդեցութիւն ունին երկրաւոր մարմնոց վրայ : Նինուէի թագաւորք, որեւէ գործի ձեռնարկիլէ յառաջ, խորհուրդ կը հարցունէին գաւշակաց, եւ իրենց արքայական պարատան մէջ քուրմեր եւ աստեղագէտնիր կը պահէին միշտ, եւ աստեղաց զննութեան համար զիտարաննիր ունէին :

Բերոսոս, քաղզէացոց պատմիչներէն առնելով, արարչագործութեան պատմութիւնն նետեւեալ կերպիւ կ'աւանդէ :

Ի սկզբան խաւար էր եւ ջուր համատարած : Արամագք կամ Գիոս խաւարը ջուրէն զատելով, երկինք ու երկիր յորինեց, եւ տեանելով որ աշխարհ պաշարեր ա-

նապատ մի է , հրաման ըրաւ զից միոյն գլուխը կտրել , որոյ արիւնն հողի հետ խառնելով ստեղծեց զմարդ , անասուններն , զազաններն եւ թռչուններն : Այսպէս եւս հաստատեց երկնից լուսաւորներն՝ արեգակն , լուսինն աստղերն , ինչպէս նաեւ պատրանաց հինգ աստղերն : Քաղզէացիք Բաբելոնի մէջ վիշապ մը կը պաշտէին , եւ կը հաւատային թէ իրենց Բել աստուածն երբեմն այցելութիւն կուտայ կանանց եւ թէ կերակուր կ'ուտէ , ուստի նորա մեհեանին մէջ սեղանի վրայ կերակուր կը դնէին որպէս զի ուտէ :

Սոյն պատմիչը ճիշդ Մովսէսի նկարագրածին նման ի գիր առած է ջրհեղեղի նկարագրութիւնը , բայց փոխանակ «Աստուած հրամայեց Նոյի» ըսելու , «Դիք զեկուցին Քսիսուքրոսին», կ'ըսէ : Նոյնպէս կը յարէ թէ Յովհանն , այսինքն Նոյ անուամբ մտրոգ մը ծովէն ելնելով շատ մը արհեստներ կը սովորեցնէր : Նինոս մարդապաշտութիւն եւս մայուց Սեմայ ցեղին մէջ , երբ իւր հօրը՝ Բելայ պատկիրը պաշտելու հրաման սուսաւ՝ արարչագործութեան հազար ինն հարիւր քառասուն եւ հինգ թուականին :

Հեթանոսական աստուածոց մէջ վեհագոյնն էր Բաղդ որ ամեն բանի տնօրէնն ու մատակարարն էր : Դիոս անդամ անոր տնօրէնութեան եւ հրամաններուն կը հըպատակէր : Իսկ Ճակատագիրը մատեան մը ունէր , որուն մէջ ամեն բան գրած էր , եւ գրուածներն անսխալօրէն կերպիւ կը կատարուէին :

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ՔԱՂԴԷԱՑԻՈՑ

Քաղաքացիք Ազովրայեցի , այսինքն՝ Արամեն մինչև Քսիտոսբրոն , այն է մինչև Նոյի ջրհեղեղն , բիւրաւոր տարիներ կը հաշուեն եւ տասն նահապետական կարգ սահմանելով մէն մի նահապետի կենաց երկարութեան թուակսնը մինչև հազարաւոր տարիներու կը հասցնեն . իսկ աշտարակաշինութեան եւ լեղուաց խանակութեան մասին Ասորուոց , Քաղաքացուոց , Հայոց եւ Հրէից պատմութիւնք յար եւ նման են : Սակայն Յոյնք եւ Հռոմայեցիք տեղ կը փոխեն եւ երեք լեռներ իրարու վրայ կը դնեն երկինք երնելու եւ հսկայից ընդ դիւս կոռեչու առասպելը կ'ստեղծեն : Հնդկին եւ Ամերիկացին եւս կ'ընդունին ջրհեղեղի մը պատահած լինելն :

Բարեկացիք եւս պաշտամանց մասին Ասորուոց կը հետևէին եւ կը պաշտէին աստղերն , մանաւանդ արեւն զոր Բեյ կամ Բահալ կ'անուանէին եւ կը համարէին բնութեան արգասաւորիչ զօրութիւնն : Պաշտօն կը մատուցանէին նաև Աստղիկան եւ մի քանի պժգալի եւ անբարոյական սրարողութիւններ խանած էին իրենց պաշտամանց մէջ :

Քաղաքացուոց երկիրը լի էր զանազան կուռքերով . կրօնի պաշտօնեայք էին քաղղեայք , մոգք եւ վնուկք , որք աստեղաց զննութեամբ կը դուշակէին զապագայն :

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ԵԳԻՊՏԱՑԻՈՑ

Եգիպտացիք ի սկզբան մէկ աստուած միայն կը պաշտէին իբրև ինքնագոյ՝ անստեանելի եւ արարիչ ամենայնի : Եգիպտոսի իմաստասէրք կ'ըսէին թէ օդոյ շարժումներէն եւ բոցայն վերելումներէն կազմուած է աշխարհս : Բայց ի վերջոյ ուրիշ ժողովրդոց օրինակին հետեւելով, կռապաշտութեան մէջ ինկան եւ բազմաթիւ աստուածներ ստեղծեցին :

Եգիպտոսի մէջ ա՛յլ էր քուրմերու պաշտած կրօնն, ա՛յլ էր ժողովրդեան կրօնը : Քուրմերն արեգական եւ բնութեան երեւութից պաշտօն կը մատուցանէին եւ հասարակաց անմասնելի խորհուրդներ ունէին իրենց պաշտամանց մէջ : Իսկ հասարակ ժողովուրդն ամեն բան եւ մինչև իսկ կենդանիներն ու բոյսերը կը պաշտէր իբրև զԱստուած :

Եգիպտական աստուածոց մէջ ամենէն երեւելին էր Ոսիրիս, որ Արեւու, երկնից եւ Նեղոսի անուամբ կը պաշտուէր իբրև արգասաւորիչ երկրի : Ոսիրիսի քոյրը՝ Իսիս՝ բնութեան եւ լուսնի նշանակն էր եւ Եգիպտոսի հողին զիցուէին : Այս երկու աստուածները մարդկութեան առաջին բարեխարները կը համարուէին ըստ Եգիպտացւոց :

Ոսիրիսի եղբայրը՝ Տեբոն, այսինքն չարութեան ոգին, անապատի եւ ծովու աստուածն էր, ինչպէս նաեւ գողերու եւ թափառական աւազակներու պաշտպանն, այն աւազակներու որք Նեղոսի հարուստ հնձոց եւ բարի աստուածներուն թշնամի էին միշտ :

Ոսիրիսի որդին՝ Հորոս՝ բարի եւ պարկեշտ մարդոց պաշտպան աստուածը կը համարուէր : Այս աստուած-նիրէն զատ , այլ եւ այլ քաղաքաց մէջ կը պաշտուէին նաեւ կրակ , լոյս , իմաստութիւն : Ժողովրդեան պաշտամունքն յոյժ այլանդակ էին , զի անասուններ կը պաշտէին , որոց առջեւ ի ծունր խոնարհելով երկրպագութիւն կ'ընէին : Ստորաբար պաշտելի անասուններն էին եզ , շահէն , շուն , կատու , խոյ , ցեց , կոկորդիլոս : Աւ երկիւղի կը պաշտէին փասակար կենդանիներն , որպէս զի անոնց փնամներէն զերծ մնան , իսկ անփնամները կը պաշտէին , զի իրենց օգտին կը ծառայէին , ինչպէս շունը , կատուն եւ այլն :

Նեղոս գեան իրենց համար նուիրական էր , որոյ անուամբ երգում կ'ընէին : Կատունները տէրութեան զանձէն կը կերակրուէին եւ կատու մը սպաննողին պատիժը մահ էր : Ընդհանուր պաշտաման առարկայ էր Ապիս անուն կոփն , որ սեւադոյն եւ պարարտ պէտք էր լինէր ճակտին վրայ մեծ սպիտակ նշանով մը : Երբ այս պաշտելի կովը մեռնէր , համայն Եգիպտոս սուգ կը պահէր , մինչեւ որ քուրմերն ուրիշ համանման կով մը զբանէին , որոյ ի պատիւ եօթն օր մեծահանդէս տօն կը կատարուէր :

Այս բաղաւոր կոփն ունէր իւր յատուկ մեհեանն եւ իւր սպասարկու քուրմերն որք իւր անուամբ պատգամներ կուտային : Եգիպտացիք Ապիս կոժուն պսակադրութեան հանդէսը կը կատարէին եւ կանայք սոս հանդիսի օրերը մերկ շրջելու պարտաւոր էին : Եգիպտացիք կը հաւատային թէ իրենց Ապիս աստուծոյ հոգին այս նուիրական կովերուն փորին մէջ կը բնակէր , եւ այս պատճառաւ կը պաշտէին զայն :

Եգիպտացիք հագւոյ անմահութեան եւս կը հաւատային , ըսելով որ հոգին ուղղակի դժոխք կ'երթար քա-

ուստուն երկու դատաւորաց ատեանը ներկայանալու համար , որոյ նախագահն էր Ոսիրիս . նաեւ մարդուո գործած մեղքն ու վարձքը կը կշտուէին եւ Հորոս իւր շահէնի աչքով կը դիտէր . եթէ հոգին արդար լինէր , յերկինս կը վերանայր , իսկ եթէ մեղապարտ , նորէն այս աշխարհս կը նետուէր որ այլ եւ այլ կենդանեաց վորէնս անցնելով՝ միլիոնաւոր տարիներէ յետոյ նորէն Ոսիրիսի ատեանը պիտի ներկայանար :

Եզրիպտացիք սովորութիւն ունէին իրենց մեռեալները դատելու : Եօթնանասուն օր պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնելէ եւ դիակը զմոսելէ յետոյ , մեռնողին ամբաստանիչներն ու ջատադոմբներն ի գատաստան կը հրաւիրէին , եւ կ'սկսէին վիճիլ մեռեալին մարմինն ի գերեզման դնելու կամ չդնելու վրայ . եթէ ջատագովութիւնը ծանր կշտէր քան զամբաստանութիւն , քուրմերն անոր մարմինը մեծ հանդիսիւ ի դամբարան կը տանէին ծառաստանի մը մէջ , իսկ մեղաւորք չէին կարող արժանանալ այս մեծ պատուոյն եւ հետեւաբար ճահիճներու մէջ կը նետուէին :

Եզրիպտացւոց քուրմերն ազնուապետական հզօր դիրք մը ունէին . մեհնական պաշտօնն եւ երկրին մէկ մասն իրենց անբռնաբարելի սեփականութիւնը կը համարէին , եւ որ եւ է տուրք վճարելէ ազատ էին :

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ՓԻՒՆԻԿԵՑԻՈՑ

Փիւնիկեցիք Բաճաղ կամ Բեյ ապտուածը կը պաշտէին, զոր կը կոչէին Նաեւ Մողոզ, եւ կ'ընդունէին թէ Նա էր արարիչ Արեգական, Լուսնոյ եւ կենդանութեան: Այս աստուածին անուամբ մարդազոհութիւն ալ կը կատարէին. կուռքին թեւերն հրաշէկ սաքցունելով, զոհն անոնց մէջ կը նետէին, եւ որպէս զի ողորմելի զոհին ձայնը չլսուի, քուրմորը ծնծղայ եւ սրինգ կը հնչեցնէին:

Առաջին զիցունէին կը համարուէր Անահիտ կամ Մելիտա, որոյ հանդէսներուն մէջ յետին ծայր լկտի արարողութիւններ տեղի կ'ունենային:

Փիւնիկեցիք Բելիար անուամբ կուռք մ'ալ ունէին, որուն համար կ'ըսէին թէ չար հոգիներու պետն էր:

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ՊԱՐՍԿԱՑ

Պարսիկք եւ Մարք երկար ժամանակ բնապաշտ էին. սակայն յետոյ կիւքսարի օրով իրենց մէջէն մարգարէ մը յերեւան եկաւ, որ Զրադաշտ կը կոչուէր: Զեմտավեստա, այսինքն՝ բանն կենդանի, պարսից համար նոր կրօնք մը սահմանելով սովրեցուց: Կրօնուսոյցն Զրադաշտ երկու սկզբունք կամ աստուած կը դաւանէր, մին Որմիզդ որ սուրբ եւ բարի հողին էր, եւ միւսն Արմիման որ չար հողին էր:

Պարտիկք կը դաւանելին թէ Որմիզդ ստեղծած է զմարդ եւ թէ անկէ կը բղխին աշխարհի ամեն բարութիւնք, այսինքն՝ լոյս, կենդանութիւն, անմահութիւն, իսկ վիշտ, հիւանդութիւն եւ մահ Արհմնէն կը բղխին :

Այս երկու աստուածներն համազօր են, բայց միմեանց հակառակ կը մարտնչին : Այս երկոցուն հայրն էր Զրոռան, այսինքն՝ Կռնոսս որ կը նշանակէ անսահման ժամանակ : Որմիզդի իշխանութիւնը կը տարածուէր Իւրանի վրայ որ երկրագործ եւ լուսաւոր ժողովրդեան երկիրն էր իսկ Արհմնին իշխանութիւնը կը տարածուէր Տուրանի վրայ որ վրանաքնակ բարբարոսաց երկիրն էր :

Որմիզդ իրեն սպասաւորող վեց հրեշտակ ունէր, որք Ամշասպանք կը կոչուէին եւ բարութեան, ճշմարտութեան, արդարութեան, բարեպաշտութեան, հարըստութեան եւ անմահութեան հողիներն էին : Ասոնցմէ զատ, Եգետք անուամբ ուրիշ անթիւ բարի հողիներ կան ին երկրի վրայ սփռուած, սակայն դժոխոց, այսինքն՝ Խարամանի դէպք կամ դարովանդ կոչուած ողիները միշտ կը հակառակէին բարի հողիներուն դէմ :

Արհմն կամ որ նոյն է Խարաման (չար աստուած), մարդկութեան նախածնողքը մուրեցոյց որք Որմիզդէն (Արամազդէն) արարչագործեալ էին : Նախ կինը դէսայ զոհ մատոյց, յետոյ այրն : Նախածնողք յետոյ անասնոց մորթ հագնելու հարկադրեցան եւ սկսան թափառական շրջիլ եւ որսորդութեամբ ապրիլ :

Պարտիկք կը հաւատային թէ Որմիզդ անշուշտ մի օր իւր հզօր միջնորդին ձեռամբ պիտի յաղթէր իւր ոսոխին՝ Արհիմանի, զոր խաւարային բնակարանի մը մէջ պիտի բանտարկէր :

Պարտիկք կուռքեր չունէին եւ պարզ էր իրենց պաշտամունքը, զոր մեհեաններու մէջ եւ արձաններու ատջեւ չէին կատարեր, այլ բացօթեայ սեղեր, լերանց

գլուխը եւ բնութեան մէջ : Իրենց աղօթքը կ'ուղղէին առ Որսիդէ , որոյ նշանակն էր հուր (կրակ) : Այս ժողովըրդեան մտքերն՝ որք կրակն անշէջ պահելու նուիրական պաշտօնն ունէին , մեծ ազդեցութեան տէր էին զոր ի գործ կը դնէին թէ՛ խազաւորաց եւ թէ՛ ժողովրդեան վրայ :

Պարսիկք Ե. դարու մէջ շատ աշխատեցան որ իրենց այս հեթանոսական կրօնքն Հայոց ալ ընդունել տան բայց չյաջողեցան , զի Հայք Քրիստոնէութեան յարած էին արդէն հոգւով եւ մարմնով :

ՊԱՇՏԱՐՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՍԵՌԻՆ

Հայկազանց սերունդը ջրհեղեղէն վերջն երկար ժամանակ աստուածպաշտութեան մէջ ապրեցաւ . յետոյ բնապաշտութեան յարեցաւ եւ բնութեան զօրութիւնները կը պաշտէր : Հայք աստուածութեան վրայ աղօտ գաղափար մը միայն ունէին . իրենց պաշտամանց տեղերն էին լեռանց գագաթներ եւ անառներ , մանաւանդ Արմինակայ տնկած սօսեաց անտառը : Այս ժողովուրդ իւր պաշտամանց պարզութիւնն հետզհետէ կորուսանելով , սկստւ պաշտել արեւն , լուսինն եւ աստղերն , որոց անուան կանգնեց մեհականներ եւ բազիններ :

Հայք երբ Հնդկաց , Պարսից , Բարեկաղաց եւ Յունաց հետ յարաբերութիւն հաստատեցին , անոնց պաշտած աստուածներն ալ բերելով իրենց դից հետ միացուցին : Հայոց դիքն էին Արամազդ , Տիր , Միհր , Ա-

մանսր, իսկ գրիցուհիք՝ Անահիտ, Աստղիկ, Նանե,
Լուսին, եւ այլն :

Արամազդ գերագոյն աստուածն էր, բոլոր տիեզե-
րաց արարիչ եւ կենդանարար էակն, որմէ ծնած էր
Միհր, այսինքն՝ հօւր (կրակի աներեւոյթ նշանը) : Միհր
քաջերու պաշտպանն էր եւ պատերազմի մէջ յազմող-
ներու պսակ կը շնորհէր : Արամազդայ գլուսարն էր Նա-
նէ, որ յատուկ հրեշտակ մը՝ ունէր Տիր անուամբ . սա
մարդոց վրայ կը հակէր եւ նոցա բարի ու չար Կործերը
գրքի մը մէջ կ'արձանագրէր եւ մոռնողներու հոգին Ա-
րամազդայ առջեւ կը տանէր դատելու համար : Տիր գի-
տութեանց եւ դպրութեանց աստուածն էր, որուն ռամ-
կորէն լեզուաւ կ'ըսուէր Գրբող . այս բառ մինչեւ ցարդ
կը գործածուի ռամկայ մէջ . (Գրողը տանի զքեզ) : Նա-
նէ գրիցուհին Յունաց Աթինասն էր :

Տիր Վապարչապատի մօտ սաճար մը ունէր . քուր-
մերը պատգամ կը հարցունէին Գրողին եւ հրապնորու
մեկնութիւնը կը խնդրէին : Աստղիկ, այսինքն՝ Ափրողի-
տէ, Վահագնի կիներն էր եւ կանանց պաշտպանն :

Գրիցուհեաց մէջ ամենէն շատ պատիւ ընդունողն էր
Անահիտ, Հայոց մեծ գրիցուհին, որ ըստ Յունաց Արտե-
միա եւ ըստ Բարեկացւոց Մելիտա կը կոչուէր : Անա-
հիտ աստուածուհին ինչ նշանակութեամբ որ կը պաշ-
տուէր օտար ազգաց մէջ, նոյն նշանակութեամբ չէր
պաշտուեր ի Հայս, զի Հայք ուրիշ ընտիր բնութեամբ
կը պաշտէին զայն իբրեւ անարատութեան, համեստու-
թեան եւ զգաստութեան գրիցուհի եւ ազգին հոգածու
եւ խնամատար : Երիզայի մէջ սորա ունեցած արձանին
անունն էր ռակիամայր, ռակիածին : Հայք տարին մի
անգամ ամառը տօն կը կատարէին այս գրիցուհւոյն ան-
ուամբ, որուն ազականի կը նուիրէին . այս տօն կը կոչ-
ուէր Վարդավառ : Հայք այս տօնը քրիստոնէութեան

մէջ Յիսուսի պայծառակերպութեան տօնին փոխեցին , սակայն վարդ սիրելու , ազանի թոցնելու եւ ջուր սրահելու դիցական սովորութիւնը տակաւին կը պահուի իբրեւ յիշատակ ջրհեղեղի : Հայք իրենց կռապաշտութեան վերջին ժամանակաց մէջ , Հեփեստոսի , Ափրոզիտէի եւ Հերակլէսի արձանները բերելով իրենց մահեանսերուն մէջ զետեղեցին :

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ԿԱՐՔԵԴՈՆԱՅԻՆՑ

Կարքեղոնացիք ի սկզբան Փիւնիկեցւոց հետ մի եւ նոյն պաշտամունքն ունէին , սակայն ի վերջոյ սուկալի մարդագոհութեան մը սկսան եւ ա՛յնքան յառաջ դնացին այս քրտմնելի սովորութեան մէջ , որ դրացի եւ ազգեցուցութեան տէր ազգերը պարտաւորեցան բռնի կերպիւ արգելուլ մարդագոհութիւնն :

Կարքեղոնացւոց գլխաւոր աստուածն էր Բաաղ . յետոյ Սիկիլիայէն ստացան Աստղիկ , Միլքարդ , Հերակլէս , Դեմետր եւ Պրիսփոնէ հւայն : Կարքեղոնացիք քուրմ շունէին , այլ տէրութեան պաշտօնեայք կը վարէին այս նուիրական պաշտօնն : Կոոց տաճարները թէ՛ մահեան էին եւ թէ՛ թանգարան , թէ՛ տէրութեան պաշտօնատուն եւ թէ՛ դիւանատուն :

ՊԱՇՏՄԱՐՈՒՆՔ ԵՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ՅՈՒՆԱՑ ԵՒ ՀՌՈՎՄԱՅԵՑԻՈՑ

ԴԻՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Խաւարին ժամանակաց մէջ Յոյնք եւ Հոովմայեցիք բազմաստուածեան էին : Բնութեան սարերքէն եւ երեւոյթներէն զատ , մարդկային ձիրքերն ու կիրքերը զանազան անուանց սակ աստուածացուցած կը պաշտէին :

Ըստ Յունաց գիցարանութեան , երկիրն ամեն աստուածներէն յառաջ ծնած էր Քաոսէն , այսինքն խաւարէն , կամ համապարփակ վիհէն եւ կամ մառախուղէն :

Վեստա , այսինքն երկիրն , Ռերանոսի , այսինքն երկնից հետ յարաբերութիւն ընելով , ծնան Ովկիանոս , Տիտան , Կոռնոս եւ այլք :

ԿՌՈՆՈՍ

Ըստ Յունաց Կոռնոս , ըստ Լատինաց Սատուրնոս , ըստ Պարսից Զրուան անուն կը կրէ եւ անսահման ժամանակ կը նշանակէ . ծնած է Վեստայէն եւ Ռերանոսէն , այսինքն՝ երկրէն ու երկնքէն :

Կոռնոս իւր անդրանիկ եղբօր՝ Տիտանայ՝ մամնաւոր թոյլտուութեամբ ընդհանուր իշխանապետ կարգուեցաւ տիեզերաց վրայ , պայմանաւ որ իւր արու զաւակները միշտ լափէ եւ ոջնչացնէ , որպէս զի Կոռնոսէն յետոյ Տիտան իշխէ եւ կամ Կոռնոսի իշխանութիւնը մշտնջենաւոր մնայ երկնից վրայ տիրապետելու համար :

Կոռնոս յարգեց այս պայմանն եւ իւր զաւակները կ'ոջնչացնէր մեծ մասամբ Տիտանայ ձեռամբ :

Սակայն կոռնոսի կի՛նը՝ կիւպէղա՛՝ երբ իւր Գիոս կամ Արամազդ որդի՛ն ծնաւ, զայն գաղտնի պահելով անտառ մը զրկեց ուր Ամալթիա անուն այժ մը սնոյց զայն. իսկ մանկան տեղ քար մը յերկայացնելով առ կոռնոս, ըսաւ թէ քար մը ծնած էր. կոռնոս ալ կիւպէղայի մատուցած քարն անմիջապէս կլնեց :

կոռնոս ծիրուճալ մը կերպարանօք կը նկարուէր օձաձեւ անեղր մանեակ մ' ի ձեռին, որ կը նշանակէր անտահման յաւիտենականութիւն. գլխուն վրայ ունէր ժամացոյց մը որ ժամանակաց յաջորդութեան հոսումը կը նշանակէր, եւ տջ ձեռքը բռնած էր մանգաղ մը որ կը նշանակէր թէ ժամանակն ամեն բան կը հնձէ :

կոռնոս Երեւակ աստեղ նշանակութիւն ալ ունէր .

ԿԻՒՊԵՂԱ

կիւպէղա կամ Ռէա եւ կամ Ռփս, Ուրանոսի (երկնից) դուստրն էր եւ կոռնոսի կի՛նն ու Արամազդայ մայրը : կիւպէղա մայր ամենայն դից կը համարուէր :

կիւպէղա կը նկարուէր առիւծնիրէ լծեալ կառքի մը մէջ նստած, գլուխն ունենալով աշտարակաձեւ պըսակ մը : իսկ ձեռքը բռնած էր առատութեան եղջիւր մը, յորմէ շարունակ կը թափէին սիրմնր, պտուղներ եւ ծաղիկներ :

ՑԻՏԱՆ

կոռնոսի եղբայրը՝ Տիտան՝ խմանալով որ կոռնոսի արու զաւակն (Արամազդ) կիւպէղայի հնարքով ծածուկ պահուած էր իբրեւ յաջորդ երկնից իշխանապետութեան, որով իւր որդիքն անժառանգ պիտի մնային, սրտմտեալ պատերազմ բացաւ իւր եղբօր եւ անոր կնոջ դէմ, եւ անոնց յաղթելով երկուքն ալ խաւարի մէջ բանտարկեց :

Սահայն Արամազդ՝ որ յաւերժահարսանց ձեռամբ կը խնամուէր , հետզհետէ զօրանալով կարող եղաւ ազատել իւր ծնողքը : Բայց ուզելով երկնից իշխանութիւնն իւր հօր ձեռքէն առնուլ , նախ անոր ընկելի մը խնցուց , եւ կռնոսս նախ Արամազդայ տեղ կընած քարն եւ ապա Ա. Կեստա , Գեմետր , Հերա , Պղուտոն եւ Պոսիդոն փսխեց : Յետոյ իւր եղբարց հետ միաբանելով երկինքէն հալածեց զկռնոսս , որ պարտաւորեցաւ երկրի վրայ իջնել եւ գնաց յԽտալիա բնակեցաւ : Իտալիոյ թագաւորն՝ Յանոս՝ մեծ սիրով հիւրընկալեց զկռնոսս , որ ի փոխարէն սկսաւ օրէնքներ սալ , երկրագործութեան արհեստն եւ խաղաղութեան ճանապարհն ուսուցանել : Իտալիոյ ժողովուրդը կ'ըսէր թէ կռնոսս երկինքէն իջած աստուած մի էր որ զիրենք կը հրահանգէր եւ բարիքներ կը սովորեցնէր իրենց : Նոքո Ոսկեդար անուանեցին այս ժամանակամիջոցն :

ՅԱՆՈՍ

Յանոս , զկռնոսս սիրով հիւրընկալելուն համար , մեծ իմաստութիւն մ'ստացաւ անկէ , որով կարող եղաւ անցեալն յիշել եւ ապագայն գուշակել : Յանոսի այս մեծ ճրից համար Հոովմայեցիք երկու դէմքով կը նկարէին նորա պատկերն , զոր իւր անուամբ կառուցուած մեհնի մը մէջ զրին : Յանոսի դէմքերէն մին անցեալը կը զխտէր եւ միւսն՝ ապանին : Հոովմայեցիք պատերազմի ժամանակ Յանոսի տաճարին դռները կը բանային , եւ խաղաղութեան ժամանակ կը գոցէին : Յանոս մէկ ձեռքը կը կրէր դաւազան մը , որով կը հսկէր ճանապարհաց վրայ , եւ միւս ձեռքը ունէր բանալի մը որով ապագայի դաղտնեաց դռները կը բանար :

Յանոս կը նշանակէր տարւոյն երկոտասան ամիսներէն մին , այն է՝ առաջին յունուար ամիսն , իսկ մնացեալ մետասան ամիսներուն անուամբ իւր տաճարին մէջ տասն եւ մէկ բազիլնիս ունէր իւր շուրջն բոլորուած :

Յանոս իբրև խաղաղութեան աստուած կը պաշտուէր Յոյներէն եւ Հռովմայեցիներէն :

ԱՐԱՄԱՋԴ

Ըստ Յունաց Դիոս , ըստ Հայոց Արամազդ , ըստ Լատինաց Հովիս , ըստ Քուչացւոց Նեբրովդ , ըստ Բաբելացւոց Բել , ըստ Փղշտացւոց Բահադ եւ ըստ Պարսից Որմիլզդ կը կոչուէր :

Արամազդ ամեն մահկանացուներէն եւ անմահներէն գերագոյն կը համարուէր ի դիս եւ ամենամեծ , ամենաբարի , ամպրոպային եւ անյաղթելի տիտղոսները կը կրէր : Արամազդ որ կռտնոսի եւ Աիւպեղայի որդին էր , իւր հայրն երկինքէն հալածելէ յետոյ բոլոր տիեզերաց վրայ տիրապետեց . յետոյ երկնից իշխանութիւնը միայն իրեն վերապահելով , ծովու վրայ տիրապետելու իշխանութիւնն իւր Պոսիդոն եղբօր , եւ սանդարամետական կամ դժոխոց իշխանութիւնն ալ իւր Պրոտոն եղբօր տուաւ :

Արամազդ կը նկարուէր գահու մը վրայ բազմած , մէկ ձեռքն արքայական գաւազան մը ու միւս ձեռքը շանթեր բռնած : Իւր ոտից ներքեւ արծիւներ կը հանգչէին թիւատարած : Երբ կառքով երկնից մէջ ձեմէր , անկ որոտումներ կը բզկէին իւր կառաց ընթացքէն , իսկ երբ բարկանար , շանթեր կ'արձակէր : Արամազդ աշխարհի օգնող , կազմակերպիչ եւ լուսատու հայրը կը համարուէր :

Արամազդ՝ իւր մանկութեան ատեն զինքն կաթով

կերակրող Ամալթիա այժմ յերկինս ամբառնալով, համաստեղութեանց կարգը դասեց Ածեղջիւր անուամբ : Նոյն այժին եղջիւրներէն մին ալ նուիրեց այն յաւերժահարսանց որք իւր մանկութիւնը խնամած էին : Յաւերժահարսունք այդ եղջիւրէն կ'ստանային իրենց սիրելի եւ ցանկալի եղած ամին բաներն : Արամազդ նոյն այժին մորթով իւր վահանը պատեց եւ զայն նուիրեց Աթենասի որ իմաստութեան կոյս աստուածունին էր :

ՀԵՐԱ

Ըստ Յունաց Հերա, ըստ Լատինաց Յունոն կամ Ոփիա, Կռնոսի դուստրն եւ Արամազդայ քոյրն ու կլինն էր :

Հերա ծնաւ Իրեք որդի, Հեփե, Արես եւ Հեփեստոս : Արամազդ Ողիմպոսէն (Երկինքէն) վար գահավիժեց զՀեփեստոս՝ նորա ագեղութեան պատճառաւ :

Հերա խիստ նախանձոտ էր . երբ տեսաւ որ Պարիս հովիւն աստղկան գեղեցկութիւնն իւր գեղեցկութենէն նախամեծար համարեց, զայրանալով հալածեց Արամազդայ միւս որդիքն եւ անոր տարիածուները : Հերա եղաւ Տրոլադայի կործանման պատճառն :

Հերա կը նկարուէր գահու վրայ բազմեալ կնոջ մը կերպարանօք, մէկ ձեռքը գաւազան եւ միւսն իլ մը բռնած, գլուխը թագ մը եւ ոտքին տակ սիրամարգ մը :

ՊՂՈՒՏՈՆ

Պղուտոն Կռնոսի որդին եւ Արամազդայ ու Պոսիդոնի եղբայրն էր, եւ ըստ Յունաց Ալիդես, ըստ Լատինաց Որկոս (դժոխքի աստուած) կը կոչուէր : Պը-

դուտոն Արքեպայոս անուն ալ կը կրէր որ անժիժաղ եւ անժպիտ կը նշանակէ :

Երբ տիեզերք Առնոսի երեք որդւոց միջեւ բաժնուեցաւ , դժոխոց իշխանութիւնը Պղուտոնի վիճակեցաւ :

Պղուտոն , իրիւս դժոխոց աստուած , կը նկարուէր կառքի մը մէջ բազմած , խոժոռ դիմօք եւ լի ցասամաք եւ կառքը լծուած էր չորս սեւ երիւարներէ : Պղուտոն մէկ ձեռքը կը բռնէր երեքժանի մը եւ փականք մը եւ միւս ձեռքը մարդկան զիակները : Պղուտոնի մեկնելն մէջ սեւ ցուկեր զոն կը մատուցուէին , եւ ամեն արկած կամ աղետալի լուր իւր ձեռամբ կը համնէր մարդոց :

Պղուտոն , իւր ագիդութեան պատճառաւ , բոլոր զիցուհիներէն մերժուեցաւ եւ չկրցաւ իրեն կենակից դառնել . ասոր համար բողոքեց ու Արամազդ եւ միտքը դրաւ իւր Դեմետր քրոջ աղջիկը՝ Փերսոփոնէն՝ առեւանգել : Երբ Փերսոփոնէ ծաղիկ կը ժողվէր , յաւերժահարսներէն մին նախաստեց զայն . նա ալ աղբիւրի փոխեց զայն : Նոյն միջոցին Պղուտոն իւր ձեռքի երեքժանիով դեմինը բանալով ի Սանդարամա իջեցուց զՓերսոփոնէ :

Փերսոփոնէի առեւանգումն վերջը , իւր մայրը՝ Դեմետր՝ ջան ի ձեռին շարունակ իւր դուստրը կը փնտռէր դաշտերու եւ լեռներու վրայ , ձորերու ու քարայրներու մէջ : Սակայն վերջապէս գտաւ զայն դժոխոց խաւարին մէջ , Արէթուսա յաւերժահարսէն իմանալով : Փերսոփոնէ խնդրեց իւր մօրմէն որ տարւոյն վեց ամիսն իւր ամուսնոյն քով անցունէ եւ վեց ամիսն ալ իւր մօր քով բնակի երկրի վրայ :

Փերսոփոնէի մայրը՝ Դեմետր՝ Առնոսի դուստրն էր եւ Արամազդայ հետ ամուսնանալով ծնած էր զՓերսոփոնէ եւ զԲագոս : Բագոս որ իւր հօր՝ Արամազդայ՝ կ'օգնէր հսկայից պատերազմին ժամանակ , գինւոյ եւ գինեւունիքու աստուածն էր :

Պղուտոնն իրեն արբանիակ ունէր երեք օգնական զատաւորներ , որք դժոխք գնացող մտեւնները զատուլու եւ պատժելու պաշտօն ունէին . ասոնք էին Մինովս , Էակոս եւ Հոադամանտոս , որք Արա՛մազդայ որդիքն էին : Ասոնցմէ զատ կային կատաղիք կամ Եւմենէայք կոչուած երեք քոյրեր , որոց անուանքն էին Տիսիվոն , Մեգերսս եւ Այերտով , եւ սրոց պաշտօնն էր հալածել մեղաւորներն թէ՛ ի դժոխս եւ թէ՛ երկրի վրայ : Սքա կը նկարագրուէի՛ վառուած ջահեր ի ձեռին , իրերահիւս օձերէ ձեւացած մազերով եւ հոլամուկի թեւերով : Սոյն երեք քոյրերը գետնի կամ պիշերուան դասերք կը կոչուէին , եւ Աթէնքի Արիսպագոսին առջեւ կընողը պարտաւոր էր անոնց անուամբ երգնուլ , թէ իրաւը պիտի խօսէր :

Գժոխոց մէջ պաշտօն ունէին նաեւ Պարկեան երեք քոյրերն՝ որք մարդոց ծննդեան , կենաց եւ մահուան վրայ կ'իշխէին եւ շարունակ մարդկանց բաղդը կը մանէին եւ կը քանդէին : Ասոնցմէ կղտով , կրտսերագոյնը , աղէկատ մ'ունէր ի ձեռին եւ կիանք կը հիւսէր , լաքիսիս կենաց ընթացքին վրայ կը հսկէր եւ Ատրոպէ , անդրանիկը , մահառիթ մկրատով մը կը կտրէր կենաց թելը : Պարկայք կը նկարագրուէին խոժոռ դէմքով , ճերմակ բուրդէ գզակներով որոց մէջ խառնուած էին նարկիաներ :

Գժոխոց մէջ կային մի քանի գետեր , որոց առաջինն էր Ախեթոն , որ գժոխք իջնող Տիտանեանց ծարաւն անցունելու կը ծառայէր . երկրորդն էր Սղիւթոն , որոյ վրայ կըլած երդում մ'անդրժելի էր , եւ երրորդն էր Կոգեստոն , որոյ ջուրն դժոխք իջնող անձանց արցունքէն յառաջ եկած էր : Ասոնցմէ զատ կար նաեւ Փեղեկեզոն անուն գետ մը որոյ ալիքները բոցեղէն էին : Եղիւսեան դաշտէն կ'անցնէր Լեթե գետն , որոյ ջուրն ո՛վ

որ խմէր, անցելոյն վիշտերը կը մոռնար : Այն հոգիներն՝ որք այլ եւ այլ հոգիներու փոխուած էին, երբ այս ջուրէն խմէին, իսպառ կը մոռնային իրենց վարած նախկին կեանքն, ինչպէս նաեւ յու՛մէ յու՛մ փոխանցուիլն :

Գժոխոց մէջ ծերունի նաւավար մ'ալ կար կարոց անուն, որ գժոխք գնացող հոգիներն իւր նաւակաւ Սփիւքս գետին կ'անցունէր : Ամեն անցնող պէտք էր դրամ մը վճարէր իւրեւ անցագին . ասոր համար Յոնք եւ Հոովմայեցիք իրենց մոռեալներու բերանը դրամ մը կը դնէին :

Պղուտոնի թագաւորութեան վրայ հսկող՝ Խապուխ շուն մ'ալ կար կերբերոս անուն, որոյ պոչը վիշապի եւ գլուխներն օձի էին : Կերբերոս թոյլ չէր տար որ մէկը դժոխքէն դուրս ելնէր, սակայն Հերակլէս իւր քաջութեամբ շղթայակապ ըրաւ, Արփէոս իւր քնարաւ նիրհեցուց եւ Յնէասայ առաջնորդ Սիպիլլան փոխինդով թմրեցուց զայն :

Գժոխոց մէջ սաստիկ տանջանաց դատապարտեալներն էին Տիտանեանք որք Արամազդայ դէմ պատերազմած եւ դժոխոց բերանն համարուող Նտիա հրարուխին բերնէն ի սանդարամետ գահավիժած էին :

Նոյնպէս դժոխային տանջանաց դատապարտուած էր Եղիսայոց Սաղմէնէոս թագաւորն որ ժպլնած էր ինքզինք Արամազդայ հաւասար դասել : Արամազդ ասոր վրայ զայրանալով, շանթահարած եւ ի դժոխս իջուցած էր զայն : Նոյնպէս դատապարտութեան տակ էր Փիղիկեա որ Ապողոնի տաճարը կողուցած էր :

Իսիս եւս դժոխոց մէջ ի տանջանս դատապարտուած էր Հերայի սիրահարած լինելուն համար : Հերս Արամազդայ քոյրն եւ միանգամայն կիներն էր :

Տանտաղոս եւս անսուղ եւ մշտածարաւ կը պապակէր դժոխոց մէջ : Տանտաղոս՝ որ Լիդիոյ թագաւորն էր

աստուածներուն կոչունք մը առած եւ անոնց կարողութիւնը փորձելու համար իւր որդւոյն մարմինն ալ խորովելով ուրիշ միտերու հետ խառն մեծարած էր անոնց : Գեմետր այս սոսկալի խորտիքն արտօմահամ գտած էր , իսկ Արամազդ Տանտազոսի քստմնելի ոճիրն հասկնալով ի Տարտարոս (դժոխք) գահավիժած էր դայն , ուր յաւիտենական քաղցով եւ ծարաւով կը տառապէր լճի մը մէջ եւ ամէն անգամ որ իւր պապաքեալ շրթունքը ջրոց մօտեցնէր , ջուրերը կը հեռանային . նոյնպէս անթիւ պտղաառ ծառերու մէջ անսուաղ կը տանջուէր , զի ամեն անգամ որ ձեռքն երկնցնէր պտուղ մը փրցնելու , հովը ծառերուն ոստերը մինչեւ երկինք կը բարձրացնէր :

Սոյն հեթանոսական եւ առասպելական դժոխքն իւր ծագումն Եգիպտոսէն առած էր , վասն զի յէգիպտացիք իրենց մեռելները Մեմփիսի մօտ լճի մը եզերքը կը դնէին ուր դատաւորք վկայեիր կը հրաւիրէին , մեռելային կենսագրութիւնը կը լսէին եւ արուած վկայութեանց վրայ դատաստան կ'ընէին : Արդար դատուածները գետին մէկ կողմը գանուող գեղատեսիլ պարտէզներու եւ ծառատաններու մէջ կը թաղէին , իսկ մեղաւոր դատուածներուն մարմինը կը նետէին այն ճախճային լիճը որուն դժոխք կամ տարտարոս անունը կուտային :

Արփէոս , իւր ուղեւորութեան միջոցին , յէգիպտոսէ անցնելով յէգիպտացւոց սոյն սանդարամետական դրութիւնը կամ արարողութիւնն ընդօրինակեց եւ ապա Յունաց եւ Հռովմայեցւոց մէջ մասցուց շատ մ'աւելագրութեամբ :

Գժոխքէն զատ կար նաեւ Եղիւսեան դաշտն որ առաքինի եւ արդար մարդոց մահուանէն յետոյ նոցա մըջտընջինաւոր բնակավայրն էր , ուր յաւերժական գարուն մը կը տիրէր եւ որ լի էր փափկութեամբ եւ երանական

փառօք : Եզրևսեան դաշտէն կ'անցնէր Լեքի գետն , որոյ ջուրը խմողը կը մոռնար անցելոյն վիշտերն : Ըստ Հոովմայեցւոց , Եզրևսեան դաշտը կը գտնուէր Գանարեան կղզեաց մէջ :

Յայնք հանդերձեալ կենաց կը հաւատային եւ կ'ընդունէին թէ բարի մարդիկ պիտի վարձատրուէին եւ թէ չարերը պիտի պատժուէին : Նոքա կ'ըսէին թէ ոտորեկրեայ աշխարհ մը կայ ուր մեռելոց հոգիները կամ ուրուականները պիտի հաւաքուին եւ երկու մասի պիտի բաժնուին : Եզրևսեան դաշտն արդարոց բնակավայրը պիտի լինէր , իսկ Տարաարոս՝ չարագործներու չարահաբանաց սուղը :

ՊՈՍԻԴՈՆ

Ըստ Յունաց Պոսիդոն եւ ըստ Լատինաց Նեպտոն , Կեանսի եւ Եւսեպեայ որդին ու Արամազդայ եղբայրն էր : Երբ Արամազդ տիեզերքն իւր եղբարց միջև բաժնեց , ծովու իշխանութիւնը տուաւ Պոսիդոնի : Պոսիդոն Արամազդէն յետոյ զօրաւորագոյն աստուածը կը համարուէր :

Պոսիդոն կը նկարուէր թեւաւոր ձիերէ լծեալ՝ խեցեղէն կառքի մը մէջ նստած , երեքժանի մ'ի ձեռին , եւ կառքին հետեւէն կ'երթային տրիտոններ (*) եւ մարդաձուկեր : Պոսիդոն երբ ձեռքի երեքժանին դէպի ծով շարժէր , ծովն խկոյն կը խոտվէր եւ կ'ալէկոծէր . իսկ երբ վեր վերցնէր , ծովը կը հանդարտէր :

Պոսիդոն Ներէոսի եւ Տորիսի աղջիկն՝ Ամփիտիտրէն՝ կ'նութեան աննչով ծնաւ Ովկիան , գետերու հայրն . Ովկիան զԹէտիս կ'նութեան աննչով , ծնան Ներէոս ե

(*) Տրեանք՝ Պոսիդոնի եւ Ամփիտիտրէի որդիքն էին :

Տորիս : Ներէոս եւ Տորիս , թէ եւ քոյր եւ եղբայր , մի-
մեանց հետ ամուսնանալով ծնան շատ մը յաւերժահար-
սանք :

Այս յաւերժահարսերէն ոմանք անտառներու պաշտ-
պան տեսուչներն էին եւ թրիատր կը կոչուէին . ոմանք
ալ աղբերաց եւ գետոց պահապաններն էին եւ Նալայտք
կ'ըսուէին . ոմանք ալ լիւններու մէջ կը բնակէին եւ Ու-
րեատր կը կոչուէին . այլք ծովերու վրայ կ'իշխէին եւ
իրենց հօր անուամբ Ներեայք կը կոչուէին :

Ներէայից մէջէն Տետիս Արամազդայ սէրն առ ինքն
ձգելով , զայն գրաւել կ'ուզէր , բայց Արամազդ , ճա-
կատաղրի սահմանը դուշակելով , իմացաւ թէ Տէտիսէն
ծնած զաւակն , իւր հօրմէն հզօրագոյն պիտի լինէր , եւ
հետեւապէս չուզեց որ իրմէն զօրաւոր զաւակ մ'ունե-
նայ , որ իր անսահման իշխանութեան թեկնածու լինի :
Ուստի զգուշանալով , փոխանակ ինք կնութեան առնլու ,
Պղեսոսի տուաւ զայն կնութեան : Պղեսոսի եւ Տէտիսի
ամուսնութենէն ծնաւ Աբիլիս , որ իր հօրմէն հզօրա-
գոյն էր :

Յայնք եւ Հոռվայեցիք յատուկ տօներ կը կատա-
րէին ի պատիւ Պոսիդոնի , որ ամեն տեղ յարգ եւ պա-
տիւ կը վայելէր :

ՅԱՐԵՔՈՍ

Ուրանոսի որդին եւ Կոռնոսի եղբայրն էր Յարեքոս
որմէ ծնած են Ատլաս , Մենետեոս , Պրոմէթէոս եւ Տի-
մէտրէ : Պրոմէթէոս՝ Արամազդի հետեւելով մարդ ըս-
տեղծել ուզեց եւ կաւէ արձաններ շինեց , զորս կենդա-
նացնելու համար երկինքէն հուր դողցաւ : Արամազդ
այս գողութեան վրայ սրտմտելով , պատժեց զՊրոմէթէոս

զոր Առկասու լեռներէն միոյն վրայ քարաժայռի մը մէջ բանտարկել տուաւ : Անգղ մը շարունակ կը կրծէր նորա լեարդն որ սախայն միւս կողմէ միշտ կ'աճէր եւ Պրոմէթէոսի տանջանքը յաւիտեանական կը դառնար , մինչեւ որ Աքիլէս գալով ազատեց զնա , անգղն սպաննելով : Յետոյ Պրոմէթէոս շատ մը արհեստներ գտաւ :

ՊԱՆԴՈՒՐԱ

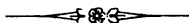
Պանդուրա սշխարհի վրայ երեւոյող կանանց առաջինն էր , զոր ստեղծած է Հերմէս եւ զոր կենդանացուցած է Աթինաս : Պանդուրա երեսը քողով մը ծածկելով՝ դից խմբին ներկայացաւ որք զանազան ձիրքերով եւ շնորհներով օժտեցին զինքն : Իմաստութեան աստուածըն՝ Աթինաս՝ իմաստութիւն շնորհեց , Ապոլոնն՝ երաժշտութիւն եւ Հերմէս՝ պիրճախօսութիւն :

Երբ Պրոմէթէոս իւր շինած արձանները կենդանացնելու համար յերկնից հուր գողցաւ , Արամազդ այս դողութիւնը պատժելու համար ամրափակ տուփ մը պարզեւեց Պանդուրայի եւ զայն Պրոմէթէոսի զրկեց որ հետն ամուսնանայ :

Պրոմէթէոս այս տուփին վտանգալի պարունակութեան վրայ կասկածելով , չուզեց ընդունիլ եւ ոչ ալ զՊանդուրա կնութեան անուոյ : Սակայն իւր եղբայրն՝ Եփիմէթէոս՝ այս տուփն երկնային բարիքներով լի համարելով ընդունեց զայն եւ կնութեան առաւ զՊանդուրա : Բայց երբ տուփը բացաւ , ամեն տեսակ շարիք , աղէտք եւ թշուառութիւնք դուրս թափեցան եւ զաշխարհ լցուցին : Թէեւ ուզեց իսկոյն դոյել տուփն , բայց չյաջողեցաւ եւ տեսաւ որ միայն յոյսն մնացած էր մէջն՝ Ըստ Յունաց , Պանդուրայի բերած տուփէն եննող

չարիքներն էին որ շարունակ կ'ալեկոծէին մարդկանց վիճակն (*):

Պանդորեան տուփ կ'ըսուի այժմ այն ամեն բանի որ կրնայ շատ մ'աղետից ազրիւրը լինիլ :

ԴԵՒԿԱԼԻՈՆԵԱՆ ՋՐԷՆԵՂ

Նախկին Յոյնք հետեւեալ կերպիւ կը պատմեն ջրու հեղեղի անցքն :

Եփիմէթէոսի եւ Պանդորայի որդին՝ Դեկալիոն եւ իւր կինը Պիւռոս իրենց կրօնասիրութեամբ սիրելի էին Արամազդայ : Երբ աստուածոց հայրն , Արամազդ , ջրու հեղեղաւ ջնջից մարդկային ազգն , ասոնք նաւակ մը մտնելով Պառնաս լեռան վրայ ելան եւ ազատեցան : Ջրհեղեղի դադարումէն յետոյ , պատգամ հարցուցին Աստրէայի մօր՝ Թեմիսի՝ թէ ի՞նչ պէտք էր ընէին մարդկային սերունդն աճեցնելու համար , եւ պատասխան ստացան թէ մայրենի ոսկորներն իրենց թիկանց կողմը նետեն : Դեկալիոն պատգամին խորհրդաւոր իմաստն իսկոյն ըմբռնելով , ըսաւ թէ մայրենի ոսկորներն երկրի քարերն էին , զի երկիրն էր հասարակաց մայրն . ուստի ըստ պատգամին , Դեկալիոն քարերն աճնելով իւր ետեւը նետեց , որք էրիկմարդու փոխուեցան , իսկ իւր կընոջ նետած քարերն ի կին փոխուեցան , որով մարդիկ շատնալով տարածուեցան երկրի վրայ :

(*) Պանդորա Յունաց Եւսէ է , եւ այս պատգիւլ է ի յինչէն էն որ Ապոլոնիոն է զպօրէ Մարտոս յիջնալան մեզայ լեայ :

ՏԻՏԱՆԵԱՆՔ

Տխտունեանք (հսկայք) , այսինքն՝ երկրի անարի որդիներն , իրենց մօր Վհատայի , այսինքն՝ երկրի յորդորներէն քաջալերեալ , իրենց Տխտան հօր հեա միաբանութեամբ պատերազմ բացին երկնային աստուածոց դէմ (*) :

Նախ սկսան երեք բարձր լեռներ իրարու վրայ զետեղել եւ մինչեւ Ողիմպոս բարձրանալ տիեզերական իշխանութիւնը կտոնոսի որդւոց ձեռքէն կորզելու համար : Սակայն աստուածոց հայրն՝ Արամազդ՝ զանոնք շանթահար ընելով այն լեռնէն ի դժոխս իջեցուց : Այնուհետեւ Տխտանեանք աստուածամարտք կոչուեցան :

Յոյնք , ի պատիւ դից յաղթութեան , չորս տարին մի անգամ ողիմպական խաղերով կը ածնէին այս պատերազմին յիշատակը Թեսաղիոյ Ողիմպոս լեռան վրայ որ երկուասուն դից բնակարանն էր :

ԱՊՈՂՈՆ

Ըստ Յունաց Ապոլոն , ըստ Լատինաց Փեբոս , ըստ Եգիպտացւոց Ոսիրիս , ըստ Ամոնացւոց Մոզոք , ըստ Մովաբացւոց Բելբիգովր , ըստ Պարսից Միհր եւ ըստ Ասորւոց Նիբօ , Արամազդայ որդին էր եւ արեգական նշանակութիւն ունէր :

Ապոլոն յղացած էր Արամազդայ Լատոն կնոջմէն , որոյ վրայ նախանձելով Հերա (Արամազդայ առաջին կինը) , Պիթոն անուն վիշապը դրկեց անոր դէմ : Սակայն

(*) Այս պատմութեան զարգացումը չի կարելի ընդհատել :

Լատոն , Պոսիդոնի օգնութեամբ , վիշապին յարձակումէն փախուստ տալով , Տելոս կղզին ապաստանեցաւ եւ հոն ծնաւ զԱպոլոնն , որ Արամազդայ սիրելի որդին եղաւ եւ ընտիր ձիրքերով օժտուեցաւ , ինչպէս գեղեցկութեամբ , իմաստութեամբ , քաջութեամբ եւ յաւերժական երիտասարդութեամբ : Տելոս կղզին շարունակ ծովուն ջուրի էն կ'ողողուէր , սակայն Պոսիդոն , ի պատիւ Ապոլոնի , այնուհետեւ անսուղիլի պահեց զայն :

Ապոլոնն բանաստեղծութեան , երաժշտութեան եւ ամեն մաաւոր գործողութեանց սաստուածն էր : Կը նըկարագրուէր լուսաւոր ճակատով , եւ չորս նժոյզներէ լծեալ կառքի մը մէջ նստած , որ ամեն օր հորիզոնն կ'եմնէր զբովանդակ աշխարհ լուսաւորելու համար :

Ապոլոնն բարկացած ժամանակ նեա կ'առնուր , իսկ հանդարտած ժամանակ նուազարան : Ապոլոնի բարկութիւնը սոսկալի էր . իր մօր՝ Լատոնի՝ դէմ զրկուած վիշապն սպաննեց եւ մինչեւ իսկ իւր հօր՝ Արամազդայ հետ ալ չափուելով՝ անոր շանթերը դարբնող կրկողպները սպաննեց . յայնժամ Արամազդ բարկանալով Ողիմպոսէն (երկինքէն) արտաքսեց զայն : Ապոլոնն իւր փառքէն զրկուելով , Թեսաղիա գնաց եւ սկսաւ հովուութիւն ընել : Սակայն քիչ ատենէն Արամազդ՝ իւր որդւոյն վրայ գթալով նորէն Ողիմպոս կանչեց զայն եւ հըրաման ըրաւ որ նորէն լուսաւորէ զաշխարհ :

ԻՍԻՍ կամ ՅՈՎ կամ ՄԻԼԻՏԱ

Իսիս զիցուհին որ լուսին , օդ եւ երկիր կը նշանակէր , Ինպոս գետին զուսորն էր : Արամազդ կը սիրէր այս զիցուհին զոր իւր Հերա կնոջմէն ծածուկ պահելու համար արջատի փոխեց : Սակայն Հերա կասկածե-

լով, հարիւրաչեայ Արգոսը պահապան դրաւ Իսիս ար-
ջառին վրայ : Արգոս երբ իւր հարիւր աչաց յիստունը փա-
կէր, միւս յիստուն աչքերովը կը տեսնէր : Արամազդ այս
հսկողութիւնն իմանալով՝ հրաման ըրաւ Հերմէսի որ իւր
սրնգին ձայնովը թմրեցնէ զԱրգոս եւ մահացնէ զայն :
Հերա ալ գոռեխի (իշամեղուի) ձեռամբ մինչեւ յՅգիւպ-
տոս հալածել սուաւ զԻսիս արջառն : Հոն Արամազդ
նորէն իւր առջի կերպարանքին վերածեց զԻսիս, որ իւր
Ռսիրիս եղբօր հետ ամուսնացաւ եւ այս ամուսնութենէն
ծնաւ Հորոս :

Ռսիրիս, Իսիս եւ Հորոս երրորդութիւն մը կը կազ-
մէին եւ կը պաշտուէին յեգիպտացոց, վասն զի Ռսի-
րիս՝ արեգակն էր, Իսիս՝ լուսինն, իսկ Հորոս՝ բարե-
բազդ եւ բարի մարդոց պաշտպանն ու պահապանն :
Փոխաբերաբար, արջառի փոխուած Իսիս կը նշանակէ
երկիր, Արգոսի հարիւր աչերը կը նշանակին աստեղք,
Հերա կը նշանակէ օդ, եւ Հերմէս կը նշանակէ արեգա-
կըն :

Իսիս կը նկարագրուէր իբրեւ կովու գլուխ, որոյ
եզջերաց մէջտեղն զետեղուած էր երկրագունտն :

ԱՍԿՂԻՊԻՈՍ

Ասկղիպիոս Ապողոնի եւ Կորոնեայ դուստրն էր,
որ Քերոն յուշկապարիկէն մնանելով երկար ժամանակ
պարտէզնիրու մէջ աշխատեցաւ, եւ բոյսերու զօրու-
թիւններն ուսումնասիրելով երեւելի բժիշկ մ'եղաւ :
Բժշկութեան մէջ այնքան յառաջ դնաց որ բնական դե-
ղերով մինչեւ իսկ յարութիւն կուտար մեռելոց : Այս
յառաջդիմութեան վրայ Պղուտոն զայրանալով գանգատ
բարձաւ առ Արամազդ :

Արամազդ շանթահար ըրաւ զԱսկղիպիոս , վախնալով որ մի գուցէ զմարդիկ կենդանի պահելով , մահուան իշխանութիւնը տկարանայ կամ ջնջուի :

Ապողոն իւր դստեր կորստեան մըրայ անմխիթար մնալով շարունակ կ'ողբար . սակայն Արամազդ զայն մըխիթարել ուզելով օձակալ աստեղաասան փոխեց զԱսկղիպիոս :

Երբեմն ի Հռովմ մեծ սրածուծիւն մը պատահելով , պատգամաւորութիւն մը զրկուեցաւ ի Գեղպիս՝ Ապողոնի մեհենին մէջ ծառայող հարցուկներուն պատգամհարցընելու համար : Պատգամ ելաւ թէ Ասկղիպիոսի պէտք է դիմել : Ասկղիպիոս , օձի կերպարանօք , պատգամաւորաց ներկայանալով խոստացաւ որ անձամբ Հռովմ երթայ , եւ խոստումը կատարեց : Հոն իւր նախկին կերպարանքն զգենլով , Տիբերիս գետոյն կղզիներէն միոյն մէջ բնակութիւն հաստատեց եւ ժողովուրդը բժշկեց համաճարակ ախտէն :

Ասկղիպիոսի խորհրդանշանն էր օձ , եւ կը նկարուէր գահու մը վրայ նստած , օձապատ գաւազան մ'ի ձեռին : Հռովմայեցիք հաւեր եւ աքաղաղներ կը նուիրէին իրեն՝ իբրեւ նշան արթնութեան :

ԱՐՏԵՄԻՍ

Ըստ Յունաց Արտեմիս , ըստ Լատինաց Տիանա , ըստ Հայոց Անահիտ , Արամազդայ եւ Լատոնի դուստրն էր , եւ արեգական , լուսնոյ ու Ապողոնի քոյրը : Արտեմիս կը կոչուէր նաեւ Պերսեփոնէ կամ Եկատէ : Այս դիցուելին՝ Ապողոնի ծննդեան պատճառաւ իւր մօր կրած տառապանքն յիշելով միտքը դրաւ չամուսնանալ , եւ Արամազդէն խուժք մը յաւերժահարս ու նետեր ընդու-

նկիով անտառաց թագուհի եղաւ : Իւր գլխաւոր զբաղմունքն եղաւ որսորդութիւնն , որով կոչուեցաւ դիցունի որսորդութեան :

Այս դիցունին կը նկարուէր հղինկներէ լծեալ եւ որսական շուներէ շրջապատեալ կառքի մը մէջ նստած , կօշիկ յոսս , կապարճ եւ աղեղ յունն , եւ մահիկ ի ճակատն . Եփեսոսի մէջ (Ջովիւնիոյ մօտ) սորա ունեցած հոյակապ սաճարն աշխարհի հօթն հրաշալեաց մին կը համարուէր եւ լի էր սքանչելեօք : Երկու հարիւր տարուան մէջ շինուած էր հարիւր քսան եւ հօթն թագաւորաց ծախիւք եւ հարիւր քսան եւ հօթն ոտք բարձրութեամբ երկու հարիւր քսան սիւներով զարդարուած : Երոսրատ Եփեսացին այրեց այս սաճարն իր յիշատակն անմահ թողելու համար :

Արտեմիս Երիզայի մէջ եւս մեհեան մը ունէր , ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ այս դիցունւոյն երկրպագութիւն չընելուն համար շատ չարչարանքներ կրեց մեծն Տրդատ թագաւորէն :

ՓԱՅԷԹՈՍ

Փայէթոս Արամազդայ եւ Գղիմէնէի որդին էր : Սա իւր մօր խորհրդով Արամազդէն արտօնութիւն ինդրեց որ օր մը միայն ինք վարէ արեգական կառքն . Արամազդ ընդունեց իւր որդւոյն խնդիրը , սակայն Փայէթոս իւր անփորձութեամբ երիվարները խրտչեցնելով , ուղիղ ճանքէն խոտորեցաւ եւ քիչ մնաց որ համայն տիեզերք հրդեհէր : Ասոր վրայ Արամազդ զայրանալով շանթահար ըրաւ յանդուգն մանուկն եւ Երիտանոս կամ Բագոս գետը գահաւիժեց :

Գրականութեան մէջ Փայէթոսի հետ կը բաղդատուին այն յանձնապատան անձինք որք իրենց կարողութիւնէն վեր դործ մը կ'ուզեն ստանձնել :

ՀԵՐՄԷՍ

Ըստ Յունաց Հերմեսու եւ ըստ Լատինաց Մերկուրիոս՝ Արամազդայ եւ Մայա յաւերժահարսին որդին էր : Ողիմպական մեհեաններու մէջ զից թարգմանն էր , եւ պերճախօսութեան , վաճառականութեան ու աւազակաց աստուածը կը համարուէր :

Հերմէս երկու օձերէ հիւսուած գաւազան մ'ունէր ի ձեռին : Մեծ խոռվութեանց ժամանակ , այդ երկու օձերն իրարմէ կը բաժնէր եւ իսկոյն խաղաղութիւն կը լինէր : Այս երկու օձերը կը նշանակէին մարդոց հոգին ու մարմինն որք միմեանց հետ միացեալ են : Երբ Հերմէս զանոնք իրարմէ բաժնէր , մահուան խաղաղութիւնը կը հասնէր . իսկ եթէ զանոնք իրարմէ չբաժնէր , մարդիկ անմահ կը մնային :

Հերմէս սովորաբար կը նկարագրուէր երիտասարդի մը կերպարանօք , աջ ձեռքն իշխանական գաւազան մը գլուխը լոյնեզր եւ թեւաւոր դլխարկ մը եւ ոտքը վոյգ մը թեւաւոր տրեխ հագած :

ԱՐԷՍ ԿԱՄ ՄԱՐՍ

Ըստ Յունաց Արէս եւ ըստ Լատինաց Մարս՝ Արամազդայ եւ Հերայի որդին էր եւ պատերազմի աստուածն : Արէս պաշտելի էր մանաւանդ Հռովմայեցոց , որ զիրենք անկէ սերեալ կը համարէին :

Ըստ ոմանց Արէս , առանց Արամազդայ , այլ միայն մօր՝ Հերայի ծաղկի մը հպելէն յղացած է . Արամազդ վ ասոր վրէժը լուծելու համար , առանց Հերայի , այլ իայն իւր ուղիղէն ծնունդ տուած է Սթինասի (իմաստութեան զիցուհի) :

Արէս կը նկարուէր առնական կերպարանօք սպա-
ռազէն , դուխը սաղաւարտ , ձեռքը նիզակ եւ սովորա-
բար երկու ձիերէ լծեալ կառքի մը մէջ նստած :

ԱԹԵՆԱՍ կամ ՊԱԼԷԱՍ

Արեւնաս՝ իմաստութեան եւ գեղարուեստից գիցու-
հին էր , որ առանց մօր , այլ միայն Արամաղդայ ուղե-
ղէն ծնած էր : Տրտանեանց պատերազմի ժամանակ իւր
հօր օգնելով երեւելի հանդիսացաւ իւր քաջութեամբ եւ
աստուածներու կարգին մէջ նշանաւոր տեղ մը գրուեց :
Կըտուի թէ Աթենաս հնարած է սրինգն :

Այս դիցուհին սովորաբար կը նկարուէր գեղեցիկ
կնոջ մը կերպարանօք , դուխը սաղաւարտ , մէկ ձեռքը
նիզակ եւ միւս ձեռքը վահան մը : Իսկ ոտքին տակ բու-
մը կը նկարուէր որ կը նշանակէր թէ ինչպէս որ բուն
գիշերը կը տեսնէ , այնպէս ալ Աթենաս մութ խնդիրները
կը լուսարանէ :

Լատինացիք Միցերվա եւ Հայք Նալէ անունը կու-
տային այս դիցուհոյն :

ԱՍՏՂԻԿ

Ըստ Հայոց՝ Աստղիկ , ըստ Յունաց՝ Ափրոդիտէ ,
ըստ Լատինաց Վեցոնս եւ ըստ Ասորոց Ասորա՝ Արա-
մաղդայ եւ Դեւոնեայ գուտարն էր , կամ ըստ ոման
ծովու փրփրադէզ ալիքներէն ծնած էր : Աստղիկ ի կիւպ-
րոս կրթուելէ յետոյ երբ Ողիմպոսի մէջ երեւցաւ , աստ
ուածներուն ամենքն ալ անոր գեղեցկութենէն հրապուր-
ուելու , իւրաքանչիւրը կ'ուզէր զայն կնութեան առ

նուլ . բայց Արամազդ Հեփեստոսի տուաւ զայն ի կնու-
թիւն , շանթն հնարած լինելուն ի վարձատրութիւն : Ան-
յարմար ամուսնութիւն մ'էր այս . զի Հեփեստոս Ողիմ-
պոսի տգեղագոյն աստուածն էր : Աստղիկ այս ամուս-
նութենէն դժգոհ՝ քանի մը մահկանացուներ իր պաշտ-
պանութեան տակ առաւ որոց մէջ Նշանաւոր էր Ադոնիս
հովիւն , որ ի վերջոյ կատաղի վարսդի 'ը զո՛հ գնաց :

Աթենաս եւ Հերա գեղեցկութեան մասին Աստղկան
հետ վէճ մ'ունեցան զոր լուծելու համար Արամազդայ
դիմեցին , բայց Արամազդ չուզեց ինք վճիռ սալ , այլ
Պարիս հովուին յանձնեց այդ պաշտօնն : Պարիս գեղեց-
կութեան առաջին մրցանակն Աստղկան տուաւ : Կրս-
ուէր թէ Աստղիկ հրաշալի գօտի մ'ունէր զոր կրողն
անպատճառ կը սիրուէր :

Աստղիկ ամեն սեղ յարգ եւ պատիւ կը վայելէր ,
եւ սովորաբար կը նկարագրուէր մերթ կարասներով եւ
մերթ ազաւնիներով ըծիալ կառքի մը մէջ նստած եւ
իւր կուպիտոն որդին գիրկն առած : Այս դիցունին շատ
գեղեցիկ էր եւ ցանկութեան աստուածը կը համարուէր :

ԵՐՈՍ ԿԱՄ ԿՈՒՊԻՏՈՆ

Ըստ Յունաց Երոս , ըստ Լատինաց Կուպիտոն (Սէր)
չրէսի եւ Աստղկան որդին էր եւ աստուած սիրոյ եւ
ռափանաց : Երոս կը նկարուէր իւր մօր՝ Աստղկան՝ գիր-
լը նստած , նետեր ի ձեռին , զորս շարունակ կ'արձա-
կէր , եւ ո՛վ որ անոնց հանդիպէր , սիրոյ բոցովը կ'ըս-
կըսէր վառիլ :

ՇՆՈՐՀՔ

Շնորհք երեք քայր էին եւ Աստղկան դասերքն , Ակլախ , Թալիա եւ Եփրոսիմն : Այս երեք ղիցուհիք անուամբ յաւիտենական գեղեցկութեամբ օժտեալ , ընտանեկան հանդէսներու երջանկութեան եւ ուրախութեան կը նախագահէին եւ կը պաշտպանէին ինչ որ սիրուն եւ գեղեցիկ էր բնութեան եւ արհեստից մէջ : Սոքա ըստ ոմանց Արամազդայ , ըստ այլոց Ապողոնի կամ Բագոսի աղջիկները կը համարուէին եւ ամեն տեղ յարգ եւ պատիւ կը վայելէին : Ընտանեկան հանդէսներու մէջ սովորութիւն էր երեք բաժակ խմել ի պատիւ երեք Շնորհաց : Գարունն մասնաւորապէս անոնց նուիրուած էր :

ՀԵՓԵՍՏՈՍ կամ ՎՈՒԼԿԱՆՈՍ

Հեփեստոս Արամազդայ եւ Հերայի որդին էր եւ հրոյ ստեղծիչ աստուածը : Գլխաւորաբար դարբիններու պաշտպանն էր եւ հրաբուխներու ու մանաւանդ Նտնա լերան մէջ կ'աշխատէր . իւր արքանեակներն էին Կիկղոսը : Հեփեստոս սովորաբար կը նկարուէր քրտամբ ողողեալ , մագերը խառնիխուռն , աջ ձեռքը մուրճ մը եւ ձախ ձեռքն ունելի մը բռնած : Կենդանեաց մէջ առիւծն իրեն նուիրուած էր եւ շունք կը պահպանէին իւր տաճարը :

Հեփեստոս կը յարգուէր մանաւանդ Եգիպտացիներէն , որք Մեմփիսի մէջ փառաւոր մեհեան մը կանգնած էին ի պատիւ իրեն : Հռովմայեցիք ալ բազմաթիւ տաճարներ կանգնած եւ հանդէսնէր հաստատած էին յանունն եւ ի պատիւ Վուլկանոսի (Հեփեստոսի) :

ԵՒՐԱՅՔ

Եւրայք Արամազդայ եւ Թէմիսի աղջիկներն էին եւ զիցունիք եղանակաց կանոնաւոր ընթացից : Նոյնպէս արդարութեան , օրինաց եւ խաղաղութեան վրայ կը հակէին :

ԱՐԻՍՏԵՆՍ

Արիստեոս Ապողոնի եւ Կիւրինեայ յաւերժահարսին որդին էր , որ ձիթենի տնկելու եւ կաթն մակարգելու (մածուն շինելու) արհեստները սովորեցուց մարդոց :

ՀԵՓԷ

Հեփե Արամազդայ զուստրն եւ նորա մատուակն էր՝ իւր ձեռքն ունէր Նեկտար ըմպելին :

ԿԱՊԻՐՔ

Կապիրք խորհրդաւոր աստուածներ էին , եւ ժողովուրդն ամենայն երկիւղածութեամբ պաշտօն կը մատուցանէր անոնց :

ԿԱԼԻՊՍՈՅ

Կալիպսոյ Ատլասայ զուստրն էր եւ յաւերժահարս աստուածունի լուսթեան : Այս գիցունին Ուլգիգեայ կըղզին կը բնակէր իւր յաւերժահարսներով , ուր ասպնջականեց զՈղիսեւս , նորա որդին զՏելիմաք եւ սորա առաջնորդն զՄինտոր , որ նոյն ինքն Աթենասն էր :

ՊԱՆ

Ի դիս վեհագոյն էր Պան , որ գիւղերու եւ անտառներու վրայ կ'իշխէր : Սա հնարած էր հովուական սրինգը : Պան կը նշանակէր ամենայն , եւ այս պատճառաւ Եգիպտացիք առ հասարակ ամեն բան կը պաշտէին : Պան անտառներու մէջ կը բնակէր եւ մեծ երկիւղիւ կը լեցնէր անտառաց մէջէն երթեւեկողներն . ասկէ մնացած է պանակիւն երկիւղն :

Պան սովորաբար կը նկարագրուէր մէջքէն վեր մօրուսաւոր մարդ մը , գլխուն վրայ նոխագի երկու եղջիւրներով եւ այծի սաքերով :

ՈՐՓԷՈՍ

Որփէոս Ապողոնի եւ Կալիօպէ մուսային որդին էր եւ աննման քերթող ու երաժիշտ : Որփէոսի երաժշտական երգերն ու քնարին շեշտերն ա'յնքան ներդաշնակ էին եւ ա'յնքան քաղցր , որ վայրենի գազաններն անգամ կը թմրեցնէին եւ ժայսերու կ'ազդէին :

Որփէոս՝ Երիտիկէ յաւերժահարսին հետ ամուսնացաւ , բայց հարսանեաց օրն իսկ , Երիտիկէ օձէ մը խայթուելով մեռաւ : Որփէոս դժոխք իջաւ Պղուտոնէն իւր կինը խնդրելու համար , եւ իւր քնարին ձայնով դժոխոց աստուածներն զմայլեցուց , դժոխքին դուռը պահող Կերբիրոս շունը թմրեցուց եւ Պղուտոնի գութը շարժեց : Պղուտոն հաւանեցաւ որ Որփէոս իւր կինն առնու տանի , այն պայմանաւ որ անոր երեսը չնայի մինչեւ որ Տարտարոսի սահմաններէն դուրս ելնէ : Սակայն տարաբաղճն Որփէոս չկրցաւ համբերել եւ այս պատուէրը պահել :

ուստի յաւիտենապէս կորսնցուց իւր կլինն , եւ յուսահատ ու անմխլիթար՝ Հոռոթք լեռը քաշուեցաւ : Բագոսի քրմանոյները պատառեցին զինքն՝ իրենց նկատմամբ ցոյց տուած անտարբերութեանն համար :

ՊԱՂԻԿԵԱՆ ԵՂՐԱՐԲ

Պագիկեան եղբարք յղացան եւ թալիցա յաւերժահարսէն , որ Արամազդայ սիրուելին էր : Թալիցա՝ Արամազդայ Հերա կնոջմէն վախնալով Արամազդայ հրամանաւ երկրի խորերուն մէջ թաղուած պահուըտեցաւ եւ հոն ծնանելով սնոյց իւր զաւակներն , որք ժամանակ մը վերջը աշխարհի վրայ երեւցան :

ԷԱԿՈՍ

Էակոս՝ Արամազդայ որդին էր որ մեռնելէն յետոյ դժոխք իջաւ հոն դատաւորութեան պաշտօն կատարելու դժոխոց դատաւորներուն , այն է՝ Մենովսայ եւ Հատամանտայ հետ :

ՏՐԻՈՆ կամ ՀԱՅԿ

Սա այն լուսապայծառ աստղն է որ շարունակ մըրբիկներ կը յարուցանէ : Տրիոն՝ կարծէ մը խայթուելով մեռաւ . սակայն գից ողորմութեամբ աստեղատան փոխուեցաւ . Հայկ աստեղատունն իւր ունեցած պայծառ լուսոյն համար ոսկիազէն կը կոչուի :

ՆԱՐԳԻՍ

Նարգիս կեփիս գետին որդին էր եւ շատ գեղեցիկ։ Սա իքովայ յաւերժահարսին սէրը մերժելուն համար պատժուեցաւ ինքն իւր դէմքին վրայ սիրահարելով։ Որ մը երբ աւազանի մ'եզերքը նստած՝ ջրին մէջ կը նայէր, իւր դիմաց պատկերին գեղեցկութիւնը ջրին մէջ ցոլացեալ տեսնելով ինքզինք աւազանը նետեց։ Նոյն միջոցին դիք Նարկիզ կոչուած ջրային ծաղկին փոխեցին զինքն։

ՀԻՊԵՆՈՍ

Հիպնոս Երեփոսի եւ Գիշերոյ որդին էր եւ յուսոյ ու մահուան եղբայրն։ Հիպնոս քնոյ աստուածը կը համարուէր։

Հիպնոս կիմերեան լերանց վրայ քարայրի մը մէջ կը բնակէր եւ սովորաբար կը նկարագրուէր կանաչներով պսակուած եւ յովնիազ փայտէ շինուած մահճակալի մը վրայ ընկողմանած, որոյ շուրջը պաշարած էին թռուցիկ երազներ։

ԱՐՇԱԼՈՅՍ

Տիտանայ, այսինքն՝ արեգական եւ երկրի դուստրն էր Արշալոյս որ Պիրսէոսի հետ ամուսնանալով ծնաւ հողմեր, աստղներ եւ լուսաբերն։ Արշալոյս կը նկարուէր քրքմագոյն զգեստով եւ վարդամատն ջահ ի ձեռին՝ ոսկեղէն կառքի մը մէջ բազմած, արեւելից դուռները բանալով իւր հօր, այսինքն՝ առաւօտեան գալստեան աւետիս տալով։

ՄԵՄՆՈՆ

Տիթանի եւ Արշալուսոյ որդին էր Մեմնոն , որ Եթովպիոյ վրայ կը թագաւորէր , եւ որ Տրովագայի պատերազմին մասնակցելով , շատ քաջութիւններէ վերջն սպաննուեցաւ Աքիլլէսէն : Արշալոյս իւր որդւոյն սպանման վրայ վշտացեալ մեծ սուգի մէջ ընկզմեցաւ եւ անմխիթար մնաց : Որդեկորոյս մայրը մինչեւ այսօր ամէն առաւօտ իւր աչիւրէն արտասուեաց կաթիլներ կը ցողէ , որք իջնելով երկրիս երեսը կը թրջեն :

ՋԵՓԻԻՌ

Ջեփիւռ. Սլայ եւ Արշալուսոյ որդին էր եւ թեթեւ ու քաղցր հովերու աստուածն :

ՏԻԹԱՆ

Տիթան Տրովացի Լաւոմէնտոնի որդին էր : Իւր պատանեկութեան ժամանակ խիստ գեղեցիկ լինելով , Արշալոյս յափշտակեց զայն եւ անմահացուց : Երբ նորա մանկութիւնը ձերութեան փոխուեցաւ , սկսաւ տաղաւանալ իւր վարած կեանքէն եւ իւր անմահութիւնը մահուան փոխել կը խնդրէր : Արշալոյս սրտմտելով ճշպօան փոխեց զայն :

ՎԵՍՏԱՅԻԿ ՄԵՏԵԱՆՆ

Վոտնոսի դստեր՝ Վեստայի մեհենին մէջ Վեստա անուամբ եօթն կուսանք կային , որոց պաշտօնն էր կը-

արկն անշէջ պահել , զի կրակն արեգակէն առած էր իւր ծագումն . եթէ կրակը մարէր , նշան էր ժողովրդեան ազիտից եւ թշուառութեանց :

Եթէ այս կոյսերէն մին իւր ուխտին դրժէր , կենդանւոյն կը թաղուէր :

Եւորոս

Եւորոս Արամազդայ որդին էր եւ հողմերու վերակացուն : Սա չորս արբանեակ ունէր , որք չորս գլխաւոր հովերուն վրայ կը հսկէին :

Տրիտոնք

Տրիտոնք կամ մարդաձկունք՝ Պոսիդոնի եւ Ամփիտրիաի որդիքն էին եւ Պոսիդոնի առջեւէն կ'երթային : Ասոնք մինչեւ իրենց մէջքը մարդու կերպարանք ունէին եւ անկից վար ձկան մարմին : Ասոնց պոչերն երկուքի բաժնուած էին , որոց մին Պոսիդոնի փողն էր , զոր Տիտանեանց պատերազմին ժամանակ հնչեցնելով կ'ահարեկէր եւ կը հալածէր զանոնք :

Տրիտոնք նաւորդներու պաշտպանն էին :

Թեսեոս

Աթէնքի Եգէոս թագաւորին որդին եւ Հերակլէօի բարեկամն էր Թեսեոս , որ իւր Պէրիթէոս բարեկամին հետ իմրասին տարտարոս իջնելով Պղուտոնի կլինը զՓերսոփոնէ յափշտակել ուզեց , սակայն կերբերոս Պէրիթէոսի վրայ յարձակելով պատառեց զայն : Իսկ Թէսէոս անհնարին վտանգներու ենթարկուելով սպասեմինչեւ որ Աքիլլէս եկաւ ազատեց զինքն :

Նիկիա

Քսա Յունաց Նիկիա եւ ըստ Լատինաց Վիկտորիա յաղթութեան աստուածունչին էր , որ կնոջ կերպարանօք կը նկարուէր , մէկ ձեռքը պսակ (նշան յաղթութեան) , եւ միւս ձեռքն արմաւենի (նշան հաշտութեան) բռնած :

Պելոնա

Արէսի քոյրն էր Պելոնա , պատերազմի աստուածունչին , որ իւր հղբօ , կռօքը կը պատրաստէր պատերազմի հրթալու ժամանակ : Պելոնա կը նկարուէր հերարձալ՝ եւ ջահ ի ձեռին :

Փերոնիա

Փերոնիա ազատութեան աստուածունչին էր եւ ըստ րուկներէն մեծ պատիւ կ'ընդունէր :

Աւերոնիք

Աւերոնիք ձախորդութեանց աստուածներ էին , զորս կը պաշտէին Հռովմայեցիք՝ անոնց հասուցած շարիքներէն ազատ մնալու համար :

Աւերոնիքներէն կը բղխէին ահ , դալուկ , տենդ , մրրիկ , զրպարտութիւն , նախանձ , աղքատութիւն եւ այլ ձախորդութիւնք :

Քառս

Քառս այն խաւարի աստուածն էր որ գրովանդակ տիեզերս գոյացուց եւ յառաջ բերաւ Քառսէն ծնած էր Ճակատագիրն որ կը նկարուէր բազդի : սափորն ի ձեռին : Քառս Գիշերուան այրն էր եւ դժոխոց պահապանն : Իրին արբանեակ ունէր ուրուական ոգիներ որք պաշտօն ունէին մեռելոց գերեզմաններուն շուրջը պարտելու եւ անոնց ուրուականներուն վրայ հսկելու :

Հարկ

Բազդի մայրն էր Հարկ , որ կնոջ կերպարանօք կը նկարուէր պղինձներ եւ երկար բեւեռներ ի ձեռին :

Բաղդ եւ Ճակատագիր

Բաղդ Ովկիանու յաւերժահարսներուն մէկէն ծնած էր , եւ հեթանոսական աստուածուհեաց մէջ բարձր դիրք մը գրաւելով եւ ամենուն վրայ կ'իշխէր : Ըստ անհրաժեշտ հարկի , ամէն բանի սնօրէնն էր եւ Արամազդ անգամ անոր հրամաններուն կը հնազանդէր : Իւր պաշտօնն էր աշխարհի բարեաց մատակարարութիւնն , զորս մէկէն առնելով միւսին կուտար առանց արդարութեան սահմանը պահելու :

Բաղդ կոյր կնոջ մը կերպարանօք կը նկարուէր մէկ ձեռքը սափոր մը՝ յորում ամփոփուած էին բարիքներն եւ միւս ձեռքը մատեան մը՝ յորում նշանակուած էին հանդերձեալք , որք անփոփոխ եւ անվրէպ կը կատարուէին :

Բազդ կը նկարուէր երբեմն եղջիւր ի ձեռին եւ երկինք գլխուն վրայ առած . երբեմն ալ կոյր մանկան մը կերպարանօք , մէկ ձեռքն հուր եւ միւս ձեռքը ջուր , եւ ոտքերուն վրայ թեւեր կրելով : Նոյնպէս կը նկարուէր մերթ մէկ ոտքը գունտի մը վրայ դրած եւ ուղիղ կանգնած՝ շարժելով ամեն դիպուածներէ , եւ մերթ եւս անուռոյ մը կրթնած՝ օրիորդի մը կերպարանօք :

Յոյնք եւ Հռովմայեցիք այլ եւ այլ դէմքով եւ կերպարանօք կը պաշտէին զԲազդ , զի այլ էր յաջողութեան բազդն եւ այլ էր ձախորդութեան բազդն , այլ էր արանց բազդն եւ այլ կանանցն , որոց ամենուն համար զաս զաս մոհեաններ կանգնած էին :

Համբաւ

Համբաւ արեգական եւ երկրի դուստրն էր եւ իբրեւ զիցունի կը պաշտուէր : Համբաւ բազմաշիայ կը նկարուէր , որոյ թեւերն ու փետուրները լի էին լեղուներով եւ ականջներով :

Ասորեա

Ասորեա , աստուածուհի արդարութեան , ոսկեղէն դարուն մէջ երկրի վրայ երեւցաւ : Յետոյ մարդոց անիրաւութիւնն յերկինս հալածեց զինքն , որ համաստեղութեան փոխուեցաւ Զողիակոսի մէջ կոյսի մը կերպարանօք : Ասորէա կը նկարուէր ահաւորահայեաց կոյս մը , մէկ ձեռքը կշիւ մը բռնած եւ միւս ձեռքը սուր մը : Ասոր հետքերը խիստ քիչ կը տեսնուին երկրի վրայ :

Նեմեսիս

Նեմեսիս արդարութեան աստուածուհւոյն՝ Աստրէայի՝ դուտարն էր եւ պաշտօն ունէր պատօեցիու այն յանցաւորներն որք մարդկային դատաստանէն թազուն կը պահէին իրենց անձն : Կը վարձատրէր նաեւ այն առաքինի անձինքն որք իրենց բարեգործութիւնները գաղտնի կը կատարէին :

Նեմէսիս կը նկարուէր աշխարհի վրայ հոլովող անուռոյ մը վրայ նստած . իւր աչերն յոյժ հեռատես էին եւ միշտ բաց :

Սիքոզոն

Սիքոզոն Ոսիրիսի որդին եւ լոռութեան աստուածն էր : Սա կը նկարուէր մարդու կերպարանօք , մատը չըրթանցը վրայ դրած , եւ իւր պատկերն ամեն մեհեաննեւրու դրանց վրայ կը դրուէր իբրեւ պատգամատու մեհեան մտնողներու լոռութեան : Սիքոզոն խորհուրդ կուտար նաեւ չճառելու դից անհասկանալի բնութեան վրայ :

Արձագանգ

Արձագանգ հանճարեղ յաւերժահարսներէն մին էր եւ Արամազդայ կնոջ՝ Հերայի՝ սիրելի էր : Արձագանգ վէպերով կ'զբաղեցնէր զՀերա որպէս զի Հերայի այրն՝ Արամազդ՝ ժամանակ ունենայ ուրիշ սիրուելիներու հետ զուարճանալու : Սակայն Հերա այս խորամտնկ հնարքի մանալով՝ արձագանգի լեզուն կապեց՝ բնաւ չխօսելու դատապարտելով , այլ թող տուաւ որ այրերու մէջ ուրիշներու ձայնին արձագանս լինի :

Իրիս

Իրիս Թաւմասեայ եւ Ալեքսարեայ դուստրն էր եւ Հերայի հրեշտակն (պատգամատար) : Հերմէս Արամազդայ քով ինչ պաշտօն որ կը կատարէր , Իրիս ալ նոյն պաշտօնը կը կատարէր Հերայի քով , որոյ հրամանները մինչեւ աշխարհիս ծայրը կը տանէր : Հերա անոր ծառայութեանէն գոհ լինելով զայն յերկինս վերացուց եւ ծիածանի փոխեց :

Յոյնք կ'ընդունէին թէ մարդս իւր ծնած օրէն երկու ոգի իրեն ընկիր կ'ունենար մինչեւ ցմահ . այս ոգիներէն մին դէպի բարին , իսկ միւսն դէպի չարն կ'առաջնորդէին զմարդ :

Կիրկէ

Պերսէոսի եւ արեգական դուստրն էր Կիրկէ , որ խորամանկ եւ վնուկ զիցուհի մ'էր : Կախարդական ըմպելիօք զմարդիկ կը դաւաճանէր եւ այլ եւ այլ կենդանիներու կը փոխէր :

Միմոս

Միմոս խեղկատակութեան աստուածն էր , որ միշտ մարդոց եւ դից արարքը կը ծագրէր : Մաղրածուն Միմոս երբեմն դատաւոր կարգուեցաւ Հեփեստոսի , Աթենասայ եւ Պոսիդոնի գործոց : Կը հեզնէր զԱթենաս թէ ինչ՞ու պատուհան մը չէր բացած մարդուս սրտին վրայ , որպէս զի անոք մէջի գաղտնի խորհուրդները

տեսնուէին : Ար ծաղրէր զՊոսիդոն թէ ինչո՞ւ իւր տունը շարժական չչինեց , որպէս զի սաստիկ հողմոց եւ շար պատահարաց ժամանակ այն տունը փոխադրէր : Կ'այպանէր զՀեփեսոսոս թէ ինչո՞ւ ցուլերու եղջիւրներն իրենց աչաց առջեւը չէ հաստատած որպէս զի խիթկան ցուլն իմանայ թէ որո՞ւ վրայ կը յորձակի :

Կղեովպիս եւ Պիտոն

Սոյն երկու եղբարք իրենց քրմուհի մայրը դից մեհեանը տանելու համար կառքին լծելու երիվար չգըտնելով , իրենք լծուեցան կառքին եւ իրենց մայրը մինչեւ մեհեան քաչեցին տարին :

Մայրն իւր որդւոց այս ծառայութեան ի փոխարէն խնդրեց ի ղից շնորհել իւր զաւակաց ա՛յնպիսի մեծ բարիք մը , որ աշխարհի վրայ գտնուած ամեն բարիքներէ վերադաս լինէր : Դիք այս խնդիրքը լսելով անմիջապէս մահ տուին Կղեովպիսի եւ Պիտոնի , ըսելով Նոցա մօր թէ մարդոց ամենէն մեծ բարիքն է զիրենք այս աշխարհի վիշտերէն եւ տառապանքներէն ազատելն , որուն վրայ հաստատուած է մարդոց երանութիւնն :

Բագոս

Բագոս գինւոյ աստուածն էր եւ Արամազդայ որդին : Արամազդայ դէմ հսկայից (տիտանեանց) մղած պատերազմին մէջ առիւծի փոխուելով ամենէն ահարկու տիտանն սպաննեց :

Բագոս մեծ յարգ ու պատիւ կը վայելէր Յունաստանի մէջ ուր Դիոնիս անունը կուտային իրեն եւ Հայք՝

Մանդարամետ: Յոյնք փառաւոր հանդէսներ կը կատարէին սանդարամետական կամ բազոսեան անուամբ, եւ Քազոսի քրմուհիները խայտառակ արարողութիւններ կը կատարէին:

Քազոս սովորաբար կը նկարուէր դեռատի, ծիծաղաղէմ եւ խարտիչագեղ երիտասարդի մը կերպարանօք, աակառի մը եւ կամ յովազներով ու վագրներով լծեալ կառքի մը վրայ նստած, գաւազան ի ձեռին եւ իւր եղջերաւոր գլուխը պսակուած էր որթատունկէ կամ բաղեղէ պտակով մը: Թռչնոց մէջ անձեզն իրեն նուիրուած էր:

Ահա խաւարին ժամանակաց մէջ Յունաց եւ Հռովմայեցոց կրօնական պաշտամունքն այսպիսի դիցական եւ հեթանոսական արարողութեանց մէջ կը կայանային: Այս ժողովուրդք հետզհետէ կորուսին իրենց մտաց ուղղութիւնն, սրտի ազնուութիւնն եւ բարի զգացումներն: Իրենց մաւորական կեանքը զեղխութեանց եւ լկտի խաղերու մէջ թաղելով իրենց բարոյական ոյժն ու զօրութիւնը ջլատեցին եւ գրեթէ մարդկութեան վեհ նշանաբանը կորուսանելու չափ նուաստացան:

Մարդկութեան մեծ մասն բազմաստուածութեան այս անել լարիւրինթոսին մէջ անլոյս եւ տնլոյս կը խարխափէր, մինչդեռ ուրիշ մաս մ'ալ խաւարի մէջէն լոյս կը խնդրէր եւ անասնական կենցաղէն ազատելու ելք մը կը փնտռէր:

ՄԱՍՆԱԻՈՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

ՀԻՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆՑ ՎՐԱՅ

Խաւարին ժամանակաց մէջ մարդկութեան վրայ տիրող կրօնքներէն շատերը թէեւ զանազան ձեւակերպութեանց տակ աստուածդիտութեան ազօտ լոյս մը կը ներմուծէին ոմանց սրտին մէջ, յորմէ մարդիկ խրախուսեալ իրենց խղճի հանդարտութեան միջոցը կը խնդրէին եւ իրենց բարի գործերով բարձրացունել կ'ուզէին իրենց նուաստացեալ դիրքը, սակայն չէին յաջողեր, զի տգիտութիւնէ ծագումն առած նախապաշարմանց քողը նորանոր մութ գոյներով կը ծածկէր նոցա սիրան ու հոգին եւ կը բխացնէր նոցա խորհելու կարողութիւնները:

Մարդ թէեւ բոլոր կենդանեաց մէջ ինք միայն կարող էր իւր բանականութեան օրէնքներով իշխել իւր անձին վրայ, սակայն բանականութիւնն՝ որ աստուածային զօրութեան մի բոցավառումն է ի մարդ, այդ զօրութիւնն, կ'ըսեմ, կ'աղօթանար մարդկային կրից ծրխամածութեան տակ:

Այդ օրերու մէջ մարդ, փոխանակ Բանին, լոկ զգայական կինօք կ'ապրէր: Մարդուն համար ամեն ինչ մթութիւն էր. նոքա որ մթութիւնէ մը զուրս ելնելու կ'աշխատէին, ուրիշ նոր մթութեան մը մէջ կը սահէին:

Կրօնական այսօրինակ դրութեանց մէջ, բարոյական հաստատուն տարերք գտնել եւ որոշել անկարելի էր, մանաւանդ որ մարդկութեան մեծ մասն բաւական կը համարէր կոշտ կրօնքով մը գոհ լինել: Մարդ, իւր բանականութեան ամենաբարձր կարողութեամբ, փոխառակ բնութեան վրայ ախրելու, ինքզինք նորա անհաս-

կանալի օրինաց ճնշման հնթարկեց : Եւ զԱստուած բը-
նութեան տարերաց մէջ ըմբռնելն կարելի չէր որ համա-
պատասխանէր մարդուս բարոյական խղճին եւ սրտին :
Իւր ճշմարիտ Արարչին դէմ ապստամբ մարդն կորուսած
էր իւր ազատ կացութիւնն եւ տարրական ազդեցու-
թեան ներքեւ ճնշեալ սակաւ կը հեռանար իւր սկզբնա-
պատճառէն եւ իւր զարտուղի առանցքին վրայ կը հո-
լովէր անփոփոխ :

Կարելի է դուշակել : Ի՛նչ այս տեսակ դրութեան մը
մէջ իւր բախտին յանձնուած մարդն դէպի ո՞ւր կ'առաջ-
նորդուէր : Մարդուս կիրքերն իւր հոգւոյ կեանքն ապա-
կանող եւ փոեցնող թրթուրներ դարձած , իւր բարոյա-
կան կեանքը կը խանգարէին : Չկար հաւատք որ այն
թրթուրներուն թիթեռնակի թեւ տար եւ զանոնք առա-
քինութեամբ բարձրացունէր . երկնային լուսոյ շուրջը
թռանկու :

Թէեւ կար մաս մը ժողովուրդ որ իւր ընկած ան-
դունդէն հնկելու փորձ կը փորձէր , սակայն փոխանակ
դէպ յԱստուած եւ բարոյական կեանք դնալու , բնու-
թեան կոշտ տարերաց կը դիմէր եւ իւր խղճի հանգրս-
տութիւնն անոնց ահարկու պաշտամանց մէջ կ'որոնէր :

Այս դրութեան մէջ մարդ իւր աշխատութեամբ ո՛չ
ինքզինք բարձրացնելու եւ ո՛չ ալ իւր դոյութիւնն աստ-
ուածային ծագումէ յառաջ եկած լինելու սկզբունքն
ուրանալու կը համոզուէր : Հետեւապէս , բնութեան սա-
րերքն անմահացուցած եւ աստուածացուցած , այս կամ
այն պաշտաման ձեւին մէջ կ'որոնէր իւր խղճին հանգրս-
տարանն :

Հին ազգերէն անոնք որ փիլիսոփայական դրութեան
մէջ քիչ շատ բարձր դիրք ունէին , արեպական կ'աղօ-
թէին որպէս զի նա իւր փայլուն եւ ջեռուցիկ լուսով եւ
ճառագայթներով արգասաւորէր իրենց երկրի պողաբե-

րութիւնն . լուսնոյ պաշտօն կը մատուցանէին որպէս զի գիշեր ժամանակ իւր մեղմ լուսով երկիրս լուսաւորէր :

Խաւարային դարերէն մինչեւ այսօր , մարդկութեան մէկ մասին կրօնական սկզբունքներն , փիլիսոփայական հանգերձներով սքօղեալ , ստէպ միւր մէջ կ'երեւին եւ կ'անհետանան : Միայն տարբերութիւնը սա է որ քնապաշտութիւնն հին ազգաց մէջ կրօնական եւ քաղաքական՝ ձեւերու սակ կազմակերպեալ հանրական գրութիւն մի էր , իսկ նոր ազգաց մէջ հանրական չէ , այլ մասնաւորաց կարծիքն ու համոզումն :

Հին ազգաց մէջ բնապաշտութիւնը Բաբելոնէ սկսեալ մինչեւ Արաբիոյ անապատներն եւ Տիւրոսէ մինչեւ Կարքեղոն կը տարածուէր , եւ ժողովուրդը միեւնոյն պրական եւ իգական աստուածները կը պաշտէր , ինչպէս Բեյ , Մելիտա , Բահաղ , Բաալթիս , Միլքարդ , Ասդարովտ եւայլն : Այս անուններն մարմնացումն էին արեգական եւ լուսնոյ որք բնութեան վրայ իրենց ներգործած ազդեցութեան համար կը պաշտուէին : Թէպէտ արեւ , լուսին եւ համաստեղութիւնք , ըստ հիթանոսական կարծեաց , իրենց ազդեցութեամբ մի կողմէ երկրիս պաղաքերութիւնը կ'արգասաւորէին , միւս կողմէ ալ ըստէպ իրենց հետ կը բերէին անցաջողութիւն , ճախողութիւն , սրածութիւն , այնպէս որ ժողովուրդը տարակուսութեան եւ յուսահատութեան մէջ շուարեալ կը մնար : Այս ձեւ գրութեան մէջ քսրոյականէն աւելի անբարոյականութիւն կը տիրէր մարդկութեան վրայ , եւ մոլութիւնք մաղձայոյղ հիւանդութեան պէս մէկէն միւսին կը փոխանցուէին :

Չկար մարդկութեան մէջ երկնային սէր , հետեւապէս մարդ իւր հոգեւոր կենաց վերջալոյսին մէջ կը տառապէր , եւ պէտք էր որ այսպէս լինէր , վասն զի միփոնաւոր սխալանաց եւ ստութեանց դէմ մէկ ճշմարտու-

թիւն միայն կար կոնգնած , եւ այն ալ անտեսանելի էր . հազարաւոր կրից եւ մասային հիւանդութեանց դէմ խըղճի ձայն մը միայն կար , այն ալ սրտի մէջ բանտարկուած կիրքերէն կը հարուածուէր :

Նգիպտոս անորոշ եւ մթին անմահութեան դազափար մը կ'երազէր , բայց նորա սեւեռութիւնը մահկանացուի մը տիպարին ներքեւ սքողեալ կը կաշկանդէր : Նա , իւր դիցաբանութեամբ , մեռնողն եւ վերստին յարութիւն աննոցը կ'ողելորէր ուրիշ կենդանւոյ մը նոր հոգւովն : Եւ այն կենդանւոյն հոգին ալ ոչ թէ Աստիֆինն , այլ Ռաիրիսինն էր : Նգիպտացիք զՌաիրիս կը դաւանէին ոչ միայն իբրեւ սաստուած Նիդալի անմահն եւ նուազման , այլ եւ իբրեւ գատաւոր մահուան թաքաւորութեան մէջ : Այսու անհասաստ յուսոյ մը շատախղճները կ'երեւակայէին վասն զի նոքա կ'ընդունէին թէ Ռաիրիս ժամանակ առ ժամանակ , երկրի մթութեան խորերն իջնելով հոն կը բնակի եւ այն անդի թաղաւորութեան եւ դասաւորութեան պաշտօնը կատարելով արդարեւոր մեղաւորներէն կ'որոշէ :

Այս դրութենէն կը հեռուէր թէ մարդ , իւր մահուանէն վերջ , ուրիշ աշխարհի մը մէջ իւր պատասխանատուութիւնը , պատիժը կամ փասքն ունէր : Թէպէտ այս փարպապետութիւն մինչեւ աստիճան մը կը հեռացնէր զմարդ՝ դինքն նիւթին հետ կապող շղթայներէն . սակայն հոգին միշտ նիւթի հետ կապուած փոփոխակա՛նութեան մէջ կը թափառէր :

Ձրադաշտական կրօնքն , հեթանոսական դրութեան մէջ , իւր բարձր դիրքն ունէր՝ բարեաց եւ չարեաց խտնուորդ զանգուածի մ'որոշմամբ եւ բաժանմամբ : Սակայն այս դրութիւն եւս բնութեան եւ մարդկային կենաց միջեւ անընդհատ եւ շարունակական անհաշուելի մը մեծ պատերազմն էր :

Այս կրօնք բնապաշտութեան մէկ արարողութիւնն եւ բնութեան աստուածացումն ու երկրպագութիւնն էր :

Բնապաշտութեան յոռեպոյն տեսակը կը տեսնուէր Հնդկաց արիական տարբեր ցեղերու մէջ , որք իրենց ահարկու երկրին բնութեան ծանրութեան ներքեւ ճշնչեալ եւ նորա պտղասու արգասաւորութիւնէն յաղթեալ , տխուր մեղամաղձութեամբ շարունակ բնութեան մէջ կը փնտոէին անսկիզբն , անվախճանն եւ այն ոչ թէ նորա տարբեր երեւոյթներուն , այլ նորա սքողեալ սկզբանց մէջ , որուն Պրամա կ'ըսէին իրենց հասկացած լեզուաւ :

Հնդիկն իւր բուն փափաքանաց ջիրմութեամբ շարունակ կը տոչորի տակաւին եւ անշիջանելի բոցով վառեալ ցանկութիւն մը կը տածէ ինքզինք այն միտ անդունդին հետ միացնելու , ուրիշ տիեզերական կենաց ալիքներն անընդհատ զէպ ի վեր կը ցոլանան : Հնդկաց աստուածութիւն ամեն բան է , անսահման եւ միանգամայն յոյժ սահմանաւոր : Նոցա անորոշ եւ անսահման աստուածութեան խառնափնդոր զաղափարն էր որ դանձր մարմնոյ տանջանաց կը մղէր , եւ անոնց բթացեալ միտքն երեւակայական յափշտակութեան եւ հայեցողութեան կ'առաջնորդէր :

Այս դրութիւն մեղ կը ներկայայնէ աստուածութեան եւ բնութեան խառնաշփոթութիւն մը , իրարանցում մը որ երթալով համայնաստուածութեան կը յանգի , եւ այս դրութիւն բնաւ չհամապատասխաներ մարդուս սրտին եւ զգացման :

Բնապաշտութիւնն , արեւելեան հին ազգաց մէջ , տարբեր ձևերու տակ իւր պաշտօն կատարելով , ուրիշ ձեւակերպութեան մը տակ անցաւ Յունաց եւ Հռովմայեցոց երկիրներն՝ ինքզինք պաշտել տալու : Յոյնք եւ Հռովմայեցիք , արեւելեան ազգաց պէս , չուղեցին անորոշ աստուածներու հպիլ , այլ դարձեալ ի բնութենէ

բղիտած եւ իրենց տեսած ու շօշափած երեւոյթներուն մէջէն բնորոշելի իրենց պաշտելի աստուածներն , զորս քաջութիւն եւ գեղեցկութիւն եւ մտաւորական կարողութիւն ունեցող մարդոյն պատկերին նմանութեամբ ձուլեցին : Յոյնք աստուածացուցին քաջ դիւցազուններն եւ գեղեցիկ յուերժահարսերն , որոց պատկերներն ու արձանները մեհեաններու մէջ սեղաններու վրայ զետեղելով պաշտեցին : Այս պաշտամունք ուրիշ բան չէր , եթէ ոչ մարդապաշտութեան կամ մարդկութեան աստուածացումը :

Այն աստուածներն զորս արեւելեան ազգեր բնութեան մէջ կը փնտռէին , Յոյնք եւ Հռովմայեցիք մեծ մասամբ մարդուս մէջ զետեղեցին , ըսելով թէ բնութեան մէջ մարդ միայն ունի բարոյական կեանք եւ ինքն է բնութեան մէջ կարող էակն , որ կը շօշափուի վերին հոգեւոր աշխարհէ մը եւ իւր բանականութեամբ կ'ըմբռնէ հոգւոյ անմահութիւնն :

Յոյնք ուրիշ ամեն բնապաշտներէ աւելի լաւ ըմբռնեցին զբարոյականութիւն , եւ իրենց Ողիմպոսի աստուածներն ոչ միայն մարդկային կիրքերն ու հակառակութիւններն , այլ եւ սուաքինութիւններն ու բարոյական պարաքն ու իրաւունքը կը ներկայացունէին : Մոյն երկրի մէջ աստուածային ձայնն , այն է խիղճը կ'ազդարարէր նիւթապաշտութեան մէջ ապրող Սոկրատին՝ որոշ ըմբռնել անմահն՝ մահկանացուէն եւ հոգեղէնը՝ նիւթականէն . Սոկրատ աղօտ կերպով մը կ'ըսէր . մարդուս հոգին աստուածութեան մասն է : Սոկրատ իւր խղճի ազդման ազատ իմացականութեամբ ապրեցաւ , սակայն մեռաւ իւր վարդապետութեան համար :

Պղատոն եւ Արիստոտէլ եւս խղճի գիտակցութենէն եւ բանականութեան լոյսէն առնլով , մարդուս հոգւոյ անմահութեան եւ բարոյական գործոց վրայ կը խօսէին

խորին նրբութեամբ . սակայն զգայական կինօք ապրիլ սիրող ժողովուրդն հաւատարիմ մնալ կ'ուզէր իւր նախնեաց հնաւանդ կրօնին եւ ծառայիլ մարդակերպ քաջութեան եւ գեղեցկութեան ձեւերուն տակ համայնատուածութեան :

Հոսովմայեցիք եւս աստուածութիւնը բնութեան մէջէն եւ կամ խորշիլի անասնոց տեսակներէն չէին ընտրել արիւնքեան ազգաց պէս , այլ ըստ յունաց դրութեան , մարդկութեան ձիրքերը կ'աստուածացնէին , սա տարբերութեամբ որ Հոսովմայեցիք կրօնք եւ քաղաքականութիւն միմեանց հետ միացնելով ամեն բան անոր իշխանութեան տակ դրին : Այդ դրութեան մէջ կաշկանդուեցան խղճմտանք , առաքինութիւն , ընտանեկան կազմակերպութիւն , սէր եւ բարեկամութիւն . Մարդոկարող չիղաւ իւր ազատութեամբ ապրիլ , այլ կ'ապրէր իւր աստուածացուցած քաղաքական անդիմադրելի օրինաց լուծին տակ :

Այս դրութիւն յառաջ բերաւ այն անեղասատ աշխարհակալութիւն՝ որ ամեն բան իւր շահուն կը ծառայեցնէր եւ ընդդիմութիւն տեսած ժամանակ կը խորտակէր , կը փշրէր եւ մնացեալը ռոնակոխ կ'ընէր :

Այս խաւարին ժամանակաց մէջ իրաւ է որ երեւցան մի քանի փլիխովայք՝ որք փափաք տածեցին մարդկութեան ճակատագիրն ուղղելու , սակայն չյաջողեցան . զի մարդ ղէպի փտութիւն , ազակամութիւն , զգայական ու անբարոյական կեանք կը քաղէր : Սոկրատես եւ Պլատոն , ազակամութեանց անմաքրելի արասնեբէն զգուելով , յուսահատաբար կ'ընէին . Թող տալ պէտք է որ ամեն մարդ իւր երկրի օրինաց հետեւի : Նոքա չի կարողացան կրօնի մէջ որ եւ է փափախութիւն մացանել :

Պլատոն կը յորդորէր օրէնսդիրն որ կրճից մէջ փոփոխութիւն չի դնէ , զի մի գուցէ վերցուցածին տեղն

աւելի անստոյգ բան մը դնէ : Եւ կը յաւերուր ըսել . Մահկանացու բնութեան անհնար է կրօնի բաներէն հաւաստի բան մը զիտնալ . ուրիմն պէտք է սպասել մինչեւ որ մէկը դայ եւ մեզ ուսուցանէ թէ ի՞նչ վարմունք պէտք է ունենալ առ Աստուած եւ առ մարդ :

Գարուց հոլովման հետ կոպապաշտութիւնն ու բնապաշտութիւնն եւս իրենց տարօրէն եւ այլանդակ մոլորութեան ձեւերուն տակ յառաջ երթալով կ'ընդհանրանային եւ կը ծաւալէին Յոյն եւ Հռովմայեցի ազգաց մէջ : Թէեւ մի կողմէ իմաստասէրք ոմանք փիլիսոփայական նուրբ խազարկութիւններն յառաջ կը մղէին եւ մարդկութեան անբարոյական փիճակին ու նորա մտքութեանց վրայ խոր տեսութիւններ ընելով դիտել կուտային մարդկութեան խոտոր ընթացքն եւ կը բացատրէին մարդու ճշմարիտ առաքինութեան եւ բարոյական կեանաց անհրաժեշտ պէտքը . սակայն միւս կողմէ նոցա խօսքերն իրենց գործերուն չէին համապատասխաներ . հետեւապէս թունաւորեալ մարդուն համար ոչ կրնային իբրեւ դեղութիւն ծառայել եւ ո՛չ ալ անբարոյականութեան ահագին հոսանքին դէմ իբրեւ պատուար կանգնել : Ուստի մարդկութիւն իւր մոլորութեան հոսանքին առջեւ ընկած կ'երթար դէպի նիւթապաշտութիւն եւ համայնաստուածութիւն : Այնչափ զարուզեալ էր մշտաւորական եւ բարոյական կեանքէն , որ իւր ամենաբարձր ծագման եւ էութեան սկզբնուպատճառն ուրանալով սկսած էր աստուածային պատիւ տալ անբան կապկին , ճախնեաց մէջ թաքթափող զեռուններուն եւ կամ իւր բնաւոր իմացականութեան փոսփոյական զօրութեանց :

Ողիմպոսի աստուածներն՝ զգայական կենօք տարազ ժողովուրդներն անվերջանալի ուրախութեանց մէջ կ'ընկըղմէին իրենց անտարբերութեամբ : Այդ աստուածներ

սակայն ժողովրդեան վայելած ուրախութենէն ոչ հաճոյք կ'զգալին եւ ոչ ալ կրած տառապանքներէն ցար կ'իմանային, այլ մարդկային գործոց խաղառ անտարբեր էին :

Եպիկուրեանք այս անտարբեր աստուածներէն օգուտ քաղելով, կ'ըսէին . ուսեմք, խմեմք զի վաղ կը մեռնիմք : Ասոնք, իրենց մահուանէն առաջ, իրենց բարոյական կեանքն ու խղճի օրէնքը մահացուցին :

Վերջապէս, բնապաշտութիւնն զմարդիկ այլազան դասերու բաժնեց եւ զանոնք սնյատակ եւ անել անդունդներու մէջ գահավիժելով իւր պաշտօնն աւարտեց :

Գիողինէս մարդկութեան այս արգահատելի կեանքը տեսնելով, ցիրիկ ատեն լապտեր վառած, անասնական կենօք ապրող մարդկան մէջ բարոյական մարդ կը փնտրուէր ու չէր գտնիր :

Լեվիոս պատմիչ՝ իւր ժամանակակից մարդոց վրայ խօսելով կ'ըսէր . Մարդոց ոճիրներն ու մոլութիւններն այնչափ շատ են, որ ժամանակն անկարող է զանոնք բառնալու :

Սենեկայ կ'ըսէր . մարդոց ամենքն ալ ծանր մոլութեամբ եւ ոճիրներով վարակուած են, այնպէս որ անհնարին է բանական միջոցներով զսպել զանոնք . մարդ բժշկուելէ աւելի փտութիւն կը սիրէ եւ դէպի կործանում կ'ընթանայ, մոլութեան փափաքն օր ըստ օրէ կ'աճի, եւ ամօթ ու պատկառանք խոր անդունդներու մէջ կը խորասուզին : Մոլութիւնք ամեն տեղ մուտ կը գրտնեն անարգել . ոչ եւս կը ծածկեն իրենք զիրենք, այլ մերկապարանոց կը շրջին : Անմեղութիւնն ոչ թէ հազուադիւտ է, այլ բնաւ չկայ :

Սակայն գիտնալ պէտք է թէ մոլորութիւնք եւ մոլութիւնք տեսակ մը հիդրաներ են . երբ իրենց վերջին սահմանն հասնին, կ'սկսին իրենք իրենց վրայ դառնալ եւ զիրար ջախջախել :

կռապաշտութիւնն եւ համայնաստուածութիւնն իրենց վերջին ամենանուաստ սահմանն հասան եւ զմարդկութիւնն իւր հոգւոյ կարողութիւններէն զրկելով անասնական վիճակի մէջ դրին :

Այս անասնական յուսահատ վիճակն (սպականութեան մէջ ապրող եւ տարիւրաց հետ զբազող հարց) քիչ շատ խորհելու տենչ եւ կարողութիւնն ունեցող որդւոց չէր ներկայանար խղճի զգացման հաճելի պատկերաւ : Նորածին սերունդն իւր նախնեաց վաղեմի ծխապաշտութեան , մարդապաշտութեան, անասնապաշտութեան, արեգական եւ լուսնոյ երկրպագութեան , եւ վերջապէս համայնաստուածութեան դրութեան մէջ մնալն անտանելի կը գտնէր , մանաւանդ երբ աստուածներէն շատերն այլեւայլ ազգաց ձեռքէն յափշտակուելով՝ ի Հոռով փոխադրուեցան , ուր համրացեալ մնացին : Նոքա իրենց պատգամներն հետզհետէ լոեցուցին , ինչպէս որ իրենց երկրպագուներն ալ աստիճանաբար կորուսին իրենց ազատութիւնն , բանականութիւնն եւ բարոյականն : Այդ կուռքերը կապիտոլիոնի մէջ ապուշ դարձան եւ իրենց աստուածութիւնն անզգայութեան փոխուեցաւ : Այլ եւս գրեթէ ո՛չ կրօնք մնաց եւ ո՛չ պաշտամունք . մարդկային կիրքը փոխանորդաբար աստուածութեան պաշտօն կը կատարէր եւ մարդ յուսահատ գնացած կեցած էր անյատակ անդունդի մ'եզերքը :

Սակայն միւս կողմէ մարդկութեան նախապաշարումն ալ իւր պաշտած կոոց հետ կ'անհետանար , եւ հետզհետէ մասնաւոր փիլիսոփայք յերեւան դալով , միտքըն իւր կաշկանդեալ շղթայներէն ազատելու կ'աշխատէին : Նոքա սկսան տիեզերաց ստեղծագործութեան , հոգւոյ անմահութեան , արեգական , լուսնոյ եւ մարդկութեան վրայ հետազօտութիւններ ընել եւ մասնաւոր կարծիքներ յերեւան բերել :

Եւ ահա՛ ի ստորեւ յառաջ կը բերենք այն խաւարին ժամանակաց մէջ նոցա յղացած եւ ծնած կարծիքներն, յորոց ոմանք հաւանական, այլք անհաւանական, օտար եւ մարդկութեան բարձր կոչման անհամապատասխան էին: Մակայն ճշմարիտը սա է թէ սօքա թէեւ դառնարմատ, այլ իրենց մէջ քաղցրութիւն պահող սնուշահոտ ծաղիկներ էին, զորս վերջէն հաւաքելով, համեմատելով եւ ընտիրներն առնելով, կապեցին մարդկային բարոյականութեան փունջն:

ԽԱՒԱՐԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ ՄԷՋ

ՓԻՒՂԻՍՈՓԱՅԻՑ ՄԱՄՆԱՒՈՐ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐՆ

Հին փիլիսոփայից կարծիքներն այլազան էին, վասն զի ոմանք զգայական, ոմանք ոգեկան, ոմանք սկեպտիկեան, ոմանք խորհրդական եւ այլք ընտրական էին:

Զգայականք կ'ըսէին թէ զգայութեանց միջոցաւ արտաքին առարկայներէ ստացուած հոգւոյ զգայի գաղափարք միայն իրական են եւ ճշմարիտ:

Ոգեկանք կ'ըսէին թէ հոգւոյ իմացականութենէն յառաջ եկած գաղափարք (որք բանիւ կ'ստացուին) միայն ստոյգ են:

Զգայականք նիւթոյ կազմն երթալով, ամեն բան նիւթոյ մէջ կը փնտուէին. նիւթէն դուրս ոչ գոյութիւն կայ, կ'ըսէին, եւ ոչ այս բնական կամ նիւթական աշխարհէն դատ ուրիշ աշխարհ:

Ոգեկանք հակառակք կը պնդէին եւ կ'ըսէին թէ իմացական կամ հոգեկան գաղափարք միայն իրական են,

նիւթական գոյութիւն ունեցող բան չկայ եւ այս զգալի աշխարհն սոսկ երեւոյթ մ'է կամ գաղափար մը :

Նիւթականք կ'ըսէին թէ տիեզերաց սկզբնապատճառը դարձեալ նիւթն է , որ բղխամաք իրարմէ արտադրուելով եւ թանձրանալով կազմեց գոյեղբիւրք :

Թէ՛ նիւթականաց եւ թէ՛ հողեկանաց զրութիւնք կ'առաջնորդէին դէպի համայնաստուածութիւն , այսինքն՝ նիւթական համայնաստուածութիւն , եւ հողեկան կամ գաղափարական համայնաստուածութիւն . վասն զի եթէ ընդունուի թէ տիեզերաց սկզբնապատճառը նիւթն է , այն ժառանգ Աստուած տիեզերաց մէջ եւ տիեզերաց հետ մի եւ նոյն է եւ անկէ դուրս ոչ . ուրեմն ամեն նիւթոյ մէջ աստուած կայ եւ ամեն նիւթ աստուած է , պիտի ըսուի :

Վերոյիշեալ նիւթական եւ հողեկան համայնաստուածութեան զրութիւններէն երրորդ մը , այն է՝ սկիւտականութիւնն ծնունդ առաւ : Սկիւտականութիւնն ամեն բան կ'ուրանար եւ ընաւ բան մը հաստատել չէր ուզեր . ամեն բան կարծիք է , կ'ըսէր , ամեն բան տարակուսութիւն է . մարդու համար գիտնալու ճշմարիտ բան մը չկայ եւ եթէ ճշմարիտ բան մը լինէր իսկ , մարդու միտքն անկարող էր զայն գտնելու :

Խորհրդականք կ'ըսէին թէ մարդկային միտքն իւր հետագօտութեանց մէջ ստէպ հակառակութեանց հանդիպելով եւ ճշմարտութեան հասնելու հնարաւորութեանէն յուսահատելով ստիպուեցաւ խոնարհիլ եւ Աստուծ մէ միայն սպասել ճշմարտութիւնը ճանաչելու միջոցն եթէ ոչ ուղղակի յայտնութեամբ , գէթ անուղղակի ազդեցութեամբ :

Ընտրականք կ'ըսէին թէ ամեն սկզբունք , զգալի լինին թէ իմացական , կրնան ճշմարիտ լինել կամ սուտ , կրնան իրական լինել կամ երեւակայական :

Այս հինգ դրութիւններէն դուրս, ի մասնաւորի թաղէս կ'ըսէր թէ ախեղերք ընդհանուր տարր մը կամ սկզբնական պարզ նիւթ մ'էր որ շարունակ ուրիշ գոյացութեանց փոխուելով կազմակերպուած էր, եւ թէ այս նիւթն ալ ջուրն էր եւ նիւթոյն յաւետակից խնացական զօրութիւն մը կար որ միշտ անոր հետ եւ ան'իչ անբաժան էր. այս զօրութիւնն էր որ զնիւթ այլ եւ այլ ձեւերու փոխելով միութեան մէջ անհուն զանազանութիւններ յառաջ բերած էր :

Ստոյիկիսանք միակ աստուած մը կը ճանաչէին եւ կ'ըսէին թէ այն է աշխարհի հոգին, սակայն ճակատագիր մը կայ որ անորէպ կ'իշխէ թէ՛ Աստուծոյ եւ թէ՛ մարդոց վրայ :

Եպիկուրեանք կ'ըսէին թէ հիւլէներու պատահական զուգահեռանութիւնէն յառաջ եկած է աշխարհի կազմակերպութիւնն. զգալի էակներէն դուրս բնազանցութիւն չկայ. արարածք ինքնեղ են եւ մարդկան հոգիները կորչատական են եւ ապականացու, զի նիւթէն յառաջ կուգան. սոքա կը յաւելուն ըսել թէ ախեղերաց վրայ խնամ տանող նախախնամութիւն չկայ :

Գալիանոս կ'ըսէր թէ ամեն երեւելի բաներն հրեշտակներէն ստեղծուած են :

Պիւթագորեանք կ'ըսէին թէ գերագոյն աստուած մը կայ որ զնիւթն ի յաւիտենից ստեղծած է եւ յետոյ այն խառնիխուռն նիւթերը կարգի դնելով զախեղերք կազմաւորած է : Պիւթագորոս կ'ըսէր թէ իրաց առաջին սկիզբը բացարձակ միութիւն է եւ թէ այս անորոշ եւ անսահման միութիւնն բղիւմամբ յառաջ եկած է երկուութիւնն որ ինքզինք այլեւայլ հմտութեամբ իրմով բազմապատկելով յառաջ բերած է տիեզերքն, որոյ մի մասն է մարդն : Երկուութիւնէ բաղկացեալ համեմատութիւնք երկու էական եւ իրարմէ անբաժանելի զօրութեամբք

միմեանց կ'ազդեն եւ ասոնք են հոգի եւ ճիւղ : Հոգին եւ նիւթն տարբեր եղանակաւ առաւել կամ նուազ կ'ազդեն մին միւսին . սակայն հոգին դատման ընդունակ լինելով , մարդուս վրայ աւելի հզօրապէս կ'ազդէ եւ զայն կը վարէ դէպի բարոյական սկզբունքներն : Մարդ պէտք է որ իւր մէջ տիրող ազնուագոյն սկիզբն զարգացունէ , եւ որչափ որ դէպի լաւն երթայ , այնչափ աստուածային վիճակի կը փոխուի , ապա թէ ոչ նուաստագոյն՝ անասնական՝ նիւթական վիճակին կը դառնայ : Սոյն փոփոխական վիճակէն հետեւցուցին թէ Պիւթագորոս հոգեփոխութեան ազանդաւոր մ'էր :

Թաղէսի աշակերտն՝ Անաքսիմանդ՝ կ'ըսէր . ի յաւիտենից անորոշ եւ անզգալի գոյութիւն մը կայ , որուն անսահմանութիւն պէտք է ըսել : Անսահմանն այն անորոշ եւ անզգալի նիւթն է , որմէ ամեն բան բղխամաբ յառաջ կուգայ եւ դարձեալ ինոյն կը դառնայ : Ինքն միայն անփոփոխ է ամեն փոփոխութեանց մէջ , որոց ամենուն ազբիւրն կամ գոյութիւնն ինքն անփոփոխն է :

Հերմոգենէս կ'ըսէր թէ նիւթէն զատ խորհող սկիզբ մը կայ , այսինքն հոգի մը՝ որով իմացական միտքը կըրնայ զգալի իրերէն բարձր վերանալ :

Մալպրանշ կ'ըսէր թէ անսահմանն ամեն բանի դադափարն իւր մէջ կրող մի տիեզերական իմացականութիւն է , որոյ յղացմունքն են սահմանաւոր իրերն : Այս դրութեամբ տիեզերք կը լինի թէ՛ մտածող եւ թէ՛ մտածեալ : Ըստ Մալպրանշի , տիեզերք հարկադրեալ կը գործէ իւր գործերը գիտնալով :

Սպինոզա կ'ըսէր . անսահմանը մի տիեզերական գոյացութիւն է որոյ երեւոյթներն են սահմանաւոր իրերն . այս սկզբունքով տիեզերք կը լինի թէ՛ արարիչ եւ թէ՛ արարած : Ըստ այս դրութեան , տիեզերք ի հարկէ ստիպեալ կը գործէ առանց գիտնալու թէ կը գործէ :

Ըստ Լայպիցի դրութեան, տիեզերք կը լինի պատ-
ճառ եւ որատճառեցեալ, զի նա կ'ըսէր. անսահմանը մի
տիեզերական զօրութիւն է, որում մեք այլեւայլ անուն
կուտանք, զոր օրինակ, բուսական զօրութիւն, կենսա-
կան զօրութիւն, իմացական զօրութիւն : Այս զօրու-
թիւնք եւ իրենց գործերն ոչ թէ կամուոր, այլ ի հար-
կէ են եւ ոչ ալ իրենց յառաջ բերած երևոյթներէն զատ
կամ դուրս, այլ անոնց մէջ եւ անոնց հետ :

Պատարզոս կ'ըսէր. տիեզերաց արարիչ, աստուա-
ծային նախախնամութիւն, հոգւոյ անմահութիւն, հա-
ւատոյ վարդապետութիւն, ասոնք իմաստութեամբ զըր-
ուած բաներ չեն, այլ նախնի աւանդութիւններ են : Նա
կը յաւելուր ըսել. իմաստուն մարգը պէտք է որ ամեն
բարիք աստուածներէն խնդրէ եւ մանաւանդ այս բա-
րիքները ճանաչելու մեծ շնորհքը. մարգս ճշմարտու-
թենէ աւելի մեծ բան մը չի կրնար ընդունիլ աստուծմէ :

Իմաստասէր ոմն կ'ըսէր. հոգին ամայի տարերաց
վրայ սաւառնելով փոփոխութիւն յառաջ կը բերէր եւ
երկինք պատող խաւարը փարատելով լոյս կը ճառա-
գայթէր երկիրս կազմակերպելու եւ մուցանելու համար :

Ուրիշ մը կ'ըսէր. հոգին կը սաւառնէր հրաբորբոք
կայծերու լոյծ կոյտի մը եւ անկերպարան բոցերու ա-
լելեղծութեանց եւ անոնց ծուխերու միզամած խաւարին
վրայ :

Պղատոն կ'ըսէր. աշխարհս իմացական էակ մի է :
Յոյն իմաստասէրներէն ոմանք կ'ըսէին թէ երկինք երկ-
րիս վրայ հաստատուած կամար մի էր, կամ աստեղա-
ղարդ գունտ մի էր երկինք : Այլք կ'ըսէին. հողմերու եւ
մրրիկներու յորձանք մի էր կամ օդի վրայ հաստատուած
դաշտ մի էր :

Պղատոն արեգական համար կ'ըսէր. արեգակն կը-
րակէ բաղադրեալ մեծ կոյտ մի է, եւ երկուք է, մին՝
սկզբնական եւ միւսն՝ ղգալի :

Իմաստասէր ոմն կ'ըսէր . Տիեզերաց արարչագործութիւնն հրաշալիք մ'է ևւ այն հրաշալիաց պատճառն է Աստուծոյ բացարձակ կամքը , զի Աստուծոյ կամեցողութիւնը կատարեալ գործ է :

Արիստոտէլ կ'ըսէր . Ամեն բանի սկիզբն է Աստուած : Յոյն իմաստասէրը թէեւ կը հաւատար հոգւոյ անմահութեան , գործոց հատուցման ևւ յաւիտենական երանութեան , սակայն զգայականաց կողմն յարելով կ'ըսէր . Մարդուս հոգին ընդարոյս՝ նախատիպ գաղափարներ չունի . ամեն ծանօթութիւնք արտաքին առարկայներէն կուգան մեզ զգայարանաց միջոցաւ , զորս հոգին իրեն յատուկ զանազան կերպով կ'ըմբռնէ :

Արիստոտէլի վարժապետը՝ Պլատոն կ'ըսէր . Աստուած կատարեալ գոյացութիւն մ'է , որոյ էութիւնն ընդհանուր իրաց յաւիտենական նախագաղափարն է : Նոյնպէս նիւթն յաւիտենական է , բայց խառն ի խուռն , անկազմ ևւ անկերպարան . Աստուած զայն իւր յաւիտենական նախագաղափարին համեմատ կերպաւորեց ևւ կարգադրեց ևւ մշտնջինապէս կը ներգործէ անոր վրայ , որպէս զի յաւիտենական գաղափարին , սյսինքն՝ իւր էութեան մէկ նմանութիւնը տպաւորէ անոր վրայ : Աստուած այսպէս ինքզինք կը յայտնէ մարդկային հոգւոյն , որ կը լինի Բանն յայտնող : Պլատոն կը յաւելուր ըսել , թէ չարն ուրիշ բան չէ եթէ ոչ նիւթին դիմադրութիւնն , իրբ աստուածային ներգործութիւնը կ'ուզէ զայն իւր գաղափարին մաքրութեան ածել : Պլատոն կ'ըսէր նաև թէ զգալի կամ նիւթական աշխարհս անկատար ևւ փոփոխական լինելով իրական չէ . բայց մարդկային բանականութիւնն իւր այլևայլ կարողութեամբ կը յղանայ , կ'երեւակայէ ամեն բանի կատարեալ գաղափարն , ևւ ասոր համար է որ մարդս կարող կը լինի ըմբռնել կամ ստեղծել կատարեալ գեղեցիկն ու

կատարեալ յոռին, եւ ճանաչել առաքինին ու մոլին . վերջապէս նիւթական աշխարհս անկատար ու փոփոխական է եւ իրական չէ . իսկ զազափարական կամ հոգւոյ աշխարհը կատարեալ է :

Պղատոնի դաւանութեան եզրակացութիւնը կ'երթայ կը յանգի հոգեկան համայնաստուածութեան , այսինքն թէ Աստուած , իբրեւ ամեն բանի յաւիտենական նախագաղափար եւ իբրեւ ամեն բանի կատարեալ տիպ , ամեն բան է եւ ամեն բանի մէջ , ու մարդկային բանականութիւնն ալ անոր յայտնութիւնն է :

Պղատոնականաց վարդապետութեան նպատակն էր մարդկային հոգւոյն ընդ աստուածային էութեան անմիջական միութիւնն , զոր ինքեանք միաւորութիւն կամ պարզութիւն անուանելով կ'ըսէին . այս միաւորութեան կամ պարզութեան կը հասնի մարդ՝ հայեցողութեամբ կամ մտաց յափշտակութեամբ , եւ կամ ըստ Յամպլիկոսի գերբնական գիտութեամբ , այսինքն՝ անսակ մը հայեցողութեամբ կամ հոգեկոչութեամբ , իսկ ըստ Պրոկղոսի հաւատով կամ յափշտակութեամբ :

Վերջին փիլիսոփայից մէջէն զգայական համայնաստուածեան մը կ'ըսէր . Մէն մի զգայական էակի մէջ աստուածութեան կայծ մը կայ որ հետզհետէ զարգանալով կրնայ լինել Աստուած : Կենաց եւ իմացականութեան աստուած կ'երեւի բոլոր տիեզերաց մէջ , տեղ մը մթին , ուրիշ տեղ մը պայծառ , աստ կը շիջանի եւ այլուր կը բոցավառի : Նա անձ մի չէ , այլ անձնազուրկ զօրութիւն մի է : Ուստի մերթ Ապիս կոչուն մէջ եւ մերթ Թեպայիտի Լամային մէջ կը բնակի . նա կրնայ ամենաբարձր իմացականութեան հասնիլ Պուտայի մէջ : Սակայն ասոնց եւ ոչ միոյն մէջ իրապէս աստուած մի է այն , այլ աստուածային էութեան մի կայծին բոցավառումն կամ մարմնացումն է , եւ ոչ թէ կենդանի խորհող , կամեցող եւ տիեզերաց արարիչն ու վարիչն :

Ուրիշ իմաստասէր մը կ'ըսէ . Աստուած ընդհանուր տիեզերքէն որոշ չէ , ամեն ինչ անկէ կը բղխի եւ անոր էական բնութիւնէն մաս մը կ'առնու : Բնութիւն մարմին է եւ Աստուած հողին է բնութեան , եւ անկէ անբաժանելի :

Տարրապաշտ մը կ'ըսէ , բոլոր բնութիւն ի տարբերաց սահմանակ է (այն է՝ օդէ , ջուրէ , հողէ եւ կրակէ) : Ամեն բան անոնց մէջէն կ'ելնէ եւ անոնց կը վերադառնայ . անմահ հոգի չ'կայ , այլ ամեն բան նիւթոյ կամ տարիւրաց մէջ պէտք է փնտոհլ :

Վիկերոն կ'ըսէր . անհունութեան սկիզբը բնութիւնն է : Ուրիշ մը օդը կը համարէր ամեն բանի սկիզբն :

Անագասագորոս կ'ըսէր . ի սկզբան աստուածային միտք մը կար որ ամեն խառն ի խուռն բաներն իրարմէ որոշելով յօրինեց զտիեզերս , եւ նմանասէր մասերն իրարմէ զատեց , յորոց ոմանք օդային , ոմանք ջրային , այլք հրեղէն են : Իսկ Արեգակն , լուսինն եւ աստղերն աստուած չեն :

Ուրիշ իմաստասէրք , ընդ որս եւ յոյն Վեգեսպոս կ'ըսէին . իրաց առաջին պատճառն են հիւլէք , որք անսահման թուով անզգալի մարմին լինելով , անհուն դատարկութեան մէջ շարժմամբ միմեանց քով եկած միացած եւ աշխարհս ու բոլոր մարմինները կազմաւորած են : Իմացականութիւնն կամ հոգին հիւլէնիւրու մէկ ազնուագոյն տեսակն է . ծնունդ եւ մահ , կազմութիւն , լուծում կամ եղծումն՝ աննշմարելի հիւլէից բազադրութիւնն ու լուծումն են :

Վեգեսպոսի աշակերտներէն Գիսոկրիտէս կ'ըսէր . Յամանակ եւ նիւթ յաւիտենական են , զի ոչ միոյն սկիզբը կարող եմք մտածել եւ ոչ միւսոյն բաժանականութեան վախճանն : Այն զազափարնին՝ զոր մեք կ'ուսենամք իրաց վրայ , անոնց պատկերներն են որք ա-

ուարկայներու վրայէն իրրեւ անզգալի հիւլէներ զատուելով մեր իմացականութեան մէջ կը թափանցին : Այս գաղափարք դարձեալ հիւլէից բաղադրութիւններ են , զի նմանը կրնայ իւր նմանին վրայ ազդել : Այս դրութիւն եւս զէպի համայնաստուածութիւն կ'երթայ :

Ուրիշ իմաստասէր մը կ'ըսէր . կարելի չէ որ դրութիւն մի կարողանայ իրեն հաւասար զօրութիւն մը արտադրել . միշտ զօրաւորն իրմէ փոքր կ'արտադրէ . կապիկը կարող չէ զմարդ արտադրել . նիւթը կարող չէ հոգին արտադրել . փոսփորը կարող չէ միտքն արտադրել :

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔ

Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ

Քրիստոնէութեան ժամանակ եւս փիլիսոփայական այլեւայլ կարծիքներ յերևան եկան , զորս աւելորդ չենք համարիր մի առ մի նշանակել :

Ոմանք ըստ Հնդկաց բղիւման կամ համայնաստուածութեան սկզբունքը կ'ընդունէին եւ բարին ու չարը մեկնելու համար Պարսից Զրադաշտական կրօնքին սահմանած բարի եւ չար աստուածները կը դաւանէին : Բըզխման կամ համայնաստուածութեան սկզբունքն ընդունողներն՝ որոց պլխաւորն էր Վաղենախանոս , կ'ըսէին . սկզբնական՝ անորոշ՝ ինքնագոյ գոյացութիւն մը կայ որ չկրնալով անգործ մնալ՝ սկսաւ ինքնիրմէ էութիւններ բղխել . այս երկրորդական էութիւններն ուրիշ երրորդականներ յառաջ բերին եւ այս վերջինք ալ ուրիշներ արտադրեցին : Այս բղիւմունք են յաւիտեանք , ինչպէս

Բանն , լոյս , հողի , կեանք , ճշմարտութիւն, որք սկզբը նախան գոյութեան հետ միացեալ են , եւ այս է յրութիւն : Այս յաւիտենականներէն մին է Արարչապետն որ ստեղծած է զաշխարհ եւ զմարդիկ : Մարդն ալ ի հոգւոյ շնչոյ եւ ի նիւթոյ բաղկացեալ է :

Յովաննէս Սկովզ կ'ըսէր . նիւթն ոչ ինքնին է եւ ոչ իրեն համար . այլ որպէս զի այն միակ էութիւնն (որ աներևոյթ է եւ անսահման) ինքզինք երեւցունելու համար սեղ մը ունենայ , - այն էութիւնն որ անստեղծ է- , նիւթով կ'երևի իբրեւ ստեղծեալ եւ սակայն այս ստեղծեալ վիճակին մէջ դարձեալ ստեղծող է : Ա՛ստեղծէ գործարանաւոր էակներն , այլ չստեղծեր անգործարանաւոր մարմիններն :

Միջին դարու մէջ Ռօչլէ կը վարդապետէր թէ վերացեալ գաղափարք բնութեան մէջ եղական կամ անհատական իրաց պէս իրական գոյութիւն ունեցող անարկայնէր չունին , այլ լոկ անուն են : Այսպիսիք անուանական ազանդաւորք կ'ըսուէին : Սորա դէմ հակառակեցաւ Անտելմոս Կիլելոմ ըսելով թէ՛ այս գրութիւնն եթէ ընդունուի , Երրորդութիւնն՝ որ վերացեալ գաղափար է , լոկ անուն մը եղած կը լինի :

Ռօչլէի աշակերաններէն Ապելարդ կ'ըսէր . վերացեալ գաղափարք ո՛չ իրական են եւ ո՛չ լոկ անուն , այլ մտաց յղացումն են կամ ըմբռնումն , որք մարդուս մտաց մէջ միայն իրականութիւն կամ գոյութիւն ունին :

Թովմաս Ագուլինացին կ'ըսէր . աշխարհս ստեղծուած է . բայց չի կրնար ապացուցուիլ թէ նիւթն յաւիտենական չէ : Նոյնպէս կը յաւելուր ըսել . վերացեալ գաղափարք իրական չեն , այլ լոկ անուն . սակայն իրաց էութիւնը կը կացուցանեն : Նիւթական եւ իմացական աշխարհն , կամ նիւթ եւ Բան , զԱստուած կ'երևցընեն : Նիւթն այնպէս ցոյց կուտայ զԱստուած , ինչպէս

ծուխն զկրակն, մարդկային Բանն կամ իմացականութիւնն այնպէս ցոյց կուտան զԱստուած, ինչպէս պատկեր մը՝ իւր առարկայն :

Ուրիշ մը կ'ըսէր . կարելի չէ որ մէկը կարողանայ փաստերով ապացուցանել հոգւոյ անմահութիւնն : Թէոփրատ կ'ըսէր . հոգին իւր մէջ ունի ամեն գիտութիւն (ծանօթութիւն) , բայց գիտութիւնք նիւթոց ազդեցութենէն աղօտացած են , եւ ամեն բան լաւ զխոնարհ համար պէտք է նիւթոյ ներգործիչ ազդեցութիւնէն աղատելու միջոցները վնասուել :

Մոնթինէր բանականութիւնէն ի դատ ուրիշ հեղինակութիւն չէր ճանաչեր : Ուրիշ իմաստագէտ մը կ'ըսէր . տիեզերաց ողին այն միութիւնն է որում մեք կ'ըսեմք Աստուած :

Վերնայն հակասակ ուրիշ մը կ'ըսէր . իմացական երևոյթիւները մեկնելու համար այնչափ իրաւունք ունինք ողի ենթագրելու որչափ կրնամք իրաւունք ունինալ ըսելու , թէ այն երևոյթիւնի կրնան նիւթոյ եւս բնական լինել . վասն զի նիւթոյ իմացականութիւնը ժրխտելու չափ բաւական գիտութիւն չունիմք անոր էութեան կամ գոյութեան վրայ . միայն այսչափ գիտեմք որ գերագոյն ներգործութեամբ մը , սկզբնական համաձայնութեամբ մը կապուած են միմեանց հետ :

Ասոնցմէ վերջը , Պագոն Անգլիոյ մէջ եւ Տեքսարդ Գաղղիոյ մէջ կը վարդապետէին , թէ մարդկային միաքն ազատ քննութեամբ միայն կրնայ յաջողիլ ճշմարտութիւնը գտնելու :

Պագոն զգայական լինելով ցոյց կուտար թէ ինչպէս պէտք է քննել բնութիւնն . իսկ Տեքսարդ ոգեկան լինելով կը սովորեցնէր թէ ինչպէս պէտք է խորհիլ . սակայն երկուքն ի միասին փորձառութեան ճանապարհը ցոյց կուտային :

Զինոն կ'ըսէր : միակ էութիւն մը կայ եւ այն է իմացականն էակն որ զբովանդակ անասանութիւն կը ընու , եւ էութիւնը միշտ միեւնոյն կը մնայ , ո՛չ ամենեւին կը փոխուի եւ ո՛չ ալ ուրիշ ձեւի տակ կը մտնէ :

Պագոն կ'ըսէր . իմ նպատակս տաճարի գիտութեանց այս կամ այն կողմը լուսաւորել չէ , այլ կ'ուզեմ վառել մեծ ջահ մի որ բովանդակ արեգակնային շինութիւն լոյս տայ : Պագոնի եւ Տեքարդի օրով , քննութիւնը բնութեան շատ մը գաղտնիքները լուծելով ի վեր հանեց :

Պագոն կը յաւելուր . բնութեան յաղթելու համար նախապէս անոր հնազանդիլ պէտք է . օրէնքներն իբրեւ առժամանակեայ ուղղութիւն պէտք է ընդունիլ , վասն զի փորձ եւ գիտողութիւն վախճան չունին , զի միշտ նոր իրողութիւններ ի վեր հանելու վրայ են :

Սոկրատ հոգւոյ անմահութեան վրայ խօսած ասին կ'ըսէր . հոգւոյ վրայ պայծառ գիտութիւն մ'ունենալն եթէ ոչ անհնարին , գէթ ամենադժուարին է . ուրիմն նա որ իմաստուն է , պէտք է որ խոնարհի հաւանական կարծիքն ընդունելու , զի մարդ ինքն իրմէ առաջնորդուելու համար ապահովագոյն ծանօթութիւն կամ աստուածային բան մը չունի :

Կիկերոն կ'ըսէր . Մարդկային հոգին ո՛րչափ ալ նըրբամիտ համարուի մինչեւ յերկինս բարձրանալ կամ երկրի խորը մտնել , դարձեալ Աստուած կրնայ գիտնալ թէ այս կարծիքներէն որն ճշմարիտ է : Մեք ձեռնհաս չենք սահմանելու թէ ո՛րը միւսէն հաւանական է :

Պլատոնեանք կ'ըսէին . Հոգիք Աստուծոյ մասունքն են եւ կը փոխանցին մարդէն յանասունս եւ անասունէն յայլ կենդանիս : Ասոնք միս ուտելը կ'արգիլէին ըսելով թէ մի՛ գուցէ աստուածեղէն հոգին նոյն կենդանիին փոքրին մէջ բնակած լինի : Նաեւ կ'արգիլէին զից զո՛ս մա-

տուղանել , առարկելով թէ արդէն կենդանեաց մէջ աստուածեղէն հոգի կայ . ուստի պէտք չէ որ աստուածներն աստուածներուն զոհ մատուցանեն . շատ խկ է որ առանց զոհի երկրպագութիւն լինի աստուածներուն :

Արիստուպոզոս եւ Քիլոն Հրէայք այլաբանական մեկնութիւն տալով Ս. Գրոց , կ'ուզէին հին կտակարանն հաշուեցնել յունաց դիցաբանութեան հետ , եւ Պիւթագորեանց ու Պլատոնեանց գաղափարական փիլիսոփայութիւնն համաձայնեցնել Ս. Գրոց հաւատոյ վարդապետութեանց հետ :

Փիլոն կ'ըսէր . երկու աշխարհ կայ , մին զգալի եւ միւսն իմանալի , որք անփոփոխ Աստուծոյ հետ յաւետակից սկզբնական կամ նախատիպ գաղափարի մը համեմատ կազմուած են , եւ այս գաղափարն անձնաւորեալ էութիւն կամ անձ մի է որ աստուածային բղխում , կամ Բան եւ կամ որդի Աստուծոյ է :

Քրիստոնէութեան երկրորդ դարուն մէջ , Կենոստիկեան կամագէտք որոցմէ էին Բարդանան Մարկիոն եւ Մանի , որ Մանիկեցի եւս կը կոչուէին , արեւելեան Պարսից եւ Հնդկաց կրօնական կարծիքներն եւ յունական փիլիսոփայութիւնը կ'ուզէին միայնել քրիստոնէական վարդապետութեան հետ : Ասոնցմէ ոմանք , ըստ Պարսից , երկու աստուած կայ ըսողներու սկզբունքները կը քարոզէին :

Մեզ ժամանակակից նշանաւոր բանաստեղծն՝ Վիկթոր Հիւկօ կ'ըսէ . խորհուրդ ունեցող մարդ մը չի համարձակիր ըսելու թէ սպիտակ դժնիկին անուշահոտութիւնն անօգուտ է : Ո՛վ կրնայ հաշուել հիւզէից ընթացքը . միթէ գիտե՞մք թէ աւազի հատերուն անկումէն աշխարհներու ստեղծում չի հետեւիր , եւ ո՞վ գիտէ արդեօք ամենամեծի եւ ամենափոքրի փոխադարձ մակընթացութիւններն ու տեղատուութիւններն , էութեանց

անջրպետներու մէջ պատճառներու աղմուկի արձագանգն եւ արարչագործութեան ահագին կոյտերն : Հարկաւորութեան մէջ ամեն բան հաւասարակչութիւն է . զարհուրելի՛ երեւոյթ մը մարդկային մտաց համար , էակներ միմեանց հետ ա՛յնքան յարաբերութիւն ունին որ սքանչելիք կ'արտադրեն . այս անսպասելի ամբողջութեան մէջ , արեգակէն սկսեալ մինչեւ չքոտի մուն , ամենքն ալ միմեանց պէտք ունին :

Լոյսն երբ երկնային անուշահոտութիւնները դէպի կապտագոյն մթնոլորտ կը տանի , աննպաստ չէ , զի նոքա գիշերայն աստղային մուղեր կը բաղխեն նիրհող ծաղկանց : Ամեն թեւարկող թռչնոյ թաթն անսահմանութեան թելերը կը կտրէ . բողբոջ մը օդերիւութի մը ծագմամբ եւ հաւկիթ մը կտառող ծիծեռնակի մը կտուցին հարուածով կը խառնուին , եւ որդի մը ծնունդ տալու ժամանակ Սոկրատ մ'աշխարհ բերելու կը պարսպին :

Ուր որ հեռագիտակ կը վերջանայ , հոն մանրադիտակ կ'սկսի . արդեօք այս երկուքէն որո՞ն տեսութիւնն աւելի է . բորբոս մը՝ բիւրաւոր ծաղկանց խումբ մի է , ծիրկաթին աստեղաց բաղմութիւն մի է . իմացականութեան իրերն եւ նիւթոյ արտադրութիւնները նոյն խառնուրդն ունին :

Ձարմանալի խառնուրդ մ'ալ կայ . տարերք եւ ըսկըզմունք ա՛յնչափ միմեանց հետ կը խառնուին , կը միաւորին , կը զուգաւորին եւ իրարմով կը բաղմապատկուին , որ նիւթական աշխարհն ու բարոյական աշխարհը միեւնոյն ճառագայթին կը յանդին : Երեւոյթն ինքն իւր վրայ մշանջնաւոր ուշադրութիւն մի է՝ տիեզերական ընդարձակութեան փոփոխութեանց մէջ : Հանրական կենդանութիւն , անյայտ քանակութեամբ , կ'երթեւեկէ եւ այս երթեւեկութեան միջոցին ամեն բան , տիեզերական արտաբուրումներ , աներեւոյթ գաղսնեան

մէջ կը տապալին : Ամեն բան կը գործածէ , այլ բնաւ բան մը չի կորսուիր : Հոս կենդանի մը կը սերմանէ , հոն աստղ մը կը մանրէ , կը ճօճի եւ օճի պէս կ'անցնի : Լոյսն ուժի եւ մտածումն տարրի մը կը փոխէ . ցիր եւ ցանն եւ անբաժանելի կը մնայ , ամեն բան կը լուծէ բացի սոյն երկրաչափական կէտէն որ է կամք : Ամեն բան կը վերածէ դէպի անհաս մը որ է հոգին . ամեն բան կը փթթէ Աստուած . ամեն բան ու գործողութիւն , բարձրագոյնէն սկսեալ մինչեւ ստորնագոյնն , հարկու մեքենայութեան մը միաւորութեան մէջ կը խառնուին : Զեռունի մը թեւարկութիւնն երկրիս շարժման կը յարի երկնից հաստատութեան վրայ մոլորակի մը շարժումը :

Ո՛վ գիտէ , թերեւս օրինաց նոյնութեամբ , կաթիլ մը Զրոյ մէջ Զրածին որդնիկի մ'ըրած շրջանին ազդեցութիւնը մաքի մեքենայ մ'է : Այս տիեզերական կենդանութիւն անուային ակասյնիբու խառնուրդ մի է , որոյ առաջին շարժոյն է մժղուկն եւ յետին անիւն՝ Զոգիակոսն :

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԻՑ ՈՐԱՆՑ

Կ Ա Ր Ծ Ի Ք Ն

Քրիստոնէութեան առաջին ժամանակաց մէջ, փիլիսոփայական դրութեանց հետեւող քննական աստուածաբանք Աստուծոյ գոյութիւնն ու Նորա ստորոգելիները բնական կերպով ապացուցանել ուղեցին եւ իրենց փաստերը կ'առնէին նիւթոյ գոյութիւնէն եւ շարժումէն, տիեզերաց յօրինուածութիւնէն եւ կարգաւորութիւնէն:

Նոքա կ'ըսէին թէ նիւթական իրերը դիպուածի ենթակայ են. կրնայ լինել որ չլինէին: Նրկորդ, կը յարէին թէ շարժումը նիւթին էական չէ, վասն զի մարդ կրնայ դադարման մէջ ըմբռնել զայն, մանաւանդ երբ կը տեսնուի թէ նիւթոյ շարժումն երբեմն կը փոխէ իւր ուղղութիւնն ու արագութիւնը. եթէ շարժումը նիւթին էական լինէր, այս դարտուղի ընթացք տեղի չպիտի ունենար: Նրորդ, տիեզերաց յօրինուածքը զմեզ կը հարկադրէ ըսել, թէ այս անսխալ օրէնքներու վրայ հաստատուած տիեզերքն իրմէ բարձր եւ վեհագոյն իմացական յօրնողի մը մեծագործութիւնն է, եւ այն մեծ ճարտարապետն աննիւթ ինքնագոյ արարիչ մի է: Նա իւր ամենակարող զօրութեամբ, իրեւ առաջին շարժիչ, անհուն եւ անսահման տիեզերքը կը շարժէ:

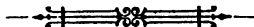
Մարդու սրտին մէջ բնածին՝ ներքին համոզում մը կայ որ կը յորդորէ զմարդ շարունակ առ Աստուած մատուցանել իւր ազաչանքն եւ Անկէ բարիք խնդրել, որպէս զի շար պատահարներն իրմէ հեռացնէ: Մարդու հոգւոյն մէջ անզրդուելի հաւատք մը կայ, որով ճախորդութեան ատեն առ Աստուած կը դիմէ եւ իւր ա-

զատու՛ր կը խնդրէ . շատ անգամ կը հասնի իւր փափաքանաց եւ ասպ իւր սիրտն ու հոգին կ'ուզղէ առ Աստուած՝ ի նշան իւր երախտագիտութեան :

Այդ աստուածաբանք Աստուծոյ ստորոգելեաց մասին կ'ըսէին . Աստուծոյ ստորոգելիքն են անասնմանութիւն , բացարձակ ազատութիւն , անչափ բարութիւն , ամենակարողութիւն , ինացականութիւն , գիտութիւն , սնբաւութիւն , յաւիտենականութիւն , անմահութիւն եւայլն : Այս ստորոգելիներն Աստուծոյ էութեան , գոյութեան եւ մշանջկնաւորութեան յայտարարներն են , վասն զի Աստուած իւր իմացականութեամբ օրէնք մը հաստատեց որ տիեզերաց վրայ կը հսկէ եւ բոլոր արաբածնիրը կը կառավարէ ինամուտով եւ կերակրելով :

Աստուած, իբրեւ անհուն իմացականութիւն , ստեղծագործելու իւր նպատակն ունեցաւ . իբրեւ ամենակարող ստեղծեց զտիեզերս , իբրեւ ամենարարի կը խնամէ, կը կառավարէ եւ կը պահպանէ զան :

Այդ աստուածաբանք մարդուս հոգւոյ անմահութիւնը կը հաստատեն հոգւոյ պարզ եւ աննիւթ լինելէն , ըսելով թէ աննիւթն մի է եւ հետեւապէս մասունք չունի որ իւր մասանց լուծուի կամ բաժանուի եւ մեռնի : Հոգին իւր մէջ բաղձանք մ'ունի երջանիկ լինելու , եւ այդ իղձը նորա մէջ զետեղողն այն գերազոյն էակն է , որոյ անմահ եւ յաւիտենական շունչէն առած է հոգին իւր էութիւնն , եւ այս պատճառաւ է որ հոգւոյ իղձերն շարունակ դէպի այն անմահ էակն կը բարձրանան եւ առ այն վերածուի կ'ուղեն :

ԻՍՐԱՅԷԼԻ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ՆՈՐԱ ՊԱՇՏՄԱՐՈՒՆՔՆ

Հին փիլիսոփայական յեղյեղուկ եւ միմեանց հակառակ կարծիքներէն եւ համոզումներէն դուրս ապրող եւ Սեմայ Աբրահամու ցեղէն սերեալ ազգ մը կար, որ Արաբիոյ մէկ անկիւնը կղզիացեալ եւ իւր Եհովայ աստուծոյն խնամոց ներքեւ պատսպարեալ կ'ապրէր հեռի ի կռապաշտութենէ : Այդ ազգն իւր մէջէն ելնող մարգարէներու գուշակութեանց պատկառ կը մնար այն հաւատով թէ՛ մարգարէք յԱստուծոյ ներշնչեալ կը խօսին եւ ապագայի գաղտնիքը կը յայանեն : Իսրայէլի ժողովուրդն էր այդ ազգն, որ իւր շուրջը գտնուող ազգերէն տարբեր՝ բարձր ու նպատակաւոր ատանցքի մը վրայ կը գտնար : Նա թէեւ բնապաշտ եւ կռապաշտ ազգաց հետ զուգրնիթաց կը քալէր, սակայն իւր կրօնական պաշտամունքն առ ամենակարողն Աստուած կ'ուղղէր միշտ, եւ իւր եգիպտական ու բաբելոնական ամենադառն գերութեանց մէջ իսկ չէր մոռնար իւր Աստուածն : Նա իւր անդրդուելի հաւատքէն քաջալերեալ, հակառակ իւր ֆիզիքական ամենատկար զօրութեան, մերթ Ընդ մերթ յարձակում կ'ընէր հեթանոսական կրօնից վրայ, զի խիստ նախանձախնդիր էր իւր կրօնական պաշտամանց եւ արարողութեանց :

Նրբ իւր պաշտամանց դէմ հալածանք տեսնէր, իւր աղիողորմ ձայնիւ Եհովայ աստուծոյն դիմելով՝ երկնային հրաշից օժանդակութեամբ կը սարսեցնէր իւր հակառակորդներն եւ կ'ազատէր իւր պաշտելի կրօնքն ու պաշտամունքն :

Իսրայէլի քաղաքական վիճակը գրեթէ միշտ հալածեալ, հարուածեալ եւ անմխիթար դրից մէջ տեսնուած

է . շատ քիչ անգամ պատահած է որ յաղթութիւն տարած լինի . սակայն միշտ յաղթող էր իւր պաշտամանց վեհ նպատակին , եւ ինքզինք կը մխիթարէր իւր բարոյական երկիւղածութեամբ , մանաւանդ երբ սրտի զգացմամբ եւ ազատ կամեցողութեամբ իւր հօր եւ աներեւոյթ Աստուծոյ կը ծնրադրէր եւ իւր խղճին հակառակ գործած մեղաց ներուճն անյիշաչարէն կ'ընդունէր իբրեւ քառութիւն , ըստ վկայութեան իւր անդրդուելի հաւատոյն :

Իսրայէլի կրօնքը միայն հաւատարեաց կամ վարդապետութեանց հաւաքում մը չէր , եւ ոչ ալ աստուածութեան վրայ զուտ դադարար մը , այլ իւր պարզութեան մէջ մարդու իներքուստ ծագումն առնող այն հրամայական մղումն էր որ զայն դէպի անվախճանն կ'ստաջնորդէր :

Այս ժողովուրդ իւր անդուսպ կարօտութեամբ կը ցանկար իւր հոգին բարձրացնել առ իմացական կարող եւ հօր էակն . Նա բարեպաշտութեամբ կ'աշխատէր իւր խոռովալ ու անմխիթար սրտին զգացումնքը բարձրացընել մինչեւ ի կեդրոն մխիթարութեան եւ խաղաղութեան :

Քանի որ հոգին իւր փնտռածին չէր հասած , շարունակ պիտի հառաչէր եւ միջոցներ խորհէր ճանապարհ մը գտնելու եւ այն ճանապարհէն իւր ցանկալւոյն հասնելու համար : Նորա միակ բաղձանքն էր իւր հոգին բարձրացնել այն տիեզերական կեդրոնն՝ ուսկից նոյն ինքն հոգին բղխած էր : Աթէ մարդն այս մասին անտարբեր մնալ ուզէր , չպիտի կարողանար հանգիստ մընալ , վասն զի իւր խղճի սոսկումէն եւ անխմանալի էակին անարկու երկիւղէն շարունակ պիտի զարհուրէր :

Իսրայէլի հոգին իներքուստ շարունակ կ'զգար իւր մեղքերէն յառաջ եկած ապականութիւնն , եւ այս զգա-

ցումն զինքն կը յորդորէր այն ապականութիւնը մաքրելու միջոցներուն դիմելու, որպէս զի ազատի նորա ապականարար հոռէն: Նա իւր ընդունած յայտնութեամբ սովրած էր թէ Աստուած ամենամաքուր լինելով մեղաց ապականութենէն կը զզուի. ուստի միշտ կ'աշխատէր մաքրել իւր ապականութիւնն, որպէս զի առ Աստուած մօտենայ եւ Նորա սիրոյն արժանանայ: Նոյնպէս իւր մեղքերէն սրբուելու միջոցներն եւս Աստուծոյ ողորմութենէն կը խնդրէր զղջմամբ, արտասուօք, բարեգործութեամբ, աղօթիւք եւ աղերսանօք:

Ստոյգ է թէ այս ժողովուրդէն դուրս ապրող հին կոապաշտ ժողովուրդներ եւս զխտէին, կ'զգային եւ կ'ըմբռնէին թէ աստուածութիւն մը կայ եւ թէ կը հաւատային որ Աստուած իւր ձեռնտուութեամբ կ'օգնէ զմարդ իւր անկեալ վիճակէն բարձրացունելու: Կոապաշտական եւ բնապաշտական տարբեր դրութեանց նպատակն ալ քաւութեան համիլ էր եւ ասոր համար էր որ այդ ժողովուրդք զո՛հ, աղօթք, նուէր եւ այլ սրբազան բաներ ունէին եւ կը կատարէին: Բնապաշտութեան հեթանոսական կրօնին ամբողջ շրջանն, ծէսերն ու արարողութիւնները՝ քաւութեան վարդապետութեան շրջանը կամ անդրադարձութիւնն էին: Սակայն հեթանոսական դրութիւնք կը տարբերէին Իսրայէլի դրութենէն, զի աստուածութիւնը բնութեան տարերաց հետ կը շփոթէին եւ Իսրայէլի ժողովրդեան խորին վարդապետութեան գաղափարէն տարբեր դիրքի մէջ կը գտնուէին, մանաւանդ իրենց սոսկալի մարդագոհութեամբ եւ հրքեմն ալ այլանդակ արարողութեամբ եւ խառնազնաց գործերով:

Յունաց իմաստասիրութեան ըմբռնած աստուածութիւնն սահմանաւոր եւ վախճան ունեցող տարերաց սահմաններու մէջ շրջան կը կատարէր: Թէեւ փիլիսոփայութիւնն իւր նրբամտութեամբ ջանքեր ըրաւ զայն իւր

սահմանաւոր դիրքէն հանելու եւ անսահմանութեան վերածելու . սակայն փոխանակ յաջողելու , ընդհակառակն վերացեալ անկենդան գաղափարի մը վերածեց զայն եւ լուրիայն խոյս տուաւ :

Աստուածաշունչի մէջ յայտնուած Եհովայից եւ կուսպաշտութեան դաւանած Գիոսին , Ոսիրիսին եւ այլ աստուածներու մէջտեղն մեծ վիճ մը կայ : Ս. գիրքը կը յաղթէ բոլոր բնապաշտներուն երբ կ'ըսէ . « Երկինք եւ երկիր , արեգակն եւ լուսին , աստեղք եւ ամենայն արարածք Աստուած ստեղծեց » : Ուրիմն ճշմարիտ աստուածն այն է , եւ այն աստուածն է որ իւր անունն յայտնեց Մովսէսի ըսելով . Ես եմ որ է՛նց , Աստուած Աբրահամոյ , Իսահակայ եւ Յակոբայ . այս է անուն իմ յաւիտեանակաց :

Այս մի քանի բառերուն մէջ կը տեսնուին ամենապարզ աստուածութիւն մը եւ նորա կատարելութիւնն , յաւիտեանականութիւնն ու արարչապետութիւնը : Եսայի մարգարէ , իւր ոգեւորեալ երկնային յափշտակութեամբ , կը տեսնէ զԱստուած իւր սրբարանի մէջ ուր երկնային հրեշտակք կամ հոգիք փոխադարձ ազդակներով կ'երգէին . « Սուրբ , սուրբ , սուրբ , է Տէր զօրութեանց , լի է ամենայն երկիր փառօք նորա » :

Թէեւ Իսրայէլի խղճէն պահանջուած սրբնութեան մէջ երբեմնակի զանցառութիւններ կը տեսնուէին , սակայն սրբութեան եւ մաքրութեան մասին Իսրայէլի ՚իւլանդ խիղճը դարձեալ կը զերազանցէր կուսպաշտութեան , բնապաշտութեան եւ համայնաստուածութեան մէջ ապրող ժողովրդոց խիղճն : Իսրայէլ իւր զօրծոց հսկող էր եւ Աստուծոյ երկիւղն զգաստութեան մէջ կը պահէր զինքն : Ասոր ապացոյց կրնան համարուիլ այն անձինք որ զիտութեամբ զԱստուած թողլով արարածներով կ'ըբաղէին :

Աստուածային օրէնքն իսրայէլի խղճին բաղարձակ կանոնն ու նպատակը լինելէ զատ, նաեւ նորա բարոյապէս ապրելուն չափն էր : Որչափ որ նա զարտուղէր իւր բարոյական կեանքէն, այնչափ ալ կրօնի երկիւղն իւր սպառնական պատկերով կը ներկայանար իրին՝ իբրեւ պնակաւ դատաւոր : Իսրայէլ կ'ապրէր իւր Ս. Աստուծոյ արգար օրինաց սպառնալուաց ներքեւ . իւր գործած բարոյական չարաց պատճառաւ միշտ զարհուրանաց մէջ էր եւ կը վախնար Աստուածային օրինաց պատժապարտութենէն : Այս պատճառաւ չէր դադրեր աղօթիլէ, զոհ եւ պատարագ մատուցանելէ, ողորմիլէ եւ իւր մեղաց քաւութեան համար գթառաս Աստուծոյ գթութիւնէն եւ ողորմութենէն անյիշաչարութիւն խնդրելէ :

Իսրայէլ թէ՛ ի մեղաց կը սոսկար եւ թէ՛ բարձր նուպատակի մը հասնելու կը փափաքէր : Այս երկու բաները զինքն ղգաստութեան եւ բարոյական ուղղութեան մէջ պահելու կ'աշխատէին միշտ : Այս ժողովուրդ, իւր քահանայութեամբ, սրբավայրի մը մէջ կղզիացեալ՝ աղօթելով կ'ապրէր եւ պարտք կը համարէր յայտնութեան ճշմարիտ բանիւ քարոզել եւ յորգորել ուրիշներն, որ իւր Աստուծոյն եւ բարոյական օրինակին հետեւին, ըսելով թէ ամեն ազգեր իրմով պիտի օրհնուին : Եւ ո՛ր ազգաց հետ որ հաղորդակցութիւն ունենար, մերթ ուղղակի եւ մերթ անուղղակի միջոցներով կը հրահանգէր զանոնք իւր բարոյական կենաց հետեւելու : Իսրայէլ իւր գերութեան մէջ անգամ, իւր բարոյական զօրութեամբ ազատած է կռապաշտ ժողովրդեան բռնութիւնէն, իւր աստուածապաշտութեան կենդանի հաւատքն ուրիշի ազդեցութեան տակ չէր դնէր զինքն : Ի Բաբելոն գերութեան ժամանակ, այդ կռապաշտ երկրին մէջ աղօթելու տաճար չունէր, սակայն յոյսերով լի իւր կառակարանն ուռի ծառին ճիւղերէն կախած եւ երեսը գէպի Երուսազէմ

փրկութեան տաճարը դարձուցած՝ կ'աղօթէր եւ կը ծըն-
րադրէր : ամենազօր անամահին Աստուծոյ : Զիրենք գերի
վարողներուն ըրած նախատինքներն իրենց համար ճշ-
մարիտ Աստուծոյ հաւատարիմ մնալու փառքը կը հա-
մարէին :

Մովսիսի օրինաց եւ կարգադրութեանց բոլոր նպա-
տակն էր զխորայէլ սուրբ եւ ահաւոր Աստուծոյ հետ
սիրով ամրապինդ կապել : Արնա լեռնէն նորա բերած
բարոյական մեծ օրէնքներն եւ զանոնք շրջապատող մաս-
նաւոր կանոնները , պատուէրներն ու արտաքին ծիսա-
կան կարգադրութիւններն զխորայէլ սրբութեան եւ մա-
քուր բարոյակամի մէջ պահելու եւ աճեցնելու զօրաւոր
կարգադրութիւններ էին :

Այս ժողովրդեան բոլոր գործերն աստուածային օ-
րէնսդրութեան ենթակայ էին : Թէ՛ կրօնական պաշտա-
մունք , թէ՛ ամուսնութիւն , թէ՛ ընտանեկան սեղան ,
թէ՛ անդաստանաց մշակութիւն եւ թէ՛ մեռելոց թաղման
պարտաւորութիւնք , այս ամենքն օրինաց սրբութեան
տակ կը կատարուէին : Քաւութեան տաճարը , շաբաթը ,
սօնական նաւակատիքները Տեառն զօրութեանց փա-
ռաց համար հնարուած եւ խորայէլի հողին սրբութեան
մէջ զարգացնելու սահմանուած միջոցներ էին : Զոհագոր-
ծութիւնն այս ազգին քաւութեան զօրաւորագոյն միջոցն
էր , զոր անյագ տինչանօք կը կատարէին : Յանուն Աս-
տուծոյ կառուցուած սեղանները միշտ զոհերու արեամբ կը
ներկուէին : Սակայն այս ամենքը նոցա խիղճը մաքրելու
եւ փափաքն իսպառ զոհացնելու անկարող էին , զի
միայն նախատիպ կը համարուէին փրկութեան այն մեծ
զօհին , որ , ըստ մարգարէից գուշակութեան , օր մը
պիտի կատարուէր :

Խորայէլ հին աշխարհի մէջ ո՛չ միայն քահանայու-
թեամբ , այլ եւ մարգարէական պատգամներով եւ խը-

րատներով կը մխիթարէր իւր խիղճն ու հոգին : Իւր ժամանակակից վաղեմի ազգաց պէս , եղեմական դրախտին կորստեան վրայ ողբալով չէր յուսահատեր . ընդհակառակն զայն վերստին ձեռք բերելու հաստատ ուխտն եւ յոյան իւր սրձին մէջ կրելով կը մխիթարուէր , եւ իւր յուսոյ ակնկալութենէն քաջալերեալ , իւր տեսութիւն գէպի ապագայն դարձուցած՝ փրկութեան արշալոյսին ծագման ժամանակը կը հարցունէր եկող մարգարէներէն :

Նա ուսած էր իւր սուրբ մատենէն , թէ կնոջ զաւակ չարի զօրութիւնը պիտի ջախջախէ եւ թէ Աբրահամու մէկ զաւակին ազգաց ազատութեան միջոցը պիտի լինի : Աստուած Մովսիսի բերնով ըսած էր . « Մարգարէ յարուցից նոցա յողբարց իւրեանց , իբրեւ դքեզ , եւ տամ զպատգամս իմ ի բերան նորա , եւ խօսեսցի ընդ նոսա որպէս եւ պատմեցից նմա » :

Իորայէլի թագաւորութեան օրով , թէեւ այս ժողովուրդ պահ մը բարոյական ապականութեան մէջ ինկաւ եւ կոսապաշտութեան տենչը զանոնք երկու դասի բաժնելով , շատերը գէպի մթութիւն առաջնորդեց , սակայն Մեսիայի գալստեան յոյսը միշտ վառ կը մնար ամենուն սրտին մէջ , զի կ'ըսէին նոքա . Մեսիան պիտի գայ , մեր կրօնքը պիտի բարեկարգէ , մեր ցաւերը պիտի բառնայ եւ մեզ ցոյց պիտի տայ ուղղութեան ճանապարհը : Նաեւ մեր իրարմէ օտարացեալ սիրտերը պիտի միացնէ եւ զմեզ մեր նեղիչներու ձեռքէն պիտի ազատէ ու մեր երկրին ընդհանուր խաղաղութիւն պիտի պարզուէ :

Եւ կը հաւատային թէ եկող Մեսիան թագաւոր մէ է որ արդարութեամբ պիտի թագաւորէ եւ որոյ իշխանութենէն իրաւունք եւ սրբութիւն պիտի բղխին : Ենթացի օրէնքն ոչ թէ քարեղէն տախտակաց , այլ Իսրայէլի

որդուց սիրտերուն վրայ պիտի գրէ : Նոքա կը մխիթարու-
 տէին Եսայի մարգարէին այն խօսքովն որ կ'ըսէր . « Միտ-
 նի դուտորն իւր վրանի ծածկոցը կ'ընդարձակէ , եւ
 նորա տակ հանգչող Մեծիան , իբրեւ վկայութիւն , ազ-
 դաց բոլոր ծարաւիներուն համար կեննաց աղբիւր մը պի-
 տի բանայ եւ աղգիրն առ ինքն պիտի հրաւիրէ :

Եզեկիէլ Մեծիայի գալստեան համար կ'ըսէր . « Տաց
 ձեզ սիրա նոր եւ հոգի նոր նորոգեցից ի ձեզ , եւ հա-
 նից զսիրտ քարեղէն ի մարմնոյ ձերոյ եւ տաց ձեզ զսիրտ
 մարմնեղէն » : Ուրիշ մը կ'ըսէր . « Այսպէս ասէ Տէր .
 ահաւաստիկ ես ինքնին խնդրեցից զխաչինս իմ եւ այց
 արարից դոցա , զոր օրինակ ինդրէ հովիւ գհօտ իւր յա-
 ւուր յորում իցէ մէզ եւ մառախուղ ի մէջ խաչանց իւ-
 րոց վասնելոց : Այսպէս խնդրեցից զխաչինս իմ եւ ժո-
 զովեցից զնոսա յամենայն տիեզերաց ուր ցրուեցան նո-
 քա յաւուր միգի » :

Խորայէլ այս յայտնութեանց հանդէպ թէ եւ ինքզինք
 կը մխիթարէր , սակայն միւս կողմէ իւր ղեղձմանց ծան-
 րութիւնն ի կշիռ դրած ժամանակ կրկին կը յուսահա-
 տէր : Կ'զգար թէ հին կտակարանն իւր կրօնական ու
 բարոյական կացութեամբ անզօր էր իւր հոգեւոր կենաց
 պահանջը կատարելապէս լեցնելու :

Թէպէտ Բաբելոնի գերութիւնն սոյն ժողովրդեան
 արտէն ի բաց վանեց կռապաշտութեան փափաքը , զի
 Խորայէլ գերութենէ ետ դարձած ժամանակ կրօնական
 պաշտամանց եւ վերանորոգեալ օրինաց վրայ սուրբ նա-
 խանձով մը սկսաւ հսկել , սակայն խիտա քիչ ժամանակ
 կրցաւ այս հոգեկան կենաց մէջ քայլել , վասն զի կրօ-
 նասիրութիւնը ինքզինք կրօնամոլութեան մէջ գտնելով
 արտաքին ձեւակերպութեան դիմակն զգեցաւ :

Միւս կողմէ հիթանոսական արտաքին յարձակմունք
 ապականեցին Աստուծոյ սաճարն եւ կռապաշտական

անըարոյականութիւնք մուտ գտան որոյ անկարելի եղաւ դէ՛տ դնել :

Աւետեաց սաստուածագաշտութեան երկիրը կոտորաշտութեամբ , մոլութեամբ եւ մոլորութեամբք լցուեցաւ , երբ Հոովմայական հսկայ կայսրութեան լուծին տակ իյնալով Հերովդէսի ցեղին իշխանութեան յանձնուեցաւ :

Այս օրերու մէջ , սպիւնայ հերձուածներու աղանդներ ս'սան յերեւան գալ իսրայէլի ժողովրդեան մէջ : Մեռեալ ծովուն մօտ տնապատներու մէջ թափառող ժողովուրդը մի կողմէ խիտա ապաշխարութեամբ , պահեցողութեամբ եւ խատամբեր ճգնութեամբ կեանք կը վարէր , միւս կողմէ կը մերժէր արիւնոյլի զոհագործութիւն եւ այս պատճառաւ կ'անարգէր տաճարի մէջ երկըրդագուծիւն ընելու գրութիւնը : Սոքա կը մերժէին ամուսնութիւնը , բայց իրենց մէջ ամենայն ինչ հասարակաց էր : Սոքա կ'ըս'ին . որովհետեւ մարմինը մեղաց բնակարան է , պէտք է խտութեամբ տանջել եւ նուաճել զայն , որպէս զի աննիւթ հոգին կարողանայ յաղթել նմա եւ նորա գերութիւնէն ազատիլ :

Փարիսեցիք , առանց հոգեւորի , լոկ արտաքին ծիւղի եւ արարողութեանց կատարման նախանձախնդիր էին : Սագուկեցիք յարութեան յոյսը , սնմանութիւնն եւ բազմի ու շար հրեշտակաց գոյութիւնը կ'ուրանային ըսելով . Մահուանէ վերջ ո'չ պատիժ կայ եւ ո'չ վարձ , զի հոգին մարմնոյն հետ կը մեռնի : Այս վարդապետութիւն շատերը գէպի անըարոյականութիւն կ'առաջնորդէր , եւ այս ազիտայի օրերու մէջ ինչպէս համայն մարդկութեան , նոյնպէս ալ իսրայէլի վիճակն յուսաւ հատակոսն էր :

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՐԴԿՈՒԹԵԱՆ ՏԻՈՒՐ ԿԵԱՆՔԸ

Յառաջ քան զգալուսուն Քրիստոսի , համայն մարդկութիւն իւր բարոյական ոյժն ու զօրութիւնը կորուսած եւ խղճի տազնապնկերէն յուզուած , ուղղութեան ճանապարհ մը կը փնտռէր , բայց չէր գտնուիր : Փիլիսոփայներու բարոյալից դասերը բնաւ բարի ազդեցութիւն մը չէին ներգործեր ախտաժէտ բնութեան վրայ :

Հիթանոսութիւնը լոկ բնազգմամբ կ'առաջնորդուէր : Հրէայն թէեւ օրինական յայտնութեամբ կը վարէր , սակայն անկարող էր իւր հոգեւոր կենաց ուղղութիւնը պահելու , եւ հետեւապէս նորա վիճակն եւս ախուր երևոյթ մը զգեցած էր :

Մարդ իւր մեծ կոչումը մոռնալով ընկած էր իւր բարձր դիրքէն : Մէն մի ժողովուրդ իւր ձիրքերն ասանուածական աթոռոյն վրայ բարձրացուցած կը պաշտէր : Մին՝ բնութեան , միւսը՝ տարերաց , ուրիշ մը՝ երկնային մարմնոց , այլք քարի ու փայտի , կամ դիւցազանց եւ յաւերժահարսանց , ոմանք եւս անասնոց եւ զեռնոց աստուածային պաշտօն մասուցանելով ախտաժէտ կեանք մը կը վարէին :

Մարդ կորուսած էր իւր բանականութեան բարձր խորհուրդը , մտաց ուղղութիւնը , սրտի ազնուութիւնն ու հոգեւոր վեհութիւնը : Խղճին ձայնը բուռն կրից եւ մոլութեանց մէջ խեղդուած՝ լուած էր . կիրքերը տիրապետած էին մարդուս կենաց եւ կամաց վրայ : Զգայական կեանքն էր որ մարդուս սրտին վրայ կը տիրապետէր . մարդ իւր բնական ճաշակին միայն կը հետեւէր , իւր մարմնական հաճոյքէն դուրս ուրիշ բան չէր ճանչեր :

եւ իւր ցանկական կիրքն յագեցնելէ զատ ուրիշ բան չէր խնդրեր : Նա երկնից հետ իւր ունեցած յարարե-
րութիւնները դադրեցուցած էր եւ իւր սիրտն ու հոգին
զգայական եւ հէշտական առարկայից հետ կապած , ա-
նոնցմով կ'զբաղէր :

Այս տագնապալի օրերու մէջ , ամեն ազգերէն ա-
ւելի Իսրայէլի աստուածապաշտ որդիքն՝ ապագայի
գաղանիքը բացատրող մարգարէից գուշակութիւնները
կը թղթատէին՝ երկնային յայտնութեամբ աւետիակ Մե-
սիային գալուստն իմանալու համար , որում անհամբեր
կ'սպասէին : Հասած կը համարէին նոքա այն բերկրալի
ժամանակն՝ յորում Արբանամու Աստուածը պիտի զրկէր
իրենց ի յաւիտենից խոստացեալ Փրկիչը : Իսրայէլ վհա-
տութեան մէջ էր , զի իւր հոգեկան կեանք դէպի վեր-
ջալոյս կ'ընթանար :

Այս ժողովուրդ կ'ողբար իւր թշուառ վիճակին վրայ ,
կը տխրէր իւր գերագոյն Աստուծոյ սոււած տասնաբան-
եայ օրինաց զօրութեան եւ ազգեցութեան կորստեան
վրայ , կը յուսահատէր իւր Արարչէն հեռանալուն հա-
մար : Այս օրերու մէջ , քահանայապետութիւնն իւր
բարձր կոչումը մոռցած , իւր վեհ ու պատուաւոր դիր-
քէն խոնարհած , շահավաճառութեան տեղի դարձուցած
էր Աստուծոյ նուիրական տաճարը : Զոհ եւ պատարագ
անզօր կը մնային ներգործելու թոյլ հաւատոյ եւ կեղծ
սրտի տէր անձանց վրայ : Արդարներն եւ սուրբերը կը
հալածուէին . մարգարէները կը քարկոծուէին եւ կը սը-
ղոցուէին : Քահանայք՝ նուիրական խոյրը , սեղանոյ
սպասաւորութիւնը , տապանակ ուխտին թողած , զիրար
կը մատնէին եւ աշխարհի իշխանութիւնը միմեանց ձեռ-
քէն յափշտակելու կ'աշխատէին :

Իրաց այս վիճակին մէջ , ամեն ոգի , ամեն սիրտ
կ'զգար իւր թշուառ վիճակն եւ կը ջանար գտնել մի

ա'նպիսի գորութիւն՝ որ կարող լինէր փրկել զմարդկութիւն իւր ապականեալ կեանքէն :

Յունաստան մէկ կողմէ իւր փիլիսոփայութիւնը մը- շակելով բազմաստուածութիւնը ջնջել ուզած միջոցին , միւս կողմէ մոլութեանց եւ մոլորութեանց հոտանքէն մղեալ , շորունակ դէպի մարդապաշտութիւն կ'ընթա- նար : Ստոյիկեանց քարոզած բարոյականութիւնն շու- տով կը մահանար քրինց անբարոյական կենաց մէջ :

Հռովմէական պետութիւնը թէեւ իւր սեթեւեթեալ դիրքն ունէր , սակայն հետզհետէ մոլութեանց մէջ թաղ- ուելով իւր գորութիւն կը տկարանար , եւ հետեւապէս ան- կարող կ' գտնուէր իւր իշխանութեան ներքեւ գանուող մարդոց ոգին յուղութիւն բերելու , զի իւր ամեն ու- նեցածն տրտաքին փայլ էր եւ իւր ներքին փառութիւնն սկսած էր այն հսկայ շէնքին հիմունքը սարսեցնել եւ ա- նոր անդման նշանները ցոյց տալ :

Հռովմէական Ժողովրդեան վարքն ու բարքն ապա- կանուած էր , արիւթիւնն սկսած էր իւր ոյժը փառա- սիրութեան , պիւճանաց եւ հեշտական մոլութեանց մէջ թաղել : Պարզասիրութեան ու անկեղծութեան կը յա- ջորէր նենգութիւն : Այս ամենուն բնական հետեւանքը պիտի լինէր անշուշտ պատերազմ եւ արիւնհեղութիւն : Խրաց այս վիճակին մէջ , մերթ բռնութիւնք , մերթ ա- նիշխանութիւն եւ ներքին ու արտաքին խռովութիւնք սոսկալի աղէտներու դուռներ բանալով , յետին աստի- ճան նուաստացուցին այն հսկայ գորութիւնը :

Ժողովուրդն ապահովութիւն չգտնելով , աշխատու- թենէ ձեռնթափ եղած՝ յուսահատական կեանք մը կը վտրէր : Հարստահարութիւն եւ կողոպուտ հանրութեան վրայ տիրող համաճարակ ախտ մը դարձած էին . իտի կրօնական ձեւակերպութիւնք կոապաշտութեան եւ անձ- նապաշտութեան մէջ կը կայանային : Հեշտական ցան-

կութիւնք ամեն մուլթեանց ու մուրուլթեանց առջեւ ընդարձակ ասպարէզ կը բանային : Տգիտութիւնը մարդկութեան մեծ մասը բանականութեան շաւղէն խոտորեցնելով անառնոց զգայական եւ բնազգեցած շարքին մէջ դրած էր : Բարոյական զգացմունք յետին աստիճան խոնգարուած էին եւ մարդկային խիղճը՝ ի շուրթիւն դատապարտեալ լալով կ'ողբար մարդկութեան անկեալ վիճակին վրայ :

Մարդկութեան վրայ տիրող բնազգեցական ոգին խորհելու մտաւորական կարողութիւն չունէր որ ծանօթացնէր մարդուն իւր թշուառ կեանքը : Թէեւ կային մաս մը զգայուն մարդիկ որք իրենց ազատ կիրքերէն, անհեթե՛ս վարմունքէն եւ վարուց ու բարուց ասպակահութենէն զգուելով կ'ուզէին յետս դառնալ եւ այն անկ վիճէն դուրս ելնել, սակայն միջոց չէին գտներ . ուստի յուսահատելով կ'ըսէին . մարդկային ընկերութեան վրայ տիրազեկող մուլթիւնք այլ եւս անկարելի է որ մարդկային ձեռք ուղղուին, միայն երկնային ձեռք մը պէտք է որ մուլթեանց այս անդունդէն ազատէ զմարդ :

Պատոն ըսած էր . մինչեւ որ յերկնից մէկը չ'իջնէ, անհնարին է ուզողութիւն տալ մարդկութեան կենաց : Իտրայէլի մարդարէք արդէն Մեսիայի գալուստը գուշակած եւ աւետած էին ի միգիթարութիւն եւ ի փրկութիւն խաւարի մէջ խարխափող ժողովրդեան :

Պիտի գար աւետեաց որդին, երկնային գրոշմ կրող Մեծիան՝ մարդկային ընկերութեան ասպականեալ սիրտն երկնային տիրով շնչեղու եւ յաւիտենական կենօք մտուցանելու : Մեսիայի կոչումն էր աշխարհի խաղաղութիւն տալ, պատերազմի սուրբ խոնարհեցնել մարդկութեան սիրով, եւ սա մեծ դասն աւանդել . — Ո՛վ որ սուր կ'անուռ, սրով կ'անկանի :

Պիտի գար Մեծիան անկեալ բնութեան կարեւիք եւ

մահամերձ հոգին վերակենդանացնելու եւ երկնային սիրոյ վրայ հաստատելու համաշխարհական ընկերութիւն մը , որոյ անգամներն ոչ միայն Արբանաժու , իսահակայ եւ Յակոբայ որդիքը պիտի լինէին , այլ համայն մարդկութիւնն : Յիսուս անխափր կերպիւ յանդամակցութիւն պիտի հրաւիրէր մարդկային ողջոյն ազգն , իւր աւետարանական քաղցր բանիւք :

Նա պիտի բերէր երկնային սիրոյ հուրը զոր մարդոց սրտին եւ հոգւոյն մէջ արծարծելով պիտի կազմէր մի սիրտ , մի հոգի , մի տիեզերական եղբայրական ընկերութիւն իւր անուամբ : Պիտի հրահանգէր նոցա սիրտն ու հոգին եւ պիտի բարձրացնէր զանոնք այն վեհ նպատակին՝ որուն կ'իշխէ անմահ թագաւորութիւնն : Նա պիտի գար մարդկութեան բարոյական շէնքը հաստատելու աւետարանական սկզբանց վրայ , եւ հաւատացեալներն ու առաքինիները մօտեցնելու առ ամենական Աստուած :

Անհրաժեշտ հարկ մի էր Աստուծոյ այցելութիւնն՝ մարդոց բարոյական ուղղութիւն տալու համար . զի մարդուս աւաջնորդող յաւիտենական օրէնքը , խղճի ձայնն եւ աստուածային յայտնութիւնք իրենց զօրութիւնը կորուսած էին մարդկային մոլութեանց մէջ :

Ինչպէս որ Ֆիզիքսական աշխարհի մէջ ամեն բան բռնող եւ կրողը բնութեան մէջ եղած անիմանալի զօրութիւնն է , այնպէս ալ բարոյական աշխարհի մէջ առաքինութիւնն է մարդուս արժանաւորութեան կշիռը , զոր մարդ կորուսած էր . ուրեմն պէտք էր որ իմաստութիւն Հօր Յիսուս գար եւ մարդուն ցոյց տար իւր կոչումն եւ վերակենդանութեան միջոցներն ուսուցանէր , որպէս զի մարդկութիւնն իւր բարի գործերով եւ հաւատով կարողանար բարձրանալ այն վեհ նպատակին՝ որում կը բաղձար հասնիլ հանապազ :

ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ԵՐԵՒՈՒՄԸ ԵՒ ՆՈՐԱ

ԵՐԵՍՈՒՆ ՏԱՐՈՒԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Մինչ մարդկութիւնն իւր մութ եւ անբարոյական կեանքէն ու կրած հալածանքէն զզուած ու տաղակացած, իւր մէջ զօրաւոր միջոց մը կը վնասէր որ զինքն առաջնորդէր դէպի ընդհանրական միութեան սիրոյ կապն եւ ցոյց տար փրկութեան ճանապարհն, աստուածային զրոյմ կրող ակնկալեալ Մեսիան, խորհրդաւոր անօրինութեամբ մը, մարմնով երեւցաւ Հրէաստանի մէկ անկիւնը, Բեթղեհէսի մէկ պարզ եւ աղքատիկ այրին մէջ։ Բանն մարմին եղեւ եւ բնակեցաւ ի մեզ։

Աստուած մարդոց երեւցաւ մարդկային մարմնով եւ խոնարհեցաւ մինչեւ մարդկային բնութիւն առնուլ առանց աստուածային վեհութիւնը ստորնացնելու։ Աստուած կը խոնարհի, որպէս զի կարուսեալ մարդը փրկէ, ազատէ եւ բարձրացնէ։ Աստուածային լուսն՝ Մարիամ Ա. կուսէն մարմին առնելով կը միացնէ իւր աստուածային բնութեան հետ։ Աստուած եւ մարդ, Յիսուս անուամբ մկրտեալ, աշխարհի վրայ կ'երևայ, որպէս զի վերանորոգէ մարդկային անկեալ բնութիւնն եւ վերահաստատէ Աստուծոյ հետ այն հաղորդակցութիւնն զոր երբեմն ունէր մարդ եւ զոր կորուսած էր իւր սկզբնական մեղք։

Աշխարհի մէջ պատահած մեծագոյն եւ սքանչելագոյն գործերէն աւելի վսեմ էին Յիսուսի երեւումն, նորա հրաշալի գործերն եւ վարած տարօրինակ կեանքն։

Տիեզերք սոսկաց նորա անաւոր զօրութենէն եւ աշխարհի վրայ սփռուած անոտի պաշտամունք իսկոյն ի-

րենց գլուխը խոնարհեցուցին դէպի ունայնութիւն , եւ յաւիտենական ճշմարտութեան լուսոյ ճառագայթներէն խոյս տալով հետզհետէ խոյս կուտային :

Երբ Յիսուս ծնաւ , արեւելեան գուշակ մոգեր կամ երեք թագաւորներ աստղի մ'առաջնորդութեամբ գալով գտան զնա Բեթղեհէմի այրին մէջ եւ իրենց նուէրներով մեծարեցին հանդերձ երկրպագութեամբ : Այն օրէն սկսեալ , նորածին մանկան աւանդելի դասերէն առաջինն հղաւ հաւատարութիւն եւ խաղաղութիւն : Նա այն օրէն սկսեալ երկնային շնորհօք լցուց այն մեծ վիհն որ զմարդիկ իրարմէ բաժնած էր խտրական օրինօք : Նա եղբայրական սուրբ սիրոյ հաստատութեամբ բարձաւ այն անջրգետն որ իբրիւ պատուար կանգնած էր մեծատան եւ աղքատին , իշխոնին եւ սոսկականին , քաղաքացւոյն եւ գիւղացւոյն , թագաւորին եւ հովուին միջեւ : Մեծ եւ սքանչելի էր այն եղբայրական միութիւն՝ զոր Յիսուս կազմեց թագաւորին եւ հովուին մէջտեղն եւ զանոնք եր'նային սիրով սգեւորեց : Հրեշտակք , հովիւք եւ թագաւորք , միաբերան ու միաբան , եղբայրական սիրով սգեւորեալ , երգեցին այն հիանալի եւ հոգելի երգը որ լի էր աւետեօք խաղաղութեան , փրկութեան եւ մխիթարութեան :

Հրեշտակ , հովիւ եւ թագաւոր միաձայն ասացին .
Փառք ի բարձունս Աստուծոյ եւ յերկիր խաղաղութիւն ,
ի մարդիկ հաճութիւն եւ օրհնութիւն քեզ ի բարձունս .
օրհնեալ ես տեր Աստուած մեր եւայլն :

Այս վայրկենէն սկսեալ , մարդ ճանաչեց իրեն խաղաղութիւն բերող Մեսիայն եւ իւր փառաբանութիւնն ու օրհնութիւնն ուզեց առ Բարձրեակն Աստուած , որ իւր սիրելի որդին զրկած էր Աստուծոյ եւ մարդկան միջեւ հաշտարար կանգնելու եւ նախկին հաղորդակցու-

Թիւնը վերահաստատելու : Հարկ եղաւ որ Աստուած խոնարհի , որպէս զի մարդ վերականգնի :

Հերոսփոքէս շատ շուտ զգաց եւ գուշակեց ապագայն . հետեւապէս կասեցաւ խեղդել զմանուկն Յիսուս իւր խանձարուրին մէջ . սակայն չյաջողեցաւ , զի Աստուած էր ընդ նա , եւ երկնային ազգարար ձայնն՝ տաջնորդած էր գմանուկն , զՅովսէփ եւ զՄարիամ , մայրն մանկան , յԵգիպտոս երթալու : Միեւնոյն ձայնն , Հերոփոքէսի մահուանէն վերջը , դանոնք յԵգիպտոսէ ի Գալիլիա եւ ի Նազարէթ իրենց բնագաւառն առաջնորդեց , ուր սնաւ եւ զարգացաւ մանուկն Յիսուս ի շնորհս հոգւոյն :

Յիսուս երեսուն տարի լուռ եւ պարզ կենօք ապրեցաւ . սակայն երկոտասանամայ հասակին մէջ Երուսաղիմայ տաճարին մէջ սկսաւ ցոլացնիլ իւր երկնային իմաստութեան բոցանշոյլ ճառագայթներն , որք զարմանք կը պատճառէին զպրաց , փարիսեաց եւ Հրէից իմաստնոց :

Քաղաղութեան եւ վրկուժեան առաջնորդն Յիսուս որչափ զարգանար հասակաւ , այնչափ կը բարձրացնէր իւր շնորհալի եւ հրաշալի կարողութիւնը : Նա իւր երեսնամեայ հասակին մէջ , օրինաց լրումն ստլու համար Յորդանան իջաւ՝ ապաշխարութեան վարդապետ Յովհաննէսէն մկրտուելու , ուր երկնային հոգին աղանապակերպ իջաւ նորա վրայ եւ յաւիտենական հօր բարբառը վկայեց . Գա ե Որդի իմ սիրելի : Այն վայրկենէն աստուածութեան հրաշալի Երրորդութեան խորհուրդն յայտնուեցաւ մարդկային ազգին :

Նոյն օրէն սկսեալ Յիսուս քառասուն օր ծով պահեց եւ սատանայէն փորձուելով յաղթեց անոր , յաղթեց մարդկութեան դարաւոր ոստիւին , ջախջախեց այն օձին գլուխն որ մարդկութեան նախածնողքը պատրելով թունաւորեց նոցա կոխած մէն մի տեղն , ճմիւց այն զրախ-

տի օձին գլուխն որ այս անգամ ուրիշ կերպարանքով
 փորձեց զՅիսուս խաբել՝ աշխարհի փառքերն, հարըս-
 տութիւններն ու թագաւորութիւնները խոստանալով,
 ինչպէս որ խաբած էր զԱդամ եւ զԵւա՝ աստուածանա-
 լու սուտ խոստմամբ : Սատանայն անմոլարը մոլորեցնե-
 լու կ'աշխատէր՝ աշխարհի տէր եւ թագաւոր կացուցա-
 նելու պատրուակաւ :

Յիսուս այս փորձութենէն յետոյ Հրէաստանի մէջ
 տարօրինակ կեանք մը վարելով սկսաւ կատարել հայրա-
 կամ տնօրինութիւններն, զորս իբրև մարդասիրութեան
 պարտք ստանձնած էր կատարելու այն օրէն երբ հայրն
 կ'ընէր. ո՞վ առաքեցից եւ ո՞վ երթիցէ առ այն ժողո-
 վուրդ : Հօր յաւետակից եւ խորհրդակից իմաստութիւնն,
 Բանն Աստուած, հօրն պատասխանելով ըսաւ. Ահաւա-
 սիկ ես, զիս առաքեա՛ :

Յիսուս ապա սկսաւ իւր խորհրդաւոր խօսքերը,
 խորհուրդները, գերբնական գործերն երեք տարուան
 մէջ ի գլուխ հանել եւ մի քանի տազնապալի ժամեր
 սրանեղութեամբ անցունելով, սահեցաւ զնաց այս աշ-
 խարհէն եւ համբարձաւ յերկինս առ հայրն Աստուած :

ԵՐԵՎ ՏԱՐՈՒԱՆ ՄԷՋ ԹԻՍՈՒՍԻ ՎԱՐԱԾ ԿԵԱՆՔԸ

ԵՒ ՆՈՐԱ ԽՕՍՔԵՐՆ ՈՒ ՀՐԱՇԱՆՎՈՒԹՅՈՒՆԵՐԸ

Յիսուս , իւր պատկառելի ներկայութեամբ պատուեց Կանա Գալիլիայի հարսանեաց հանդէսն եւ իւր հրաշից սկզբնաւորութիւն ընկելով ջուրն ի գինի փոխեց : Յետոյ սկսաւ իւր փրկարար վարդապետութեամբ ուսուցանել եւ իւր քարոզութիւններն իւր գործերով հաստատել : Իւր խօսքերը զսեմ եւ քաղցր էին , եւ անմահութեան յուսով լի , մարդկան սիրտը կը դղրդէին : Իւր աննման պերճախօսութեամբ հրաւէր կ'ուղղէր անխտիր համայն մարդկութեան ըսելով . « Եկայք առ իս ամենայն աշխատեալք եւ բռնաւորք , եւ ես հանդուցից զձեզ » :

Յիսուս , ճշմարտութիւններն երկնային սիրով ոսկեզօծելով , իւր անարատ սրտէն , աննկնդ լեզուէն աղքատ բարբար կը բղխէր , որք սահելով կ'երթային ունկնդրաց սիրտերուն կը հալորդուէին եւ զանոնք ընդ Աստուծոյ կը կցորդէին : Յիսուսի փրկաւէտ ձայնն , որ մարդոց սրտի զգացմանց թելերը կը թրթռացնէր , երբ հեթանոս փիլիսոփայից ականջն հասնէր , նոքա նոր ոգւով մ'ոգեւորեալ , իրենց պաճուճապատանքները , կուռքերն , հեթանոսական աստուածներն եւ անոնց պաշտամունքն ի բաց նետելով Յիսուսի աննկնդ սիրոյ թեւերուն տակ պատասպարան կը փնտռէին : Յիսուս անխտիր ամենուն ձեռք կը կարկառէր եւ զանոնք կ'առաջնորդէր հոգւոյ վիճ զգացմամբ դէպի բարոյական առաքինութիւն եւ ընդհանուր մարդասիրութիւն , բացատրելով մարդուս վերապահուած հանդերձեալ կեանքը :

Յիսուս ընդհանրական սէր մ'ունէր , զոր բոլոր

մարդկութեան վրայ հաւասարապէս սփռել կ'ուզէր նորա հոգեւոր պիտոյքը գոհացնելու համար : Նա իւր կենաց շրջանին մէջ շարունակ խոյս տուաւ երկրաւոր թագաւորութեանց գործոց միջամտելէ , զի ինք աշխարհի վրայ եղբայրական հաւասարութիւն մը միայն կը ճանչէր եւ անոր համար կ'ըսէր . « Գուք ամենքդ եղբայր էք , եւ ձեր հայրն մի է յերկինս » :

Յիսուս երկնային արարչապետական թագաւորութիւն մը միայն կը ճանաչէր իբրեւ ընդհանուր մարդկութեան վրայ իշխող եւ խնամող , եւ իւր անուամբ այս աշխարհիս վրայ հիմնեց ընդհանրական եկեղեցի մը որոյ հիմունքն ո՛չ թէ իշխանական գաւազանի , այլ աստուածային սիրոյ եւ սրտի պարզ հաւատոյ վրայ հաստատեց : Յիսուսի եկեղեցոյն անդամներն են երկնային սիրով եւ միմեանց հետ եղբայրացեալ հաւատացելոց միութիւնն , եւ հաւատացելոց յոյսը սյարարող եւ հաւատքը կազմող ոգին ալ կրօնքն է , որ իւր սկզբնաւորութեան հետ նոցա սրտին մէջ իբրեւ յեղական շնորհաց ազգարար հընչակ շարունակ կը շարժի խղճի թելերէն եւ կ'ազգէ մարդուս հոգոյն :

Կրօնքն՝ որ խղճի ձայնն է , հեթանոսական կիրքերէն անաբեկեալ , ի լուութիւն դատապարտուած էր : Յիսուս ոգեւորեց զայն եւ երկնային սիրով մաքրեց մարդկային մոլութեանց արատաւոր բիծերը , եւ կրօնի հնչակով արթնութիւն տուաւ խղճին , յարմէ յետոյ մարդ սկսաւ խորհուրդէ աւելի սրտի հաւատով ոգեւորիլ եւ տրամաբանութենէ աւելի իւր գործնական առաքինութեան , բարեսրտութեան եւ ընդհանուր մարդասիրութեան մէջ որոնել իւր հոգոյ իրաւանց պաշտպանութիւնն :

Յիսուս աշխարհի մէջ կը շրջէր բարութեան հունտեր սերմանելով : Նա իւր ամենաբարձր ազնուապե-

տուժիւնն պոսկ մարդկային մարմնոց մը տակ պահած ,
 ռամկավարական կենօք կ'ապրէր : Խիստ հեզ էր եւ խո-
 նարհ սրտիւ , անոր համար կ'ըսէր . « Ուսարուք յինէն
 դի հեզ եմ եւ խոնարհ սրտիւ եւ գտջիք հանգիստ ան-
 ձանց ձերոց » : Նա անխոնջ էր իւր աշխատութեան
 մէջ , համբերող էր նախատանաց եւ հալածանաց մէջ :
 Նորա գորովագութ բարեսրտութիւնը մեծ տպաւորու-
 թիւն կ'ընէր իւր ժամանակի մարդոց սրտին վրայ : Նորա
 մէն մի խօսքին եւ գործին մէջ կը փայլէր անյիշաչարու-
 թեան շնորհքն :

Նա չէր սիրեր անգութ , ստախօս , կեղծաւոր եւ
 անիրաւ մարդիկն , որոց վայ կը կարգար : Նոքա որ
 իրենց սրտի հաւատով կարող չէին նորա աստուածորդի
 լինելու դաւանութեան մեծութեան հասնիլ , դարձեալ
 կ'սքանչանային եւ կը հիանային նորա վեհ խորհուրդ-
 ներուն , բարձր պաղափարներուն , անաչառ խօսքերուն
 եւ անյիշաչար վարմանց վրայ : Յիսուս կ'ըսէր այսպիս-
 եաց . կթէ ինձ չէք հաւատար , գործերուս հաւատա-
 ցէք : Յոյժ սքանչելի էր նորա խորհելու , ուսուցանելու
 եւ գործելու եղանակն , եւ բովանդակ մարդոց կեանքէն
 գեր ի վեր կեանք մը կը վարէր :

Նա իւր մաքուր կենաց հետ ունէր այն լայնածա-
 ւայ եւ քաղցր համակրութեամբ շաղուած սէրն՝ որ մարդ-
 կային սեռի ամենէն անարգ անդամներն անգամ առ ինքե
 կը հրաւիրէր : Քնաւ չէր խորշեր բորոտներէն , շարս-
 լալի մեղաւորներէն , այլ անոնց հպելով կը վերանորո-
 գէր նոր առողջութեամբ , նոր սրտով , նոր հոգեով . իսկ
 ընդհակառակն կը յանդիմանէր ագահները , գոռոզամիտ-
 ները , մասնիչներն եւ ի կրօնս կեղծաւորները : Նորա
 աշակերտներն ու հետեւողներն իրենց ամենէն մեծ դասը
 կը քաղէին նորա գործնական կեանքէն : Յիսուս խօս-
 քերէն աւելի գործերով կը հրահանուէր , եւ կեանքն որ-

քան պարզ էր , այս պարզ կեանքին գերազանցութիւնն ալ ա՛յնքան անմեկնելի էր :

Յիսուս փիլիսոփայից նման վերացեալ կերպով չէր քարոզեր եւ ոչ ալ մարդկային ընկերութիւնէն անջատ կեանք մը կը վարէր : Անոնզ զուարճութիւնները չէր անդոսնիր , անշահախնդիր էր եւ իւր միծափոյն իրօն էր բարձր նպատակի մը հասցունել զմարդկութիւն : Նա ըստ տեղւոյն կ'ուրանար իւր անձն որ անպատում փառօք լի էր . բարերարութեամբ կը յաղթէր իւր թշնամեաց եւ կ'ըսէր . « Սիրեցէք զթշնամիս ձեր . բարի արարէք ասելիաց ձերոց » : Նորա խօսքերը կը հրաւիրէին զմարդ յերկինս բարձրանալու հաւատով եւ բարեգործութեամբ :

Յիսուսի ամենէն հաճելի գործն էր այցելել հիւանդաց , կարօտելոց եւ տառապելոց զորս կը մխիթարէր հոգեւոր վարդապետութեամբ : Իւր հետեւողներէն կը պահանջէր ամենամաքուր կեանք եւ կենցաղավարութիւն . սակայն յանցաւորներն ալ չէր պատժեր . իւր մեծագոյն պատիժն էր հետեւեալ խօսքն . « Գնա՛ , այլ եւս մի՛ մեղանչիր . » այս պատիժն որչափ փոքր կ'երեւի , այնչափ ալ խիստ է եւ մեծ :

Եւ անսասնելի պիտի լինէր մարդկան , եթէ Յիսուս եօթանասուն եւ եօթն յանցանաց դէմ եօթանասուն եւ եօթն անյիշաչար սղորմութիւն եւ ներողութիւն չսահմանէր , եւ մեղաւորները թողութեան եւ երկնային փառաց յուսով չդեւորէր : Այս անյիշաչար էակի կեանքը գեր ի վերոյ էր աշխարհի վրայ երեւցող ամեն մարդոց կեանքէն :

Յիսուսի ժամանակակից պատմիչներն հետեւեալ կերպիւ կը նկարագրեն Նորա դիմագծութիւնը, հրաշալի գործերն ու վարած կեանքը.

Յիսուսի ժամանակակից պատմիչք կ'ըսեն . Հիանալի եւ սքանչելի մարդ մը , տարօրինակ բնաւորութեամբ , երևցաւ աշխարհի ՚բայ՝ մարդկան բարոյական ուղղութիւն տալու համար : Նա շատ փշոտ արգելքներու հանդիպեցաւ , սակայն անոնց յաղթելով հասաւ իւր նըպատակին : Նորա կեանքն ու վարմունքը շատ ասարեք էին բովանդակ մարդկութեան կեանքէն եւ վարմունքէն : Նորա դիմաց գծագրութիւնն աշխարհի մէջ գծագրեալ պարզութեան ամենէն վսեմ եւ կատարեալ օրինակն էր : Նա առաքինութեան ամեն ձիրքերով զարդարուած էր . բնութենէն վեր կը խորհէր եւ բարձր կը խօսէր եւ ըզբնութիւն ճնշելով իւր բարձր կամաց կը խոնարհեցնէր : Նորա բարձր հասակն , սիրուն եւ վիհանձն դէմքին շնորհալի երեսոյթն , աննկարագրելի յատկութիւնքն , վայելուչ շարժումներն , անրիժ տեսքն , անկեղծ սիրտն , բերանին չափաբերական համեմատութիւնն , ամենակատարեալ խորհուրդներն , քսողցր եւ համոզիչ խօսքերն , աչաց գեղեցիկ եւ վառվռուն պայծառութիւնն , վիհ եւ իշխանական կեցուածքը մասնաւոր ի՛րենէին թէ՛ նա երկնային իմաստութեամբ լի էակ մի էր :

Բնութիւնը կ'սքանչանար եւ կը զարմանար երբ նորա հրամաններէն իւր յեղաշրջումը կը տեսնէր : Նորա կեանքն էր անմեղ եւ անարատ , սիրտն՝ պարզ եւ անկեղծ : Մարդկային կիրքերը չկարողացան նորա սրտին իշխել եւ յուզել զայն , եւ ոչ ալ յաջողեցան նորա վիհ հոգին խռովել : Նորա խիղճը միշտ արթուն էր : Նա

յանդիմանած ժամանակ իշխանական վեհաժողովը կը վարուէր, իսկ խրատած ժամանակ մեղմութեամբ առ ինքն կը հրաւիրէր մեղմ եւ համոզողական քաղցր ոճով եւ կենդանի բանիւ :

Նա զգալի կերպիւ ի լաւն կը յեզաշրջէր մարդկան տխուր վիճակն, առանց պատերազմի եւ խռովութեան : Նորա սրտէն կը չափուէր նորա մեծութիւնն : Նա երկնային իմաստութեան յատուկ եզոյ կատարեալ վստահութիւն եւ վայելչութիւն ունէր . կը խօսէր եւ կը գործէր այն խորածածուկ բաներն որք մինչեւ իւր խօսած օրերը ծածուկ պահուած էին մարգարէներէն : Նա իւր հալածիչները կ'օրհնէր, շարի տեղ բարիք կը հատուցանէր, զինքն աստղները քաղցր սիրով առ ինքն կը յանկուցանէր եւ ծունր դնելով կ'աղօթէր իւր հալածողաց համար : Չարերը չէր մերժեր, այլ զանոնք խրատելով կը սիրաշահէր : Արդարութիւն կը վարմանար նորա անսահման անյիշատչութեան վրայ : Այսպէս Նա անսահման համբերութիւնը չի ճանաչելով, անզգայ կը կարծէին զայն : Նա լսկ հրամայելով հիւանդ կը բժշկէր, ախտաժէտները կը սրբէր ու կ'առողջացնէր, միտինդրուն յարութիւն կուտար եւ զանոնք իրենց գերեզմանէն հանելով տուն կը գրկէր . եօթն հացով եօթն հազար ժողովուրդ կը կերակրէր . մարդոց սրտի խորերը թափանցելով նոցա գաղանիքները կ'իմանար, եւ գեանի վրայ գիծ մը միայն գծելով, մէն մի մեղաւոր անոր մէջ իւր մեղքը պատկերացեալ կը տեսնէր եւ մեղաւոր կ'ընդ բարկոծելէ խոյս կուտար :

Մարգարէներէն աւելի պարզ կերպով կը դուշակէր աղագայն . ծովու, ցամաքի եւ ամեն տարեկան հեա իշխանարար կը վարուէր, եւ անոնց խռոված ժամանակ խաղաղելու հրաման կուտար իշխանարար . նոքա ալ իսկոյն կը հնազանդէին իւր հրամանաց : Չեղաւ մէկն որ

Նորա խնդարը տեսնէր . նա յաճախ արտասուք կը թափէր , ա՛յնչափ ազգու որ նորա զգացած տխրութիւնն . ուրիշներու փոխանցելով համակրարար անոնց ալ արտասուել կուտար : Նա իւր աղքատիկ կենաց օրինակաւ կը մխիթարէր աղքատներն եւ կը սրբէր թշուառաց արտասուքը : Նորա մաքրակենցալ եւ համեստ կենաց մէջ կը փայլէին լոյս , յոյս , մխիթարութիւն , ճշմարտութիւն եւ արդարութիւն :

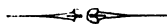
Այս արտաքոյ կարգի շնաշխարհիկ էակն թէեւ տիեզերաց մէջ կ'ապրէր , սակայն տիեզերք նորա սրտին մէջ կը տեսնուէր : Նա տիեզերաց լուսատու ճրագն էր . զմարդիկ Աստուծոյ հետ կապող միջնորդն էր . մարդկութեան ուղղութիւն ցոյց տուող առաջնորդն էր , հանձարոյ եւ իմաստութեան հեղինակն էր : Այ ռք ի մարդկանէ համարձակեցաւ անոր դէմ . իրաւացի արտունջ մը յայտնել :

Նա այնչափ աղքատ եւ ընչատեսց կ'ապրէր , որ իւր գլուխը դնելու տեղ մը չունէր . մեծ մասամբ հիւրընկալներու տուները կը բնակէր , երբ զինքն հրաւրէին : Յերիկները սաճարին մէջ կ'ստուցանէր եւ գիշերները շատ անգամ ձիթենեաց լեռը կ'երթար աղօթելու : Իրեն տրուած մասնաւոր նուէրներու մեծ մասն աղքատաց կը բաժնէր , այնպէս որ յետին չքաւորութեան մէջ կնքեց իւր մարդկային կեանքը : Մեռած ատեն իւր վրայի զգեստներէն դատ ուրիշ բան մը չունէր , եւ այդ զգեստներն ալ իրենց մէջ բաժնեցին զինքն ի խաչ հանող զինուորներն : Նա իւր մօր ապրուստին համար բնաբան մը չթողուց եւ վերջին ժամուն իւր մօր խնամքն յանձնեց իւր սիրելի Յովհաննէս աշակերտին :

Սակայն այս յետին աղքատութեան մէջ սրտի ամենամեծ հարստութիւն մ'ունէր , այս էր այն գերա-

գոյն անմեղութիւնն ու առաքինութիւնն՝ որոց վրայ իւր բոլոր կենաց մէջ մի անգամ պարծինալով ըսաւ . — Ո՛վ պիտի յանդիմանէ զիս մեղաց համար :

ՅԻՍՈՒՍԻ ՄԵՂՄ ԵՒ ՀԱՄՈՉԻՉ ԽՐԱՏՆԵՐԸ

Յիսուս իբրիւ ծածկագէտ զիտէր թէ մարդկութեան բարոյական վերքն ո՛ւր է եւ ի՞նչ բանով կարելի է բուժել զայն . ուստի հետեւեալ խօսքերով կը հրահանգէր զանոնք բարեգործութեան հետեւելու , եւ անոնց եղբայրական միութիւնը կ'ամրապնդէր երկնային սիրով :

Կ'ըսէր Նա . մի՛ դատէք որ չկատուիք . մի՛ պատժէք որ չպատժուիք . երբ չէք ուզեր որ ուրիշները ձեզ չարիք ընեն , զուք ալ ուրիշներուն չարիք մի՛ ընէք . երբ քու աչքիդ մէջ գերան կայ , ուրիշին աչքին չիւզն հանելու դատուոր մի լինիր . նախ քու աչքիդ գերանն հանէ , յետոյ ըսէ եղբօրդ . բեր աչքիդ շիւզն հանեմ :

Այն ծանո՛ որ կտրուել չուզեր , պէտք է որ պտուղ տալու ժամանակը ճանչէ եւ պտուղ տայ զինքն գարմա-նոզ այգեպանին :

Ողորմածներն ողորմութիւն պիտի գտնեն . անոնք որ սրտով սուրբ են , զԱստուած պիտի սեանեն . անոնք որ խաղաղութիւն կը սիրեն , Աստուծոյ որդիները պիտի համարուին : Անոնք որ ճշմարտութեան եւ արդարու-թեան համար կը հալածուին , երկնային վարձատրու-թեան պիտի արժանանան : Բարիք ըրէք զձեզ ատող-ներուն , սիրեցէք ձեր թշնամիները , օրհնեցէք զձեզ հալածողները . յիշեցէք թէ Աստուծոյ արեգակը չարերու եւ բարիներու վրայ միանգամայն կը ծագի . անձրեւն

արդարոց եւ՝ մեղաւորաց վրայ հաւասարապէս կը տեղայ . համբերողներն խաղառ պիտի ապրին . ձեր ըրած ողորմութիւնը ծածուկ պահեցէք , զի ձեր երկնաւոր հայրն ամենատես է եւ ձեր ծածուկ ողորմութիւնը տեսնելով փոխարէնն յայտնապէս կը հատուցանէ ձեզ յաւիտեանական կենաց մէջ :

Ողորմութիւնը նախապատիւ է քան զոհն : Եւ արդարներէն աւելի մեղաւորներու համար եկած եմ , կ'ըսէր Յիսուս , ողջկը բժշկի պէտք չունին , այլ միայն հիւանդները բժշկի կը կարօտին : Եւ զայնչարհ դատելու համար չեմ եկած , այլ միայն փրկելու համար :

Աչառութեամբ մի՛ դատէք , ուղիղ դատաստան ըրէք . եղբայրդ մի՛ դատեր յանիրաւի , զի ամեն դատարկ խօսքեր իրենց մեծ պատասխանատուութիւնն ունին . ինչ օգուտ է մարդուս աշխարհ շահիլ եւ իւր անձը տուժել : Երբ կոյր կուրի առաջնորդէ , երկուքն ալ սխալելով խորխորապին մէջ կը գլորին : Ո՛վ որ իւր անձը կը բարձրացնէ՝ պիտի խոնարհի եւ ո՛վ որ իւր անձը խոնարհեցնէ՝ պիտի բարձրանայ :

Չարագործները խաւարի մէջ մնալ կ'ուզեն , որ իրենց գործերը լոյսէն չյանդիմանուին . իսկ անոնք որ ճշմարտութիւն կը սիրեն , դէպի լոյս կ'երթան որ իրենց գործերը պայծառ տեսնուին : Պիղծ են , կ'ըսէր , գողերը , շնայողները , սպանողները , ստախօսները , չարերն , ազահներն , ամբարտաւանները , նինգաւորներն , հայհոյիչները , զրպարտիչները , մասնիչները . եւ այսպիսիներն արհամարհելէ յետոյ , Աննա լիւնէն Մովսիսի բերած անաբանեայ պատուիրանքն ընդունելու եւ կատարելու հրահանգ կուտար եւ աստուածային սէրն ամեն բանախաղաս եւ վերադաս կը համարէր : Աղօթեցէք , սէր , որ փորձութեան մէջ չխնաք . պահօք եւ աղօթք միայն կարող կը լինիք ձեր հոգւոյ թշնամին ձեր

մէջէն հալածելու եւ Աստուծոյ մօտենալու : Աստուած հոգի է եւ անոր երկրպագուներն ալ պէտք է որ հոգւով եւ ճշմարտութեամբ անոր երկրպագութիւն ընեն :

Հաւատով ինչ որ խնդրէք՝ կ'առնէք, միայն թէ չարաչար չիմդրէք : Ամեն բանէ առաջ արդարութիւն եւ Աստուծոյ թագաւորութիւնը խնդրեցէք . մնացեալն Աստուած զիտէ թէ դուք ի՞նչ բանի պէտք ունիք : Յիսուսի այս վարդապետութիւնք վերացական սկզբանց հաւաքում մը չէին, այլ բարոյական զործնական կանոն եւ վարուց ու բարուց ուղղութիւն առողջ հրահանգներ էին :

Նորա խրատներն ազնիւ սահմանադրութիւններ էին որք ընկերական պարտուց եւ իրաւանց վերջեցիկ յարաբերութիւնները կը ծրագրէին : Նորա քարոզած սէրը, բարեարտութիւնն ու բարեգործութիւնն յառաջ կը բերէին այն արդիւնքն որ թելադիր կը լինէր մարդկան մեծագործութեանց : Նա լուսագոյն կենաց յուսոյ ներշնչութեամբ՝ մարդկային վիշտերը կ'սփոփէր եւ աշխարհի դառնութիւնները կը քաղցրացնէր երկնային սիրով :

Յիսուս իւր վերջին ժամերուն մէջ, նոր պատուիրանաւ կը հրահանգէր իւր աշակերտներն որ զիրար սիրեն : Ա՛րքն էր նա . եթէ զիս կը սիրէք, պէտք է որ իմ պատուէրներս պահէք . ամենէն մեծ սէրն այն է որ մէկը կարողանայ իւր անձը իւր բարեկամաց համար զո՞ն տալ :

Աստուածային եւ ընկերական սէրն արդէն Մովսէս, Յիսուսէն շատ յառաջ, Սինա լեռնէն իրբեւ պատգամ բերած եւ ժողովրդեան հաղորդած էր . սակայն Մովսէս լոկ պատգամաբեր մ'էր եւ ոչ թէ սիրոյ հեղինակ ուստի սիրոյ սահմանն ու զօրութիւնն ըստ արժանւոյ ըմբռնած չլինելով, չկարողացաւ ներգործիչ ընել զայն Սակայն Յիսուս սիրոյ հեղինակն էր եւ անսահման սէր մարդկային մտաց ըմբռնելի ընել տալու համար կ'ըսէր

Ճշմարիտ բարեկամական սէրը կեանքէն նախապատիւ է : Ճշմարիտ սիրով սիրող բարեկամն իւր կեանքը կուտայ իւր բարեկամին կեանքը պահելու համար : Յթէ շէք հաւատար ստոր , համբերեցէք որ դործական կերպով համոզեմ զձեզ իմ անձիս օրինակաւ :

Յիսուս իւր կեանքը մարդկային սիրոյն կը նուիրէ եւ ինք կը մեռնի , որպէս զի իւր սիրոյ առարկայն , մարդկութիւնն , վերակենդանութիւն ստանայ : Իւր մահուան ամենազառն ժամերուն մէջ անգամ կը սիրէ իւր հակառակորդներն եւ անոնց համար կը բարեխօսէ առ Հայրն , որպէս զի ներէ զինքն խաչի մահուան դատապարտող դահիճներուն : Այս եղանակաւ կը կատարէ Յիսուս իւր աստուածային պաշտօնն : Իւր վերջին տագնապալի ժամերուն մէջ կ'ըսէր . Իմ ժամանակս կը մօտենայ . ես կ'երթամ եւ իմ խաղաղութիւնս ձեզ կը թողում : Աստարեալ եղէք ինչպէս որ ձեր երկնաւոր հայրը կատարեալ է : Կը յաւելու ըսել . ելի ի հօրէ եւ ելի յաշխարհ . դարձեալ կը թողում զաշխարհ եւ կ'երթամ առ հայր . այս աշխարհի իշխանը պիտի գայ , բայց իմ վրաս բան մը չպիտի դանէ , վասն զի ես այս աշխարհէն չեմ : Մարդ կը մորմոքի եւ կը սոսկայ այն կատաղի անդիւթեանց վրայ , որք ի գործ դրուեցան Յիսուսի չարչարանաց եւ տանջանաց համար , սակայն Յիսուս նոյն ինքն երկնային միսիթարութիւնն էր եւ հաւատացելոց փրկութիւնն ու աղատութիւնն , որուն համար սիրով կը տանէր հալածանաց , նախատանաց եւ չարչարանաց :

Յիսուս մարդկային մեղքը ներողութեամբ քաւեց , իւր անսեղ արեամբ լուաց , անյիշաչարութեամբ սրբեց , եւ իւր անմահ սիրով սիրեց զմարդիկ եւ երանական յուսով սղեւորեց : Յիսուսի անաւոր չարչարանքն , խաչելութիւնն , թաղումն մի քանի տագնապալի ժամերու մէջ պիտի կատարուէին եւ անցնէին երթային . սակայն

նորա երկնային թագաւորութիւնն անմահ պիտի մնար երկնից մէջ եւ երկրի վրայ հաւատացելոց սիրտերուն մէջ : Յիսուսի երեքօրեայ անկիման մէջ հաւատացելոց մշտնջենաւոր վերականգնոււմը կար պահուած :

Նա խոնարհութեան , հեղութեան եւ համբերութեան իբրեւ ճշմարիտ պատկեր , ամենայն սիրով եւ յօժարութեամբ տարաւ ասին նախատանաց , չարչարանաց , վշտաց եւ ցաւոց : Նա իւր յաղթական կեանքն անխռով սկսաւ Գիթսեմանի ձորէն , անցաւ Յուդայի մատնութիւնէն , քահանայապետաց դատարաններէն , Հերովդէսի եւ Պիղատոսի սպանալի պատիժներէն եւ վերջապէս ընդոճնեց նախատական մահուան վճիռը :

Քահանայապետք եւ դպիրք ստութեան վրայ հիմնեցին Յիսուսի դատապարտութիւնն : Պիղատոսի ձեռքը կը դողդոջէր ջորս գիր գրելու ժամանակ , եւ լեզուն կը թոթովէր մահապարտութեան վճիռն արձակած ատեն : Յուլա որ մտանած էր զնա , ըսաւ . անմեղ արիւնք մատնեցի . եւ ինքզինք մահացուց :

Յիսուս իւր բարձր զլուխը յօժարութեամբ խոնարհեցուց փուշէ պսակին տակ , երես չդարձուց նախատական թուքէն , բանտէ ի բանտ գնաց , չարչարանքէ ի չարչարանս , տանջանքէ ի տանջանս , եւ իւր մահուան գործիքն եղող խաչն իւր ուսն սուած , անվեհեր սրտիւ եւ անխռով հոգևով ելաւ Գողգոթայի կատարն , եւ ի շարս մահապարտ մարդասպանաց եւ սուազակաց խաչին վրայ դամուելով հեռեւեալ երկու խօսքն արտասանեց . առաջին՝ ծարաւի եմ , եւ ստուգիւ ծարաւի էր Յիսուս մարդոց փրկութեան : Հայր , հոգիս քու ձեռքը կը յանձնեմ : Յիսուս մահուան յաղթանակեց եւ իւր մահն մխիթարութիւն բերաւ հաւատացելոց :

Ամենայն ինչ կատարեալ է , ըսաւ : Յոյժ ճշմարիտ է որ ապերախտութիւն կատարեցաւ մարդոյն կողմէ ,

անիրաւութիւնն դատաւորաց կողմէ, սէր, արդարութիւն, յազթութիւնն ու փրկութիւնն Աստուծոյ կողմէ : Յիսուս կը բարեխօսէ առ Աստուած՝ մարդոց մեղքը չը յիշելու համար : Հոս ի յայտ կուգան Յիսուսի ծայրագոյն մարդասիրութիւնն ու անյիշաչարութիւնն, եւ կը հասկըցուի թէ ընաւ ատելութիւն կամ վրէժինդրութիւն չկար Յիսուսի ոգւոյն մէջ :

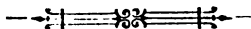
Տարերք նորա անմեղ սպանութիւնը տեսնելով սարսափահար կերպարանափոխ եղան : Այն պահուն երբ Յիսուս խաչին վրայէն թողութիւն կը խնդրէր իւր հակառակորդաց համար բարեխօսելով, չարալեզուք եւ չարամիտք կը կարծէին թէ նա կարող չեղաւ իւր անմեղութիւնը պաշտպանել : Ասոր համար կ'ըսէին որ, եթէ Աստուծոյ որդի է, թո՛ղ այդ խաչին վրայէն վար իջնէ եւ մեք տեսնեմք ու հաւատամք :

Գնաց Յիսուս, ինչպէս որ գրուած էր իրեն համար, ասկայն նորա տիգաւ խոցեալ կողէն բզխած կինաց ջուրն, անմեղ արիւնն եւ երկնային սիրոյ վրայ հաստատեալ հաւատքն զիրար գրկախառնելով կազմեցին քրիստոնէական եզրայրական միութեան վեհ եկեղեցին, որոյ միջոցաւ քրիստոնեայն կ' հաւատայ ստանալ սրբութիւն, քաւութիւն եւ թողութիւն մեղաց, եւ հաւատով բարձրանալ երկնային անճառ փառաց :

Յիսուսի կեանքն ու անօրինութիւնք անմահին Աստուծոյ կամաց եւ գործոց զաղանիքները լինելով, փիլիսոփայութեան միտքն չյաջողեցաւ նմա հասու լինել . բառ աստուածային սիրոյ ներշնչութիւնն անմահութեան յոյ մը զետեղեց Յիսուսի հետեւողաց սրտին մէջ, յորմէ ծն հոգ առաւ քրիստոնէին հաւատքն :

Յիսուս իւր անօրինական գործերն աւարտելով, յետ յաւթեան մի քանի անգամ իւր սիրելի աշակերտաց երեւելու եւ քառասուն օր վերջը զանոնք ձիթենեաց ու

Գալիլիայի լեռն հանելով ձեռնադրեց եւ օրհնեց , աւետարանի քարոզութեան պաշտօնը . նոցա յանձնելով , եւ ինք համբարձաւ յերկինս , ըսելով . « Գնացեք աշակերտեցեք զամենայն հեթոնոսս » :

ՅԻՍՈՒՍԻ ՓՐԿԱԳՈՐԾ ԱՒԵՏԱՐԱՆՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒ- ԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄՆ

Յիսուս ինք յերկինս համբարձաւ , բայց իւր խորհրդոց , խօսից եւ զործոց ի յիշատակ կենդանի եւ անմահ աւետարան մը թողուց հաւատացելոց : Այս հրաշալի աւետարանէն կը բղխին լոյս , յոյս եւ կեանք , եւ այս աստուածային գանձարանը ճշմարտութեան հիմն ու արդարութեան կշիռն է եւ մարդոց հոգիներուն սննդատու եւ կենսաջամբ կաթն :

Յիսուսի անկեղծ սրտէն բղխած անմահ աւետարանի ոգին սովորեցուց Փիլիքսին ըսել իւր հեթանոս հակառակորդին , թէ զուք չարութեան կատարուելէն վերջը կը պատժէք զմարդ . սակայն մեք մեղք կը համարեմք մինչեւ իսկ մեղանչական խորհուրդ մ'անցունել մեր միտքէն :

Աւետարան բազմակնութիւնը ջնջեց եւ Ազգայ իբրեւ ընկեր սրտուած կինն իբրեւ ստացուածք կամ ըրուակ գործածելէ արգիլելով՝ ազնուացոյց եւ սրբեց . եւ ստերազմի սոսկումները թեթեւցուց , զերկները փրկ , ստրուկներն արձակեց , աւատական հարստահարութիւն

ողին սանձեց եւ բարբարոս ազգաց օրէնքներն աղնուա-
ցոյց մարդասիրութեամբ :

Աւետարան սոխակի պէս սկսաւ մարդոց սրտին
հետ խօսիլ : Հրէաստանի խորերէն բարձրանալով , աստ-
ուածային սիրոյ հունտերը տարաւ սերմանել կոստպաշտ
սիրտերու մէջ , որով մարդ ճնշելով յաղթեց իւր կրից եւ
սրտով ճանաչեց ու գտաւ իւր վնասոած սրտի խաղա-
ղութիւնն ու հանգստութիւնը :

Յիսուսի աւետարանն զմարդ աստուածութեան եւ
զԱստուած մարդկութեան մօտեցուց , որով գոհացումն
սուաւ մարդկային հոգւոյն եւ բաղձանաց : Մարդկային
մտաց հասողութենէն բարձր հրաշքով մ'աղնուացուց
քաղաքական եւ բնկերական կեանքն եւ իբրեւ մի ըն-
տանեաց անդամներ սիրով իրարու հետ կապեց մարդ-
կային ազգն :

Աւետարանն իւր վսեմ պարզութեան հետ ունի նաեւ
քաղցր ոճ մը , եւ մարդկութեան հոգեւոր մնունդ սա-
լով նորա միտքն ու սիրտը պաշտելի նպատակի մը վե-
րածեց : Աւետարանն այն անհամեմատ քաղցրութիւնն է
որ աշխարհի բոլոր դառնութիւններն ու վիշտերը հոգւոյ
վեհ զգացմամբ բարեխառնելով , ուժգնութիւն տուաւ
մարդոց յօժարութեան՝ Յիսուսի քաղցր լուծն ու թեթեւ
բեռը կրելու : Նա բանաստեղծական զարդերով չէ զար-
դարուած , այլ աստուածային պարզ եւ յասուկ գրոշմը
կը կրէ իւր վեհ ճակատին վրայ : Նորա մէջ մի խօսքէն
կը բղխին սէր , լոյս , յոյս եւ մխիթարութիւն : Նա Աս-
տուծոյ խօսքերով կը լուսաւորէ մարդոց միտքերը , կը
վերանորոգէ սիրտերը եւ թառամիալ խորշակահար հո-
ներուն վերակենդանութիւն եւ նոր փթթում կուտայ :
« խափրիչ խորշակ մը չէ , այլ դարման զիտիւր մ'է
սիրտերու զստութիւն կուտայ , արթուն հակող մ'է
կը հրահանգէ մարդկային սիրան զգաստութեան մէջ
ալու : Աւետարան աստուածային կամաց բացատրու-

թիւնն է եւ աստուածային սիրոյ վրայ բուսած բարհնամ պտուղներ առող մեծ ծառն է . նա մարդոց բարոյական զգացումները զարգացնելով , աստուածային սիրովն կը մխիթարէ հաւատացիլոյն սիրտն ու հոգին :

Աւետարանն այն ճշմարիտ որթն է որ մարդուս հոգին ու սիրտն աստուածային սիրով շնորհանելով , իբրև մի ունն Յիսուսի հետ կը կապէ եւ զայն պողպատե-րութեան մէջ կը դնէ : Աւետարանի փրկարար պատգամը զմարդ գէպի յուզութիւն կ'ոգեւորէ . նա ձգողական օրէնք մ'է որ մարդկային զգացումներն ազնուացնելով աստուածային սիրոյ հետ անմեկնելի հաղորդակցութեամբ կը կապէ :

Մարդ մինչև աւետարանի ծագումն իւր երջանկութիւնը նիւթի մէջ կը փնտռէր , սակայն աւետարանէն սովորեցաւ իւր երջանկութիւնն հոգեւոր կենաց բարոյական առաքինութեան մէջ փնտռել : Մարդ տն գործերն զորս աւետարանէն առաջ կը գործէր եւ ամօթ չէր համարեր , աւետարանական շրջանի մէջ մանկէն յետոյ , սխաւ թէ՛ ամօթ , թէ՛ մեղք եւ թէ՛ ոճիր համարել :

Մարդուս սիրտն աւետարանի մէջ կը գտնէ իւր խաղաղութիւնն ու հանգստութիւնը , վասն զի նորա խօսքերը կեանք են եւ կենդանութիւն կը ցոլացնեն հաւատացիւոց սրտին : Աւետարանի դասերէն աւելի հոգւոյ մտնող առող մեծ դիտութիւն չկայ , նորա հոգին ճանաչելէն աւելի մեծ իմաստութիւն չկայ . վասն զի աւետարան՝ Աստուած եւ մարդ միմեանց շատ կը մօտեցնէ :

Աստուած իւր անմահ սիրով կը խոնարհի եւ մի իւր պարզ հաւատով կը բարձրանայ : Աստուած եւ մի աւետարանի մէջ զիրար կ'ըմբռնեն . աւետարանէն կ'սանի մարդս իւր նշանաբանն , իւր կոչումն եւ իւր վրջին նպատակի վեհութիւնն ու մեծութիւնը :

Աւետարանի հաւատով ոգեւորեալ քրիստոնեայն՝ աստուածային սիրոյ լարը բռնած՝ երկինք հընդու եւ երանական փառաց հասնելու ճանապարհը կը փնտռէ : Հաւատացեալը մտաց սրատեսութեամբ չ'ըմբռնիր , այլ սրտի քաղցր զգացմամբ կը հաւատայ . չի քննիր , այլ կը հաւատայ եւ հաւատով կ'ըմբռնէ զԱստուած . նա իւր խիղճն իրբեւ ուղեցոյց առած՝ աւետարանի գծած ճանապարհէն շարունակ կը քալէ դէպի ուղիղն եւ բարին :

Աւետարանի հաւատացեալը կը փափաքի իւր միտքը լուսաւորութեան , կամքը շափաւորութեան եւ խիղճըն արթնութեան մէջ պահելով , այս աշխարհի մէջ 'ընայո՞ւն առաքինութիւն փնտռել եւ երկրի վրայ երկնաքաղաքացի լինելու միջոցներուն վրայ խորհիլ եւ դործադրիլ , աշխարհի բարիքն ո՛չ թէ իւր հաճոյից , այլ իւր վնճ նպատակին ծառայեցնել , եւ սիրան առաքինութեան տաճար հանդիսացնել : Հաւատացեալն իւր անմահ հոգւոյն համար անմահ փառք մը կը փնտռէ . զգալի աշխարհի մէջ երկնաքաղաքացի լինելու յուսով եւ սիրով կը մխիթարէ ինքզինք , եւ կ'զգայ թէ մահը չի կրնար իշխել առաքինի հոգւոյն վրայ եւ զայն նուատացնել . կը հաւատայ թէ որեւէ զօրութիւն կարող չէ մարդոյն առաքինութիւնը ջնջել եւ զայն Աստուծոյն նուազնել , զի առաքինութեան կիանք անմահ է եւ անեղծանելի :

Աւետարանի մէջ Աստուած իւր կարողութեամբ կը փայլի եւ մարդ իւր տկարութեամբ կ'երեւի : Երբ մարդ անհնազանդ կը գտնուի , Աստուած իւր արդարութիւնն դործ դնելու կը պատրաստուի : Երբ մարդ կը զղջայ , զի Աստուած ներողութեամբ կը ներկայանայ . երբ մարդ ապաւէն կը փնտռէ , Աստուած օգնութեան ձեռքը կ'արկառէ . երբ մարդն հաւատայ , Աստուած կը հրաազործէ . երբ մարդ կը յուսայ , Աստուած նորա ակըն-

կառուցիւնը կը վարձատրէ : Աւետարանն ուսոյց մարդոյն , սր առաքելութեանց սուրբ եւ մաքուր սերմանց մէջ մտլութեան որոմն չ'իստոնէ :

Աւետարանը՝ գթութիւնն արդարութենէն վերադաս համարող անյիշաչարութեան կտակն է ; ընկերսիրութեան եւ եղբայրսիրութեան անխզելի կասն է , մարդկութեան նշանարանը բարձրացնող բարոյականութեան հզօր խարխիսն է , աշխարհի լուսատու ճրագն , թշուառներու ապաստանարանն , յուսահատկոց յոյսն , նեղելոց ապաւէնն եւ մոլորելոց առաջնորդն է . սակայն քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան մէջ , քիչհրը կարողացան այս աստուածային լեզուն հասկնալ :

Առաքեալք , Պէնտէկոստէի օրն հոգւոյ ներշնչութենէն լուսատրեալ , սքանչելի կերպով բացատրեցին արտուածային անձի վարդապետութեան վեհնօպատակն , եւ հոն գտնուող այլեւայլ ազգաց ժողովուրդները քրիստոնէական եղբայրական մ'ութեան կապով մկրտեցին , յանուն Հօր Էւ Որդւոյ Եւ Հոգւոյն սրբոյ : Հոն խարութեան ողին՝ անխարութեան եւ երկնային սիրոյ միութեան մէջ նուիրագործուեցաւ :

Այն օրէն սկսեալ , առաքեալք սկսան ի սփիւռս հեթանոսաց քարոզել կենաց բանը . թէպէտ ի սկզբան քրիստոնէութիւնը խիստ տկար եւ անզօր էր , եւ իւր հիմնադրի պէս կ'անարդուէր , զի մարդկօրէն մտածողներուն այնպէս կ'երևար թէ այս կրօնք ապագայ չունի , վասն զի նորա վեհ հոգին տակաւին ըմբռնած չէին . սակայն վերջէն քրիստոնեայք սկսան զգալի կերպով դանազանուիլ խառնիճազանճ կոսպաչտ ժողովրդէն , իրեն երկնային սիրոյ հաւատքով եւ գթասարտութեամբ : Սոց սկզբունք բոլորովն հակառակ էին իրենց օրերու մէ ապրող հին հեթանոս ժողովրդեան սկզբանց : Այս հա կապատկեր զրութենէն ծնունդ առաւ հեթանոսակա

հալածանքն ընդդէմ քրիստոնէութիւն տարածող առաջելոց եւ քարոզչաց ու քրիստոնէութիւն ընդունող ժողովրդեան : Այսերք շատ կը խոժոռէին քրիստոնէութեան դէմ , վասն զի բացայայտ կը տեսնուէր որ քրիստոնէից քարոզած հաւասարութիւնն ու եղբայրական միութիւնը պիտի ջնջէր իրենց բռնական տիրապետութիւնը :

Քրիստոնէական կրօնքն ընդունողներն երկար ժամանակ հալածուեցան , եւ շատեր մարտիրոս նահատակներ դարձան սոսկալի շարչարանօք : Հիթանոսք քրիստոնէից աղօթատեղիները կ'այրէին , նոցա քարոզութեան նուիրական թուղթերը կը պատռէին եւ բոցերու ճարակ կուտային :

Սակայն ճշմարտութեան նահատակներն իրենց վարձապետին գործնական օրինակին հետեւելով , ամենայն սիրով եւ յօժարութեամբ կը տանէին զրկանաց : Ասոնց սրտին մէջ տարրացեալ Յիսուսի սէրը կը յաղթէր իրենց կրած շարչարանաց , նախատանաց , հալածանաց եւ մահուան , եւ շատերն ալ լիրանց դլուխները , կիրճերու եւ քարայրներու մէջ իրենց խղճին ասպաւէն կրփնտռէին :

Այս արիւնահեղ ժամանակներու մէջ քրիստոնէութիւնն իսպառ անմիտիթար չմնաց , զի ունեցաւ իւր նեցուկ եւ պաշտպան անդրանիկ հաւատացեալ Արգար թագաւորն յարեւելս , որ օգնելով կը զօրացնէր Յիսուսի եկեղեցին :

Եկեղեցին սոյն օրերու մէջ ոգեւորեցաւ սրալի պարզ հաւատով առ սէրն աստուածային : Աստուածային սէրն հետզհետէ ազնուապետական տպաւորութիւն ըրաւ քրիստոնէից սրտին վրայ եւ անոնց բարոյական կեանքը ականդնեց :

Այս կրօնք , երկնային սիրոյ մէկ կայծէն լուսանեալ , մուտ գտաւ մարդկային ընկերութեան ամեն սերուն մէջ , եւ շեշտակի վէրք մը բացաւ կռապաշտարհի սրտին վրայ , զի նորա սուտ առտուածները

գլորելով մարդկութեան առջեւ նոր կեանքի մը դուռնեքը բանալու նշաններ ցոյց կուտային :

Քրիստոնէութիւնն թէեւ առանց հալածանաց չմնաց, սակայն հալածանք, նահատակութիւնք եւ մարտիրոսութիւնք իւր ասպարէզն ընդարձակեցին :

Որչափ որ քրիստոնէութիւնն կ'աճէր եւ կը զօրանար, այնչափ ալ հեթանոսութիւնը կը նուազէր եւ կը մեղմանար : Յիսուսի աւետարանին քաղցր տպաւորութիւնք մարդկութեան սրտին մէջ կազմեցին այն հաւատքն որ երկնային յուսոյ սիրով ոգեւորեց քրիստոնէից կեանքը : Վերջապէս աւետարանն յաղթանակեց եւ իւր երկնային զօրութիւնը տարածեց մարդկութեան մեծ մասին վրայ :

Եւ որովհետեւ աւետարանի խօսքերուն մէջ ճշմարտութեան ճանաչում, արդարութեան ուղղութիւն, սրբտի ազնուութիւն, սիրոյ անկեղծութիւն, ընդհանուր մարդասիրութիւն, կատարեալ բարոյականութիւն, գրթութիւն, ներողութիւն, անյիշաչարութիւն, ազնուապետական վեհութիւն եւ նպատակի վսեմութիւն կային, սոսկական մարդէն սկսեալ մինչեւ կայսերք ինքնայոժար մտան խղճի հանդարտութիւն տուող աւետարանական զինուորութեան զրօշակին տակ :

Աւետարանի քարոզիչներն Յիսուսի յաղթական յարութենէն, համբարձմանէն եւ Հոգւոյն սրբոյ գալստենէն վերջ, կիսամերկ, ցուպ ի ձեռին, խաչի ստորոտէն ըսկսան փրկութեան աւետիս տանիլ եւ հազորդել ի Հռոմ, յԵգիպտոս, յԱնտիօք, յԱղէքսանդրիա, յԵփեսոս, ի Կորնթոս եւ այլն ընակող եւ խաւարի մէջ նստող ժողովրդեան : Նոքա շուտով հեռացան իրենց կոշտ կրօնքէն եւ փարեցան Յիսուսի խաչին : Առաքեալք կենդանի հաւատք մը կը քարոզէին ի Քրիստոս, որ ընկերային կենաց կեդրոն եւ աղբիւրն էր : Այս աղղու զգացումներ այնպէս ոգեւորեցին քրիստոնեայններն, որ « կ'մարմին եւ մէկ կենդանի հոգի կը կազմէին եւ իրից սրբութեամբ եւ առաքինութեամբ պատկառ կ'ազդէ »

չատերու : Նոքա հայրենիք չունէին . նոցա հայրենիքն երկինքն էր , նոցա առաջնորդն Յիսուսի խաչն ու աւետարանն էր . նոցա սիրտն եւ քսակը բաց էր հաւասարապէս ամենուն համար . ամենքը միմեանց ծառայ եւ ըսպասաւոր էին եւ աղքատաց պէտքերը հոգացող :

Աւետարանական եկեղեցին՝ որ քրիստոնէից միութիւնն է , կը մկրտէ զմէն մի հաւատացեալ՝ եղբայրական սիրոյ մէջ հաստատելով զայն : Աւետարանական կրօնքն՝ որ եկեղեցւոյ կենսատու հոգին է , շարունակ հաւատացելոյն յոյսը կ'ոգեւորէ զէպի անմահութիւն վերասլանալու : Սոյն կրօնք Աստուծոյ եւ մարդուն միջեւ հաղորդակցական յարաբերութեան ուխտ եւ պայմանն է : Նա մարդոց սիրտն Աստուծոյ սիրոյն հետ լծորդող կապն է , որ կը սովորեցնէ հաւատալ , յուսալ , սիրել եւ պաշտել : Քրիստոնէութեան վեհութեան վկայներէն մին ալ այն մեծ կերպարանափոխութիւնն է , զոր աշխարհ կրեց եւ իւր երեսը խաւարէն զէպ ի լոյս դարձոյց , զգոյսական կեանքը թողլով , բանական եւ հոգեկան կեանքն ընտրեց , անբարոյականութիւնը մերժելով բարոյական կենաց մէջ մտաւ , ստուերը թողլով՝ ճշմարտութեան հետեւեցաւ :

Ուղղութեան եւ ճշմարտութեան հիման վրայ հաստատեալ կրօնի ազդեցութեան առջեւ , հեթանոսութիւնն հետզհետէ տկարանալով , հեթանոս պատգամախօսք ըսկսան լռել եւ իրենց զոհազործութեան սեղանները թափուր մնացին : Կռապաշտ փիլիսոփայները քրիստոնէութեան փարեցան եւ քրմապետները քահանայութիւն ընդունեցին : Այն սեղաններն՝ որոց վրայ հեթանոսական զոհեր կը մատուցուէին , նուիրագործուելով խաչի խորհրդաւոր սեղան դարձան :

Յիսուս ո՛չ փիլիսոփայից փիլիսոփայութեան , ո՛չ ճրտասանից ճարտասանութեան եւ ո՛չ ալ տրամաբան , տրամաբանութեան վրայ հաստատեց՝ երկնից վարձ տրութիւնն . այլ մարդոց պարզ սրտին , անկեղծ սոյն , ճշմարիտ հաւատոյն եւ բարեգործութեան վրայ

հաստատեց իւր երկնային թագաւորութեան փառաց մեծ շէնքը : Քրիստոնէութեան նոր շրջանին մէջ , ըսողներ կային թէ ինչպէս որ աղգերը կուգան այս աշխարհ , կը ծերանան եւ կ'երթան , այնպէս ալ կրօնքներն , եւ թիրեւս այս նոր քրիստոնէութեան կրօնքն ալ միւսմտութեամբ վիճակին վիճակակից լինի եւ անհետանայ . սակայն ըստ իմ մտածութեան եւ հաւատոյ , Յիսուսի աւետարանն եւ նորա կեանքն ամեն ժամանակ իւր սկզբունքներով նոր է , եւ անծերանալի ու միշտ կենդանի եւ պաշտելի ամեն խորհող մարդու համար :

Նրա կը տեսնենք թէ մարդիկ իրենց մտաւորական կենաց զարգացումն տալով իրենց խղճի հանգստութիւնը կը փնտռեն , եւ իրենց նիւթական կենաց ապահովութիւնն ու հաւաքական զօրութիւնն Յիսուսի աւետարանին մէջ կը տեսնեն , այսպէս նաեւ իրենց սրբտի անդորրութիւնն անկէ կը բաղձան ստանալ , եւ երբ իրենց փնտռածն ընկերական ընդհանուր սիրոյ միութիւնէն կարելի է ձեռք բերել . երբ աւետարանական ըսկզբունքներն մեծագոյն ոյժը կուտան մարդոց իրենց խորհուրդներն ընդլայնելու , իրենց սիրտն ազնուացնելու , հոգին վեհ նպատակի մը վերածելու , եւ իրենց բարոյական կեանքն ուղղութեան մէջ պահելու . այս ամեն դասերն կը հրահանգեն զմարդ որ աւետարանէն չը հեռանայ , զի որչափ որ մարդոց մտաւորական կեանքն յառաջադիմէ , այնչափ ալ Յիսուսի աւետարանը դէպի իւր վեհութիւն պիտի բարձրանայ , իւր բարոյական ազդեցութեամբ :

Վերջին խօսք , աւետարանի կեանքն իւր հեղինակին կենաց պէս , միշտ կենդանի է եւ անմահ . ինչպէս որ ըսաւ Յիսուս , « Երկինք եւ երկիր անցցին եւ բանք իմ մի անցցին » :

Յիսուս , իւր մահուամբ , յարութիւն մը կենադործեւ եւ աստուածային սիրոյ վրայ եկեղեցի մը հաստատելու հեթանոսական փիլիսոփայութիւնն իւր գլուխը խոնալ հեցոյց քրիստոնէական պարզ հաւատոյ եւ սիրոյ առջի

Յիսուս իւր թեթեւաչարժ ոտքն անոր վրայ դնելով բարձրացաւ ըսելով . ես երկնային սիրով յաղթեցի աշխարհի խմաստութեան :

Յիսուսի աւետարանն իւր ամենամաքուր պարզութեամբ եւ ի ձեռն առաքելոց քարոզութեամբ գտաւ իւր ծաւալումն ամեն տեղ , ամեն հաւատացեալներու սրտին մէջ , եւ նոցա հոգեւորական կեանքը սնուցանելով միութարեց նոցա սիրտն ու հոգին երկնային յուսոյ քաղցրութեամբ :

Առաքեալք եւ նոցա յաջորդներն իրենց ստանձնած պաշտօնը կատարելով՝ Յիսուսի եկեղեցին եւ սուրբ աւետարանն յանձնեցին հայրապետաց պահպանութեան , եւ իրենք նահատակութեամբ եւ մարտիրոսութեամբ մեկնեցան այս աշխարհէն :

Հայրապետական շրջան եւս , առաջին օրերու մէջ , առաքելոց ժամանակի պէս իւր հալածումն եւ հարուածը կրեց շահամուլ եւ փառասէր տիեզերակալներէն , սակայն միխէ նոցա սուրբ կարճ չէր երկնային սիրոյ հուրը շիջուցանել եւ հաւատացելոյն սիրտն իւր Աստուծմէն բամանել :

Կոստանդիանոս կայսեր եւ Տրդատ Թաղաւորին անյաղթիկ հաւատոյն դէմ ի զուր ժարանչիլու փորձ կը փորձէին իրենցմէ վերջ եկողներն , սրպիսիք են կայսերք հոռմէականք՝ Գեմետրիանոս , Տրիանոս , Սեւերոս , Մաքսիմիանոս , Գիկոս , Վաղերիանոս , Վիկիանոս , Յուլիանոս եւ այլք , սրոցմէ քիչ մը վերջն եկող յաջորդները ճշմարտութեան վերահասու լինելով՝ չուտով խոնարհեցան Յիսուսի խաչին պատուանդանին առջեւ եւ Յիսուսի եկեղեցին զօրացուցին :

Հալածիչներու հալածանքն , հուր , սուր , բանա , խաղան եւ անթիւ տանջանք բնաւ չկարողացան արք լինել քրիստոնէական կրօնի տարածման . ընդհառակն եկեղեցին շարունակ դէպի յառաջադիմութիւն յթար : Սոյն վիճակի մէջ , մինչ քրիստոնէութիւնն յլած կը դիտէր իւր պարզ եւ ամենամաքուր առա-

քելական եկեղեցւոյ անարատութեան վրայ, եւ սքանչանալով կը հիանար եւ աշխարհ կը հիացնէր Յիսուսի անհաս մարդասիրութեան եւ անյիշաչարութեան վրայ. անկէ մեծ յաղթութիւն չէր լիներ, երբ քրիստոնեայն, քրիստոնէութեան հիմնադիր հեղինակին գործնական օրինակին հետեւելով, իւր հալածչաց կը յաղթէր աղօթելով, եւ միշտ չարի տեղ բարի կը փոխարինէր:

Մինչ այս գրութեան մէջ քրիստոնէութիւնը հոգւով կ'զմայէր, միւս կողմէն յանկարծ սկսաւ դառնութեան արմատն իւր մէջէն եւ իւր ծոցէն բղխիլ, եւ աստուածային ճշմարիտ սիրովն ոգեւորեալ հօտն երկպառակել ու բաժանել:

Սուքա հեթանոսական իմաստասիրութեան եւ քրիստոնէական վարդապետութեան դիմահարութիւնէն յառաջ եկող խառնուրդներ էին, որք իրենց այլեւայլ աղանդներով մուս գտան եկեղեցւոյ մէջ նորա միութիւնը բաժանելու համար: Այս աղանդաւորներէն շատերն հեթանոսական իմաստասիրութեան դպրոցէն ելած եւ անոնց իմաստասիրութեան մթին խուզարկութեանց հետեւողներն էին: Ասոնցմէ շատեր, քրիստոնէութիւնն ընդունելէ եւ քրիստոնեայ եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան բարձր աստիճաններուն հասնելէ զինի, կ'ուզէին հետազօտել քրիստոնէական այնպիսի խորհուրդներ, որք մարդկային մտաց սահմանէն շատ բարձր էին: Ստոյգ է թէ վսեմ մտքեր, բարձր ինդրոց խորը թափանցելու եւ ճշմարտութիւնները ճշգրտելու իղձ մը կ'ունենան. սակայն աստուածային իրողութեանց, որ մարդոց հասողութեանէն շատ բարձր են, ձգտիլն ալ տեսակ մը մտաւորական հիւանդութիւն է. զի վայրապար խոռվութիւն յարուցանելէ ի վատ, ուրիշ բանի չին ծառայած նոցա մութ վիճաբանութիւնները:

Ասոնք իրենց սրտի պաշտօնը մտքով կատարելու ձեռնարկեցին, զի աստուածային երրորդութեան խորհուրդն, Յիսուսի մարդեղութեան եւ Սուրբ Հոգւոյ շնորհաբաշխութեան անհաս խորհուրդները, փոխանակ

արտով զգալու , մաքով քննելով կը փափաքէին անոնց վերահասու լինել :

Այս անհուն խոր մտածութեանց մէջ , ճշմարտութիւնը գտնելէ աւելի , լայն անդունդներու մէջ կը թաղէին : Սոյն յիմարական ժխորներու մէջէն յերեւան եկած անհասկանալի կարծիքներ՝ քրիստոնէական սէրն ու ներողութիւնը նուազեցնելով , նոցա տեղ հիեղեցոյ բաժանում , գժտութիւնք , նղովք եւ բանադրութիւնք յառաջ բերին հակառակ քրիստոնէական ոգւոյն սկզբանց :

Սոյն օրերու եւ այս դրութեան մէջ , ոմանք կը գըլորէին , ոմանք կը կանգնէին , ոմանք կը խոնարհէին եւ այլք հաւատով կը բարձրանային : Այս անվերջանալի հակառակութեանց եւ վիճարանութեանց վերջ տալու համար , երեք սիեղերական ժողովներ տեղի ունեցան այլ եւ այլ ժամանակաց մէջ :

Առաջին ժողովը տեղի ունեցաւ Յիսուսի երեք հարիւր քսան եւ հինգ թուականին ի Նիկիա , ի ներկայութեան երեք հարիւր տասն եւ ութ հայրապետաց : Սոյն ժողովոյ մէջ հերքուեցաւ արիոսական աղանդն , որ Յիսուսի աստուածութեան դէմ կը խօսէր :

Նրկորոզ ժողովը տեղի ունեցաւ ի Ա. Պոլիս երեք հարիւր ութսուն եւ մէկ թուականին , եւ ի ներկայութեան հարիւր յիսուն հայրապետաց : Սոյն ժողովոյ մէջ հերքուեցաւ մակեդոնեան հոգեմարտութեան մուրրութիւններն , որք հայհոյութիւններ էին ընդդէմ Հոգւոյն Արոյ :

Նրորոզ ժողովը տեղի ունեցաւ Նիիսոս չորս հարիւր երեսուն եւ մէկ թուականին , ի ներկայութեան երկու հարիւր հայրապետաց : Այս ժողովոյ մէջ մերժուեցան նեստորական մուրրութիւններն , որք Յիսուսի անձնաւորութեան դէմ էին :

Հայրապետական սոյն երեք սիեղերական ժողովներու մէջ , եկեղեցոյ վարդապետութեան եւ ուղղափառ դաւանութեան հաւատոյ հանգանակն որոշուելով գրեցաւ ու կնքուեցաւ սուրբ հայրապետներէն , եւ քրիստոնեաց

եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան յանձնուեցաւ ի պահպանութիւն, իբրեւ վերջնական կնիք հաւատոյ դաւանութեան : Քրիստոնէական եկեղեցւոյ ընդունած դաւանութեան սկզբունքներն արժան կը համարիմ ի ստորեւ նշանակել , յորում բացայայտ կը տեսնուին քրիստոնէական եկեղեցւոյ դաւանութիւնն , պաշտամունքն եւ հաւատարեաց սկզբունքներն :

ՊԱԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՆԻԿԻՈՅ Ս. ԺՈՂՈՎՈՅՆ

ՈՐ ԸՆԹԵՆՆՈՒ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՔՐԻՍՏՈՆԵՒՅ

Հաւատամք ի մի Աստուած, ի Հայրն ամենակալ, յորարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւութից : Եւ ի մի տէր Յիսուս Քրիստոս, յՈրդին Աստուծոյ, ծնեալն յԱստուծոյ՝ Հօրէ միածին այսինքն յեութիւնէ Հօր :

Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ՝ ծնունդ եւ ոչ արարած : Նոյն ինքն ի բնութիւնէ Հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ յերկինս եւ ի վերայ երկրի, երեւելիք եւ աներևոյթ :

Որ յազազս մեր մարդկան, եւ վասն մերոյ փրկութեան ճիշեալ ի յերկնից, մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն հոգևովն սրբով :

Որով էառ զմարմին, զհոգի եւ զմիտ, եւ զամենայն որ ինչ է ի մարդ, ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեօք : Չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ, յիրրորդ աւուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս նովին մարմնով, նստաւ ընդ աջմէ Հօր :

Փալոց է նովին մարմնովն, եւ փառօք Հօր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան :

Հաւատամք եւ ի սուրբ Հոգին, յանեղն եւ ի կատարեալն, որ խօսեցաւ յօրէնս եւ ի մարգարէս եւ յաւետարանս : Որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց դառաքեալն, եւ բնակեցաւ ի սուրբսն :

Հաւատամք եւ ի մի միայն ընդհանրական եւ յառաջելական եկեղեցի , ի մի մկրտութիւն , յապաշխարութիւն , ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց : Ի յարութիւնն մեռելոց , ի դատաստանն յաւիտենից , հոգւոց եւ մարմնոց , յարքայութիւնն երկնից , եւ ի կեանն յաւիտենականս :

Իսկ սրք ասեն էր երբեմն , յորժամ ոչ էր որդին , կամ էր երբեմն , յորժամ ոչ էր սուրբ հոգին , կամ թէ յոչ էից եղեն , կամ յայլմէ էութենէ ասեն լինել զորդին Աստուծոյ եւ կամ զսուրբ հոգին , եւ թէ փոփոխելիք են կամ այլայլելիք , զայնպիսինն նոզմէ կաթուղիկէ եւ առաջելական սուրբ եկեղեցի :

Ասացեալ ի Հայոց Լուսաւորիչ Գրիգոր
Հայրապետէ :

Իսկ մեք փառաւորեսցուք որ յառաջ քան զյաւիտեանս , երկիրպագանելով սրբոյ Նրբորդութեանն եւ միոյ աստուածութեանն հօր եւ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ , այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն :

ՀՕՒԱՏՈՅ ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐ ՀԱՅՈՅՍ

Խոստովանիմք եւ հաւատամք ամենակատար սրտիւ զհայրն աստուած , անեղ , անծին եւ անսկիզբն , այլ եւ ծնող որդւոյ , եւ բղիտղ հոգւոյն սրբոյ :

Հաւատամք զբանն աստուած անեղ , ծնեալ ի հօրէ յախ քան զյաւիտեանս , ոչ յետոյ եւ ոչ կրտսեր , այլ յրքան հայրն հայր , ընդ նմին եւ որդին որդի :

Հաւատամք զսուրբ հոգին անեղ , անժամանակ , ոչ նեալ , այլ բղխեալ ի հօրէ (ըստ ոմանց - եւ յորդւոյ) . ակից հօր , եւ փառակից որդւոյ :

Հաւատամք գերրորդութիւնն սուրբ , մի բնութիւն , մի աստուածութիւն , ոչ երեք աստուածք , այլ մի աստուած , մի կամք , մի իշխանութիւն , մի թագաւորութիւն , արարիչ երեւելեաց եւ աներեւութից :

Հաւատամք յեկեղեցի սուրբ , զթողութիւն մեղաց , հաղորդութիւն սրբոց . հաւատամք զմինն յերից անձանց , զբանն աստուած , ծնեալ ի հօրէ նախ քան զյաւիտեանն , ի ժամանակի իջեալ յԱստուածածինն կոյան մարիամ առեալ յարնէ նորա , միաւորեաց ընդ իւրում աստուածութեանն , իննամսեայ ժուժկալեալ յարգանդի անարատ կուսին , եւ եղեւ աստուածն կատարեալ , մարդ կատարեալ , հոգւով , մտօք եւ մարմնով : Մի անձն , մի դէմք , եւ միաւորեալ մի բնութիւն : Աստուածն մարդացեալ , առանց փոփոխման եւ սռանց այլայլութեան , անսերմն յղութիւն , եւ անապական ծնունդ :

Որպէս ոչ է սկիզբն աստուածութեան նորա , եւ ոչ վախճան մարդկութեան նորա . զի Յիսուս Քրիստոս , երէկ եւ այսօր , նոյն եւ յաւիտեանն :

Հաւատամք զտէրն մեր Յիսուս Քրիստոս շրջեալ ի վերայ երկրի . յետ երեսուն ամաց եկեալ ի մկրտութիւն , հայր ի վերուստ վկայեաց . Դաս է որդի իմ սիրելի . եւ հոգին սուրբ , ազաւնակերպ իջեալ ի վերայ նորա , փորձեալ ի սատանայէ , եւ յաղթեալ նմա :

Քարոզեալ մարդկան զփրկութիւն , վաստակեալ մարմնով , քաղցեալ եւ ծարաւեալ , յետոյ եկեալ կամաւ ի Հարչարանս , խաչեալ եւ մեռեալ մարմնով , եւ կենդանի մնացեալ աստուածութեամբն . մարմինն եղեալ ի գերեզմանի , միաւորեալ աստուածութեամբն , եւ հոգւով իջեալ ի դժոխս , անբաժանելի աստուածութեամբն , քարոզեալ հոգւոց , աւերեալ զդժոխս եւ ազատեաց ըզհոգիս . յետ երից աւուրց յարուցեալ ի մեռելոց , եւ երեւեալ աշակերտացն :

Հաւատամք զտէրն մեր յիսուս քրիստոս , նովին մարմնովն համբարձեալ յերկինս , եւ նստեալ ընդ աջմէ հօր . այլ եւ գալոց է նովին մարմնովն եւ փառօք հօր :

ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս , որ եւ յարութիւնս
ամենայն մարդկան :

Հաւատամք եւ զհատուցումն գործոց , արդարոց
կեանք յաւիտենական , եւ մեղաւորաց տանջանք յա-
ւիտենական :

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔ

Եկեղեցին ուղղափառ քրիստոնէից ժողովը կամ մի-
ութիւնն է , որք թէեւ յընդհանուր աշխարհ տարած-
ուած են , սակայն կը կազմեն միեւնոյն ընկերութիւնն
ու եղբայրութիւնն , օրինաւոր եպիսկոպոսաց վերատես-
չութեան ներքեւ : Յիսուս հաստատած է քրիստոնէական
եկեղեցին եւ հետեւապէս ինքն է Գլուխ , Վէմ եւ Հիմն
եկեղեցւոյ : Նա առաքելոց եւ նոցա յաջորդաց , այսին-
քըն՝ եպիսկոպոսաց յանձնած է իւր եկեղեցւոյն հովուու-
թիւնն , իւր հովուապետութեան ներքեւ , ըսելով . «Որ-
պէս առաքեաց զիս Հայր , եւ ես առաքեմ զձեզ , զնա-
ցէք այսուհետեւ աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս ,
ուսուցէք նոցա . Ես ընդ ձեզ եմ » (Մատթ. ԻԸ. 19) :

Քրիստոսի եկեղեցին ի սկզբան մի էր , վասն զի
հաւատացեալք միեւնոյն ուղղափառ հաւատքն ունէին ,
նոյն երկնաւոր յոյան ու եօթն խորհուրդներն , միեւնոյն
Ս. գիրքը եւ միեւնոյն Հիմն ու Գլուխն , այն է Տէրն մեր
Յիսուս Քրիստոս . սակայն ի վերջոյ քրիստոնէութիւնը
զանազան եկեղեցիներու բաժնուեցաւ , որոնք աշխար-
հագրական եւ ազգագրական տեսակէտով կը վերածուին
այժմ երկու գլխաւոր բաժանման . Արեւելեան եկեղեցի
եւ Արեւմտեան եկեղեցի :

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔ . —

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Արեւելեան եկեղեցի կ'ըսուի այն նախկին եկեղեցին
զոր Քրիստոս հիմնեց Երուսաղէմի մէջ , ուրկէ Նորա
առաքեալներն ու աշակերտները տարածեցան ի Հայա-

(*) Այս է յաւերգ հարստներն հրապարակէն իւրի յաւերգած
էն իբրեւ յաւերգած էն եւ արեւելեանցի ժամ , արեւել եկեղեցի
բար է կրիստոն քրիստոնեանն .

բնակ գաւառս , Փոքր եւ Մեծ Ասիա , Յունաստան , Եգիպտոս եւ յամենայն արեւելեան կողմանս :

Արեւելեան եկեղեցւոյ գլխաւոր ներկայացուցիչներն են հայկական եւ յունական մեծ եկեղեցիք , որք թէեւ ազգաւ , լեզուաւ եւ ծէսով իրարմէ կը զանազանին եւ առանձին եկեղեցական իշխանութիւն ունին , սակայն մի եւնոյն աստուածային Գլուխն ունին , որ է Քրիստոս :

Արեւմտեան եկեղեցի կը կոչուի այն եկեղեցին որ Հռովմի մէջ հիմնուելով հետզհետէ տարածուեցաւ յԵւրոպա , յԱփրիկէ եւ ապա յԱմերիկա . այս պատճառաւ կը կոչուի նաեւ հռովմէական կամ լատինական եկեղեցի եւ կամ մանաւանդ պապական եկեղեցի , ըստ որում իրեն զլուխ կ'ընդունի Հռովմի եպիսկոպոսն , որ է Պապն :

Պապական եկեղեցին զՔրիստոս կը ճանաչէ միայն անուանալան գլուխ , կոչելով զնա աներեւոյթ կամ անտեսանելի գլուխ , մինչդեռ իրական գլուխ կ'ընդունի Հռովմայ Պապն , հակառակ վարդապետութեան Ս: գրոց որ զՔրիստոս կ'անուանեն միակ գլուխ եկեղեցւոյ : Հռովմէական եկեղեցին զՊապն իրեն երկրաւոր գլուխ ճանչելուն հետեւանքը սա եղաւ որ զայն ընդհանոր եկեղեցւոյ գլուխ դաւանեցաւ եւ հետեւապէս Քրիստոսի փոխանորդութեան տիտղոսը տուաւ Պապին , պահանջելով որ Քրիստոսի համօրէն եկեղեցին ընդունի Պապին գերիշխանութիւնն : Սակայն արեւելեան եկեղեցին բացէ ի բաց մերժեց Պապերու այս ձեռնարկն , որք կ'ուզէին Քրիստոսի եկեղեցւոյն վրայ իշխել իրրեւ միապետ թագաւոր , յանուն այն խոնարհ Քրիստոսի , որ մերժեց թագաւորական փառքն եւ ամեն երկրաւոր պատիւ , ուսուցանելով թէ իւր թագաւորութիւնն երկրաւոր չէ եւ յայտնապէս ըսելով իւր աշակերտաց . « Որ կամիցի ի ձեզ մեծ լինել՝ եղիցի ձեր պաշտօնեայ » :

Արեւմտեան եկեղեցին տեսնելով Արեւելեան եկեղեցւոյ ընդդիմութիւնն ընդդէմ պապական գերիշխանութեան , հերձեալ հրատարակեց զայն , յորմէ ինքն բաժնուեցաւ վերջնապէս ԺԳ. դարուն : Հռովմայ Պապերն

Իրենք զիրենք գլուխ եկեղեցւոյ եւ Քրիստոսի փոխա-
 նորդ հոչակելէ յետոյ հետամուտ եղան նաեւ աշխարհա-
 կան թագաւորութեան, եւ հոգեւոր ու մարմնաւոր իշ-
 խանութիւն ձեռք բերելով սկսան յարեւմուտս ժողովներ
 գումարել եւ զայնս տիեզերական անուանել, մինչևեռ
 Արեւելեան եկեղեցին չէր մասնակցեր անոնց եւ հետե-
 ւապէս այն ժողովներն ալ չէին կրնար լինել տիեզերա-
 կան: Նոյնպէս պապական իշխանութիւնը ձեռնարկեց
 նոր կանոններ եւ ծէսեր սահմանել եւ մինչև անգամ
 հաւատոյ նոր վարդապետութիւններ յարմարել, մեզաց
 թողութիւն վաճառել, եւ այլն: Իրաց այս ողբալի վիճա-
 կը գայթակղութիւն պատճառելով արեւմտեան ժողովը-
 դոց մէջ, Լուսեր անուն Սաքսոնիացի աստուածաբան
 կրօնաւորը (1483—1546) բողոքեց նորամուտ վարդապե-
 տութեանց դէմ, եւ սկսաւ քարոզել թէ պէաք է բա-
 րեկարգել արեւմտեան եկեղեցին: Նոյնն ըրաւ եւ Կալ-
 վին ի Ֆրանսա եւ ի Զուիցերիա (1505—1536) եւ այս
 կերպով ծնաւ Բողոքականութիւնն, որ ծանր եւ աղի-
 տաբեր հարուած մը տուաւ պապական եկեղեցւոյն: Սա-
 կայն բողոքականութիւնն եւս որ պապական եկեղեցին
 բարեկարգելու եւ նորամուտ վարդապետութիւնները
 (պապական գերիշխանութեան, քաւարանի, ներողու-
 թեան եւ այլն) մերժելու օգտակար նպատակաւ սկսած
 էր, յետոյ յանդգնեցաւ փոփոխել նաեւ հիմնական վար-
 դապետութիւններն, զաղբեցուց Ս. պատարազը, հեր-
 քեց Աստուածամօր միշտ կոյս մնացած լինելն, եկեղեց-
 ւոյ հօթն խորհուրդներէն միայն երկուքն, այն է՝ մկր-
 տութիւնն ու հաղորդութիւնն ընդունեց, թէեւ ուրա-
 ցաւ հացին եւ զինւոյն ի խորհրդեան անդ փոխարկուիլն
 ի մարմին եւ յարիւն Քրիստոսի, եւ ընդունեցաւ նաեւ
 այլ մուրթութիւններ՝ քմահաճ մեկնութիւններ տալով Ս.
 գրոց խօսքերուն: Այս կերպով վարուելով, բողոքակա-
 նութիւնը ցաւալի հերձուած եւ հարուած մ'եղաւ ընդ-
 հանուր քրիստոնէութեան համար, եւ կաթուղիկէ ու
 ընդհանրական եկեղեցւոյ միութենէն դուրս ելնելով,
 ինքն եւս չկրցաւ միութիւն ունենալ իւր մէջ եւ բաժ-

նուեցաւ բազմաթիւ ազանդներու, որք իրարու ներհակ վարդապետութիւններ ունին:

Պապականութիւնը բողոքականութեան ձեռամբ ընդունած հարուածէն խրատուելու տեղ, շարունակեց իւր խոտոր ճամբուն մէջ: Պօղոս Գ. եւ Գ. Պապերը գումարեցին Տրիտենդեան ժողովն (1545—1563), որ ոչ միայն դատապարտեց եւ նզովեց զբողոքականութիւնն, այլ եւ դատապարտեց եւ նզովեց Արեւելեան Ուղղափառ Եկեղեցիներն, զի սոքա չէին ընդուներ իւր նորահար վարդապետութիւններն (քաւարանի, Հոգւոյն Սրբոյ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բղխման եւայն), եւ մանուաւոր Պապին գերիշխանութիւնը՝ Քրիստոսի բովանդակ եկեղեցւոյն վրայ:

Հոռովմայական եկեղեցին իբր հաւատոյ մասն հոչակելով թէ Պապն է Գլուխ եկեղեցւոյ եւ միակ փոխանորդ Քրիստոսի, դաւանեցաւ նաեւ զպն անսխալ: Պիոս Թ. Պապն 1870 ին վատիկանի մէջ ժողով գումարելով, անդ վճռել տուաւ թէ Հոռովմայ Պապն անսխալ է, եւ նզովել տուաւ այն բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիներն՝ որ չեն ընդունիր Պապին անսխալութիւնն իբր մասն հաւատոյ:

Արեւելեան եկեղեցիներէն յունական եկեղեցին ալ թէեւ մի կողմէ Պապին գերիշխանութիւնը կը մերժէր Քրիստոսի համօրէն եկեղեցւոյն վրայ, սակայն միւս կողմէ ինքն եւս կը ջանար իւր գերիշխանութիւնն հասցատել իւր քրոջ՝ արեւելեան հայկական եկեղեցւոյն վրայ: Յունական եկեղեցին պատճառելով թէ հայք չեն ընդունիր Քաղքեղոնի ժողովն՝ որ ի Քաղքեղոն (Քաաբ-քէոյ) գումարուեցաւ Եւտիքէսի հերետիկոսութիւնն հերքելու համար, երկար ատեն աշխատեցաւ հայերն ի հնազանդութիւն անել ժողովոյն որոշմանց. սակայն Հայք մերժելով հանդերձ Եւտիքէսի մոլորութիւնն, յանձն չառին ճանչել Քաղքեղոնի ժողովն, զի ոչ միայն անոր չէին մասնակցած, այլ եւ այդ ժողովն յունական պատրիարքը վեհագոյն վճռած էր բովանդակ արեւելեան եկեղեցեաց վրայ: Եթէ հայոց եկեղեցին ընդունէր Քաղքեղոնի ժողովն, իւր անկախութիւնը կը կորուսանէր եւ յունական եկեղեցւոյ գերիշխանութեան ներքեւ կը մտնէր:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հեթանոս ազգաց մէջ առաջինն եղաւ Հայ ազգն որ ընդունեց զքրիստոնէութիւն, Թաղէոս եւ Բարթողիմէոս առաքելոց ձեռամբ, որք եկան քարոզեցին զԱւետարանն ի Հայս եւ հիմնեցին հայաստանեայց եկեղեցին, որ եղաւ անդրանիկ քրիստոնեական Եկեղեցի հեթանոս ազգաց մէջ: Քրիստոնէութիւնն հայոց մէջ մուտ գտնելէ յետոյ, թէեւ մերթ ընդ մերթ հայածանք կրեց, սակայն տակաւ առ տակաւ անեցաւ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից ջանիւք եւ քարոզութեամբք, եւ հայոց ընդհանուր կրօնքն եղաւ Տրդատայ եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի օրով, որմէ սկսաւ հայոց հայրապետութիւնն:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Տրդատայ ձեռամբ շարչարուելէ եւ խոր վիրապը նետուելէ ու հանուելէ յետոյ, բոլոր ազգին միաձայն հաւանութեամբ, եւ ըստ առաքելական օրինաց, Փոքր Հայոց կիսարիա քաղաքը գընաց եւ Ղեւոնդիոս հայրապետէն կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ 302 թուականին: Թաղէոս առաքելոյն աշակերտն՝ Թէոփիլոս՝ եպիսկոպոսական աթոռ հաստատած էր ի կեսարիա, որ եւ կը համարուէր Աթոռ Թաղէոսի առաքելոյն հայոց, եւ ըստ որում եպիսկոպոսութիւնն ի Թէոփիլոսէ իջած էր անընդհատ մինչեւ ցՂեւոնդիոս. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եպիսկոպոսական օժուան ընդունելով ի Ս. Ղեւոնդիոսէ, ուղիղ գծով ժառանգ եղաւ սրբոց առաքելոցն Թաղէոսի եւ Բարդուղիմէայ:

Ահա այսպէս սկսած է հայոց կաթողիկոսութիւնն, որ է յաջորդութիւնն Թաղէոս եւ Բարթողիմէոս առաքելոց, ի ձեռն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչայ, զի թէպէտ սա ի կեսարիա ձեռնադրեցաւ, այլ աթոռ փոխադրեց ի Մեծ Հայս որ էր վիճակ երկուց Ս. առաքելոցն: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վաղարշապատի մէջ կանգնեց աշխին հոյակապ եկեղեցին՝ Էջմիածին, յանուն միածին որդւոյն Աստուծոյ: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդող հայրապետները գրեթէ մեծ մասամբ վաղարշապատ նըս-

տան . սակայն քաղաքական պարագայից բերմամբ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը փոխադրուեցաւ ի մայրաքաղաքս եւ ի գլխաւոր տեղիս , ինչպէս ի Դուին (432) , յԱնի (993) , ի Հոռովկայ (1114) եւ վերջապէս ի Սիս (1294) : Իսկ յետ բարձման Թագաւորութեանն Կիլիկիոյ , այլ եւս քաղաքական մայրաքաղաք չմնալով , հարկ եղաւ սր հայոց կաթողիկոսական աթոռը վերադառնայ իւր սեփական տեղին , ի Ս . Էջմիածին : Ուստի 1441 ին ի Վաղարշապատ գումարեալ ընդհանուր ժողով մը վըճռեց որ կաթողիկոսական Աթոռն վերադառնայ ի կաթողիկէ տաճարն Ս . Էջմիածնի , ուր եւ կը մնայ ցայսօր օրինաւոր յաջորդութիւն անաքելոցն մերոց եւ Լուսաւորիչ հօրն մերոյ Սրբոյն Գրիգորի :

Հայք , Ս . Էջմիածնի ընդհանրական հայրապետութենէն զատ , ունին նաեւ երկու մասնակի կաթողիկոսութիւններ , Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ , որոց առաջինն 1441 էն սկսած է , երբ այն ատենուան կաթողիկոսն Գրիգոր Թ . Մուսաբեկեանց ի Վաղարշապատ գումարեալ ընդհ . ժողովոյ վճռոյն չանսալով , չուզեց յԷջմիածին վերադառնալ եւ մնաց ի Կիլիկիա , եւ իւր մահուանէն յետոյ Կիլիկիոյ հայք շարունակեցին յաջորդաբար ընարեղ կաթողիկոս . իսկ երկրորդն սկսած է 1114 ին , արժրունեաց Թագաւորութեան օրով , Վանայ լճին Աղթամար կղզւոյն մէջ եւ անտի ցայսօր կը շարունակէ : սակայն այս երկուքին մասնակի կաթողիկոսութիւնք են ընդ իշխանութեամբ Մայր-Աթոռոյ Ս . Էջմիածնի , որ է միակ ընդհանրական կաթողիկոսն ամենայն հայոց եւ հովուապետ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ :

Հայոց սփռեցին Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին է որ ունի Կ . Պոսոյ տիեզերական ժողովոյ Հանգանակին մէջ որոշուած նշաններն եւ յատկութիւններն , որք են՝ Մի , սուրբ , կաթողիկէ եւ առաքելական : Ըստ ասմ Հայաստանեայց Ս . եկեղեցին ամեն օր կ'աղօթէ առ Աստուած վասն միայնոյ , սուրբ , կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցւոյ :

Շ Ի Բ Ա Ն Չ Ա Դ Է

